

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

3 2044 010 097 269

C551.1 (272^L)

**Harvard College
Library**

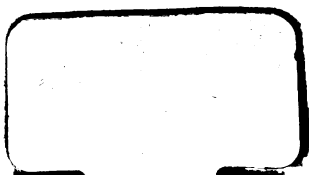
FROM THE FUND GIVEN BY

Stephen Salisbury

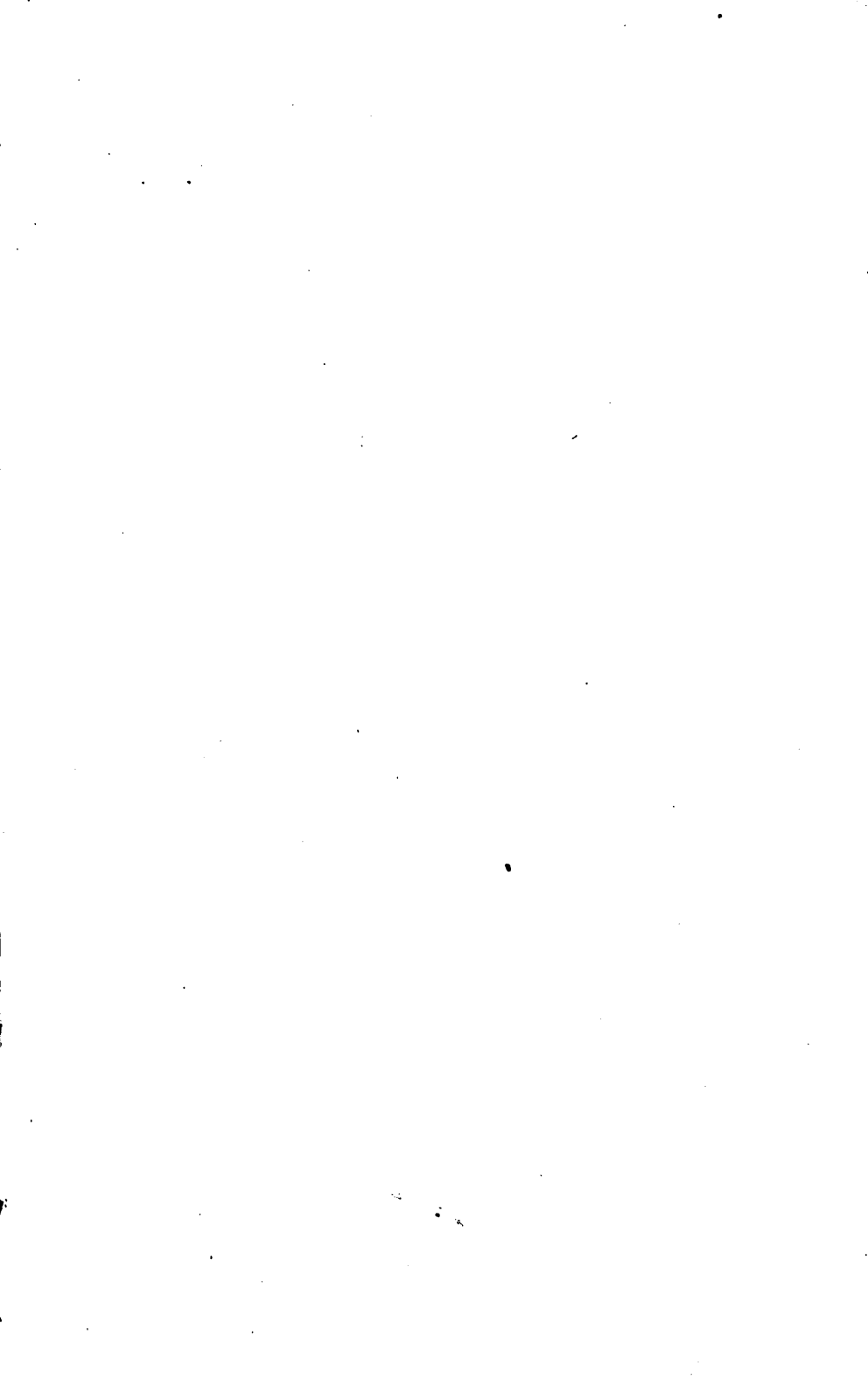
Class of 1817

OF WORCESTER, MASSACHUSETTS

For Greek and Latin Literature

Q

CORPVS

SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM

LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE
VINDOBONENSIS

VOL. XXVII

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI OPERA OMNIA

ACCEDVNT

CARMINA EIVS QVAE FERVNTVR ET L. CAECILII QVI INSCRIPTVS
EST DE MORTIBVS PERSECVTORVM LIBER

RECENSERVNT

SAMVEL BRANDT ET GEORGIVS LAVBMANN

PRAGAE
F. TEMPSKY.

VINDOBONAE
F. TEMPSKY

LIPSIAE
G. FREYTAG.

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDOBONENSIS.
MDCCCLXXXIII.

39.65
10-2

⑤

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
OPERA OMNIA

ACCEDVNT

CARMINA EIVS QVAE FERVNTVR

ET

L. CAECILII QVI INSCRIPTVS EST DE MORTIBVS
PERSECVTORVM LIBER

RECENSVERVNT

SAMVEL BRANDT ET GEORGIVS LAVBMANN

PARTIS II FASCICVLVS I

LIBRI DE OPIFICIO DEI ET DE IRA DEI

CARMINA FRAGMENTA

VETERA DE LACTANTIO TESTIMONIA

EDIDIT

SAMVEL BRANDT

PRAGAE
F. TEMPSKY.

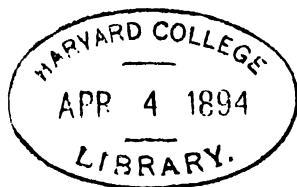
VINDOBONAE
F. TEMPSKY

LIPSIAE
G. FREYTAG.

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDORONENSIS.

MDCCCLXXXIII.

~~122 1/2. 117~~
e551.1

Salisbury fund.
(XXVII, XXVIII.)

Typis expressit Rudolphus M. Rohrer, Brunae.

135

VIRIS VENERABILIBVS

GVILELMO HOLLENBERGIO

PRAECEPTORI AMICO

GEORGIO THILONI

AMICO

EDITOR

PROLEGOMENA.

CAPVT I.

DE CODICIBVS LIBRORVM DE OPIFICIO DEI ET DE IRA DEI ET DE FRAGMENTIS PERDITORVM LACTANTII LIBRORVM VETERIBVSQVE DE EO TESTIMONIIS.

Ad librum De opificio dei¹ constituendum codices a me
sunt adhibiti hi:

¹ Titulus libri est 'De opificio dei'. Nam etiamsi in codice Bononiensi est 'De opificio diuino', tamen illa forma auctoritate fragmentorum Floriacensium, codicis Taurinensis Epitomae, Parisini 1662, etiam Palatino-Vaticani 161 (cum Montepessulano 241 et Parisino 1664), quo accedunt duo testimonia Hieronymi, satis defenditur; qui loci infra p. 8 collecti sunt. Non minus dubito quin Lactantius scripserit 'De ira dei'. Habent sane duo qui extant antiqui codices Bononiensis et Parisinus 1662 'De ira diuina', sed haec forma, ut ego quidem existimo, in eos inrepsit ex communi archetypo hac quoque in re ut in multis aliis mutato, scilicet ut titulus 'De ira diuina' quam maxime concineret cum inscriptione 'Institutionum Diuinarum', quam a uera 'Diuinarum Institutionum' diuersam in archetypo fuisse subscriptione eiusdem illius Parisini 1662 et inscriptionibus subscriptionibusque Parisini 1663 ostenditur (cf. part. I ad p. 1, 1). Pariter sine dubio in archetypo illo, qui omnes hos tres libros continebat, inscriptio libri De opificio dei ita erat mutata, ut in adiectiuo 'diuini' cum inscriptionibus Institutionum et libri De ira dei consentiret. Sed Lactantium libro inscripsisse 'De ira dei' apparet ex ipsius testimonio Inst. II 17, 5: 'sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei disserendi', ubi 'dei' (di), quod habet Bononiensis, propter primas easdem litteras proximae uocis 'disserendi' in codicibus RHPV intercidit: pariter de ira 22, 1 'haec habui quae de ira dei dicerem' in Bononiensi et Parisino 1662 uox 'di' proxima 'dicerem' expulsa est, restituta iam in codicibus recentibus; neque enim si argumentum libri spectamus, credibile uidetur Lactantium 'de ira' tantummodo scripsisse. Formam autem 'de ira dei' etiam Hieronymus tribus locis confirmat (cf. ad p. 67, 1), praeterea saeculo XII scriptor epistulae cuiusdam codicem

B Codex Bononiensis 701¹ saeculi VI uel VII, de quo dixi part. I p. XIII ss. LXXI ss. Continetur hoc in codice liber foliis 246^u—269^r, inscriptus 'De opificio diuino lib. VIII'. Quae de manu altera (B²) et de tertia (B³) ibid. p. XXV s. exposui, etiam ad hanc partem codicis ualent. Addendum tamen est hoc in libro manum tertiam inseruisse locos nonnullos, quorum quidam haud inscite conficti speciem quandam originis Lactantianae prae se ferant (cf. ad p. 6,

nunc perditum eodem titulo usus rogat (cf. ibid.). — Quibus temporibus duo illi libelli a Lactantio scripti sint et de aliis quaestionibus quae ad eos pertinent, dixi in disputationibus *Ueber das Leben des Lactantius, Sitzungsberichte der k. Akad. d. Wissensch. in Wien*, uol. CXX commentat. V p. 26 ss., et *Ueber die Entstehungsverhältnisse der Prosaschriften des Lactantius und des Buches De mortibus persecutorum*, ibid. uol. CXXV commentat. VI p. 10. 14 ss. 21. 61 ss. 134; praeterea disputationem edidi *Ueber die Quellen von Lactanz' Schrift De opificio dei, Wiener Studien* XIII (1891) p. 255 ss. Fortasse in ea locos similes qui sunt in Lactantii libro et in Nemesii 'De natura hominis' inscripto etiam accuratius persequi debebam quam factum est; haud paucis enim locis quos p. 277 ss. non nominaui, eadem res simili quadam ratione attinguntur.

¹ De historia codicis Bononiensis hoc addendum est. Habet codex in inferiore margine folii 251^u a manu non ipsa prima, sed aequali scriptum *Mauri I*, quod interpretabar *Mauri liber*. Quare cum Olindum Guerrini, bibliothecae Bononiensis praefectum, qui etiam de lectionibus quibusdam codicis humanissime me certiores fecerat, per litteras rogauissem, num forte Bononiae uel in agro Bononiensi esset monasterium uel ecclesia Sancti Mauri, cuius codicem illum olim fuisse existimari posset, is respondit nihil plane eiusmodi se inuenire potuisse, misit autem mihi enarrationem a Ludouico Frati bibliothecario Bononiensi accurate scriptam hanc *La biblioteca dei canonici regolari di S. Salvatore in Bologna* editam in *Rivista delle biblioteche*, Florentiae 1889, fascic. 13—15 p. 1 ss. Hac ex disputatione (p. 1 s.) discimus codicem Lactantii in inuentariis bibliothecae S. Saluatoris a. 1322 et a. 1429 factis nondum nominatum una cum aliis codicibus latinis graecis hebraicis a fratre Peregrino (*Pellegrino Fabretti*) Venetiis esse comparatum, maximam autem partem illorum codicum antea fuisse Dominici de' Dominici Veneti, episcopi Torcellensis (*Torcello* oppidum prope Venetias situm), postea uicari Eugenii IV papae, cuius ab heredibus ille a. 1532 emisset. Conferenda sunt etiam quae Cap. III, III de Aldina priore Egnatii (1515) dicuntur.

10. 12, 11. 15, 18. 16, 2. 15. 22, 9. 26, 15. 36, 5. 39, 3. 9. 40, 15. 49, 5): quo factum est ut editores, praesertim cum illos a manu recenti demum adiectos esse nescirent, eorum quosdam a Lactantio scriptos esse crederent atque etiam probare temptarent. Sed qui accurate eos examinaverit, nullum eorum aut contextu uerborum aut continuatione sententiarum postulari intelleget. Cum nonnulli certe — nam non de omnibus constat — locorum illorum etiam in codicibus infimi medii aeui quibusdam legantur (cf. adnot. Buene-manni p. 1138 i et Lengleti II p. 74, 2. 78, 19. 80, 25. 81, 5. 86, 2. 101, 10. 111, 5.), apparet hominem doctum aliquem illius aetatis eos esse commentum, eum autem qui Bononiensem corrigeret, codice interpolati illius generis usum esse.

Codex Parisinus 1662 saeculi IX, de quo cf. part. I P p. XXXVIII ss., librum De opificio dei in foliis 180^r — 191^r exhibet ut in Bononiensi inscriptum 'De opificio dī liber nonus'. Deest pars libri a c. 4, 19 (p. 18, 4) usque in c. 8, 16 (p. 31, 15), scriptura in eodem uersu continuata, ut pauca folia in eo codice ex quo P est descriptus intercidissee statuendum sit. Correxerit codicem manus antiqua (P²); de qua cf. ibid. p. XXXIX. — Librorum De opif. dei et De ira dei non solum conlatio mihi praesto erat a † Guilelmo Nolte ante multos anno facta, sed etiam ipse a. 1891 partem codicis hos libellos continentem contuli.

Codex Valentianensis, olim Amandinus, in catalogi Mangearti (p. 120) numero 141, nunc n. 133 signatus, Mangearti sententia saeculo nono, mea iam octauo fortasse scriptus, altus 24, 5, latus 15 centim., ex 89 foliis constat, quorum in 56 prioribus liber De opif. dei exaratus est. Codex correctus est a duabus manibus antiquissimis, quarum una, quae raro animaduertitur, flauo, altera multo frequentior fusco liquore est usa: hoc certe post multas dubitationes et accuratam ac saepe repetitam omnium correctionum peruestigationem constare mihi uisum est. Ac tamen ne sic quidem omnibus de correctionibus ad certum iudicium peruenire potui multisque

locis, inprimis ubi rasurae sunt, in dubio relinquere coactus sum, utrum prior manus correxisset an posterior. Sed incerta haec rei condicio propterea facile ferri potest, quia nulla correctio est eiusmodi, ut necessario a codice aliquo ad corrigendum adhibito repetenda sit. Saepe manus illae orthographica, in quibus id commemorandum est, nimis frequenter manum primam de geminatis consonantibus alteram omis-
sisse, emendauerunt, quaedam etiam deprauauerunt, quorum locorum perpauca in apparatu commemoravi. Saepe sustulerunt leues errores, interdum etiam coniecturis menda sanare temptauerunt. Has duas antiquas manus correctrices nota V² comprehendi. Sed etiam tertia manus (V³) saeculi XVII uel XVIII codicem pertractauit pessimam tamen ei curam imper-
tians. Nam cum multis locis scriptura euauisset, haec manus eam atramento refecit non solum, sed interdum etiam ita obleuit, ut quae genuina scriptura subsit, aut difficillime iam aut non possit dispici. Extrema pagina codicis, fol. 56^a, tota ab ea refecta est. Eadem manus in fol. 1^r inscripsit *Liber monasterij sancti Amandj In Pabula ordinis diu^j Benedictj*. Quae inscriptio ab eadem illa manu addita cum in aliis quoque codicibus nunc Valentianensibus, antea Amandinis quos inspexi extet, qui codices etiam locos euauidos ab eadem re-
fectos habent, bibliothecarium aliquem S. Amandi, hominem peruerse sedulum, malum illud codici intulisse apparet. — Cum a. 1884 Valentianae locos quosdam ex hoc codice delibassem, a. 1891 totum contuli.

¹Vetustissimus
codex Erasmi
eiusque editio

Hic codex a nullo adhuc editore adhibitus est excepto nisi omnia me fallunt Erasmo Roterodamo. Is enim a. 1529 (Basileae in officina Frobeniana) librum De opif. dei edidit subiunctum (p. 209—318) huic uel consolationi uel cohortationi: *Vidua Christiana per Des. Erasmus Roterodamum ad . . . reginam Mariam . . .*, introductum epistula ad 'Tielmannum Grauium siue a Fossa' data, in qua (p. 209) haec leguntur: *Id* (sc. Lactantii opusculum) *aliquot dierum opella partim ex editione Aldina partim ex uetustissimi codicis fide repurgauim mendis, in quibus reperias aliquot, quae nulla diui-*

natione poterant restitui. In breuissimis illis adnotationibus quas Erasmus undecim prioribus libri capitibus subiecit, haud raro 'uetustissimus codex' (p. 219 bis. 233. 234. 266) uel 'uetustus codex' (p. 220. 225. 234. 235. 243 bis. 254) uel 'netus exemplar' (p. 277, cf. 284) commemoratur. Quas inter lectiones quamquam sunt quae etiam codicibus B et P aliisque sunt seruatae, tamen occurrunt etiam quae uno V traditae sunt, uelut p. 7, 17 *uim* BP, *uiam* V (falsa lectio), 'uetustus codex habebat *uiam*' Erasm. p. 225; 35, 15 *quo hominibus* (male), *non* (optime) *tamen solo* ... V, 'uetus exemplar habebat *quo in* (*in* per errorem sine dubio Erasmus addidit) *hominibus, non tamen solo* ...' Erasm. p. 277, *quo* (*quod* P) *in omnibus, sed tamen solo* ... BP; p. 42, 10 *obleuit ea* (optime) V, 'in exemplari manu descripto ... *obleuit*' Erasm. p. 284, *ob**lita* (*eu eras.*) B, *obpleuit ea* P. Possis suspicari Erasmus fortasse codicem habuisse e Valentianensi descriptum. At quamquam constat uiros doctos illius aetatis nimis fuisse promptos ad codices suos uocandos 'ueteres', tamen uix credibile est Erasmus hominem unum omnium litteratissimum, si codex ille fuisset posteriorum saeculorum, eum 'uetustissimum' appellaturum fuisse. Deinde concedendum sane est recentiores quosdam codices habere singulares plane lectiones e Valentianensi ductas: at inter multos eius generis codices quorum lectiones cum priores editores attulerunt, tum Lenglet conguessit, nullus commemoratur qui unam de lectionibus illis libri Valentianensis praebeat. Iam uero si consideras Erasmus ab a. 1491 usque ad a. 1496 Cameraci uixisse atque etiam postea in regionibus illis esse uersatum, quid ueri est similis quam eum uisisse illo tempore celeberrimum monasterium S. Amandi atque etiam e thesauro librorum illic seruatorum fructum aliquem ferre uoluisse? Editionis autem Erasmaniae maxima laus in paucis illis quas e Valentianensi recepit lectionibus posita est. Nam ut hic breuiter adiungan quid omnino de ea iudicandum sit, cito est, ut ipse indicat (p. 209), confecta ac sine studio diligentiore. Plerumque (cf. *ibid.*) editionem Aldinam a. 1515 secutus est, quaedam etiam ex

aliis editionibus sumpsit: e quibus editionibus nonnullas falsas lectiones non recepisset, si Valentianensem accuratius cognitum habuisset. Perpaucae quas ipse induxit coniecturae, de quibus unam ad p. 8, 6 attuli, nullo modo probari possunt. Monendum est autem non recte Buenemannum (praefat. fol. c 3; cf. p. 1183 f. 1204 g) e silentio Erasmi collegisse lectiones quasdam eius e uetusto illo codice esse petitas. Etiam reliquae Erasmi adnotatiunculae leues sunt atque obiter aspersae talesque quales doctrina hominis facile suppeditabat; iam post caput undecimum prorsus deficiunt.

F Praeter tres illos codices etiam fragmenta Floriacensia asciscenda sunt. Extat in bibliotheca Aurelianensi liber perquam mirabilis (n. 169), compositus ex undeuiginti reliquiis codicum olim Floriacensium, antiquissimorum paene omnium. Fasciculus sextus decimus eius libri efficitur duobus foliis altis 28, latis 21 centim., quae litteris uncialibus sexti uel septimi saeculi per binas columnas tricenorum binorum uersuum scripta continent libri De opif. dei locos (fol. 1) c. 7, 3 (p. 25, 3) — 8, 6 (p. 28, 13) et (fol. 2) c. 11, 11 (p. 40, 18) — 12, 6 (p. 44, 13). Saepissime eo quod folia in librum iniuncta glutinataque sunt, cum marginibus primae uel extremae litterae uersuum perierunt. Correxerunt scripturam duae manus, una antiqua (F²), altera multo posterior (F³). praeterea in marginibus paucae notae tironianae sunt, partim euanidae. Descripsit codicem parum accurate Septier, *Manuscripts de la bibliothèque d'Orléans* (1820) p. 108, folia Lactantiana (et folium Cyprianeum, cf. Cyprian. ed. Hartel III p. IX et p. 461 'Addenda') contulit † G. Nolte, a quo C. Halm uarias eorum lectiones accepit. Cum a. 1884 Parisiis uersabar, felici casu contigit ut Leop. Delisle librum Aurelianensem studiorum quorundam causa in bibliotheca Nationali haberet. Ostendit mihi uir ille humanissimus usumque eius concessit. Itaque non solum denuo contuli fragmenta Lactantii, sed etiam librum perscrutatus sum totum. Postea cum Gotth. Gundermann a me rogatus etiam accuratiora de eo quae enotauerat misisset, descriptionem eius dedi commentatione hac: *Ver-*

zeichnung der in dem Codex 169 von Orléans vereinigten Fragmente von Handschriften lateinischer Kirchenschriftsteller, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, uol. CX (1885) p. 167 ss. (cf. etiam additamentum datum in *Anzeiger der k. Akad. d. Wissensch. in Wien, Phil.-hist. Cl.*, 1885 n. XXIII). Qua ipsa descriptione effectum est, id quod ostendi *Berliner philol. Wochenschr.* 1886 p. 900, ut Ed. Hauler felici industria in foliis libri illius rescriptis quibusdam fragmenta Historiarum Sallustii inueniret litterasque antiquas munere gratissimo augeret.

Etiam in codicibus Palatino-Vaticano 161 (H), quem HMS
Reifferscheid Steuenson Petschenig saeculo decimo tribuerunt, Lud. Traube, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1892 p. 87 exitu saeculi octauī uel initio noni esse scriptum demonstrauit, Montepessulano 241 (M) saec. IX—X, Parisino 1664 (S) saec. XII, qui codices, excepta parte quadam Parisini, eiusdem sunt familiae (cf. part. I p. XXXIV ss. XLVII ss.), particulae quaedam libri De opif. dei extant, c. 19, 1—8. 20, 1 s., cum inscriptione hac *De dī opificio. id e. de ratione Firmiani Lactanti ad Demetrianum* (cf. p. 3) Institutionibus subiectae; quas in H Nic. Mueller, in M et S ego contuli. — Codex antiquus quidam libelli interiit. In catalogo enim Bobiensi saeculi X (cf. Becker, *Catal. ant.* p. 67 n. 220. 221) habuisse eam bibliothecam 'libros II. Celii Firmiani Lactantii de opificio dei' legimus, alterum tamen eorum sine dubio codicem nunc Taurinensem Epitomae esse demonstraui (part. I p. LXXX adn. 1).

Praeter codices modo nominatos nulli sunt, quantum ego quidem scio, qui ad uerba scriptoris constituenda sint auctores. Maximus sane est numerus codicum libelli in bibliothecis seruatorum — centum quinquaginta fere sunt, qui eum cum ceteris Lactantii scriptis coniunctum continent, perpauci habent separatim —, sed aetate inferiores sunt antiquis illis, saec. XIV uel XV scripti. Deinde ex lectionibus multorum eius generis codicum quas priores editores maximeque Lenglet ediderunt, facile apparet nullum eorum dignum esse qui illis

antiquae memoriae testibus addatur. Quas autem pro corruptis antiquorum codicum lectionibus rectas uel probabiles praebent, eae ita sunt comparatae, ut facilibus coniecturis recentiorum hominum doctorum ortas esse statim perspicias. Multi recentiorum codicum textum habent ex P et V mixtum. Hoc ex numero etiam Glasgouiensis Musei Hunteriani est, signatus T. 1. 1 (cf. Haenel, Catal. p. 798) saec. XIV uel XV (h), cuius multas lectiones benigne mihi misit Io. Young Glasgouiensis, et Gothanus (g) Membr. I n. 55 eiusdem aetatis (cf. part. I p. LII), quos ad recensendam interpolationem dualisticam post c. 19, 8 insertam adhibui propterea, quia quamquam eam ductam ex P, uno tamen loco emendatam exhibent (§ 3 *prudenti manu* pro *prudenter maius*). Multi autem codices infimae aetatis ab hominibus cruditis non solum correcti, sed etiam insolenter interpolati sunt: ex uno eius generis, ut dixi, corrector multa in B intulit.

Iam pauca dicam de rationibus criticis in usu codicum illorum obseruandis. Atque primum quidem constat codices BPV et fragmenta libri quae sunt in F et HMS ex eodem archetypo originem habere. Hoc de BPV ostenditur conpluribus uitiis communibus (cf. p. 12, 15 ad *quid*; 17, 19 *sequitur*; 33, 14 *nasi*; 35, 19 *in*; 55, 14 *dicitur*; 58, 21 *per noctem*; 60, 8 *ille idem*), sed etiam in iis particulis libri quae in F sunt, eiusmodi testimonium occurrit: nam etiamsi p. 43, 11 in *intersecta* littera *s* facile in BPVF in *f* corrumpi poterat, tamen locus p. 41, 14 *frigoris pituita*, ubi *frigoris* nullo modo uerum esse potest, ea excusatione caret. Ac ne in fragmentis quidem quae in HMS extant, talis locus deest: p. 61, 10 enim *quod* plane non ferendum in BPVHMS legitur. Deinde non minus certum est archetypum horum codicum fuisse codicem illum (nobis Ω) qui scripta Lactantii in corpus decem librorum comprehensa continuit etiamnunc in B et P seruatum. Ad eum archetypum HMS quoque referendos esse part. I p. LVI ss. ostendimus, sed etiam V esse referendum hac ratione demonstratur. Vidimus (Proleg. *ibid.*; cf. etiam p. LXIX) archetypum Ω ab homine aliquo non indocto multis

locis uel correctum uel mutatum esse, quo factum sit, ut alii, neque tamen idem ubique, codices ex eo orti uitia, alii recta reciperent. Idem etiam in libro De opif. dei animaduertitur. Nam non solum p. 14, 16, ubi P recte habet *et*, B autem *ut*, V *ut et*, correctum archetypi locum ante oculos quasi habes, sed illa ratione etiam hae uariae lectiones explicandae sunt: p. 4, 1 *quam* P (recte), *quamquam* BV; 7, 19 *pellibus* P (recte), *pilis* BV; 46, 13 *nuncupatus* P et Isidor. de diff. rer. XVII, 82, *nominatus* (uox usitatio) BV; 35, 15 *non* (optime) V, *sed* BP; certa exempla, quibus recta codicis B lectio contra falsam codicum PV stet, praesto non sunt, qua tamen re ratio illa non euertitur. Etiam Floriacensis nunc mutilatus eiusdem illius sine dubio stirpis erat: neque tamen, cum tantulae reliquiae eius supersint, demonstrare operae pretium est. Uno loco p. 28, 9 in F *primorem* lectio melior est quam in BV *priorem* (P deest), sed quoniam facillime is error in BV accidere potuit, propter eum unum locum folia F nullo modo a communi ceterorum codicum origine segreganda sunt. Sed ut ad tres codices BPV redeam, ut consentaneum est in uniuersum quidem lectiones binorum de illis codicibus praeferendas esse iis quae tertio traditae sint, ita ex iis quae diximus apparet maximum momentum non esse positum in numerorum ratione, immo fieri posse ut lectio uno codice seruata uera sit, duorum testimonio commendata nihilo minus falsa. Maxime autem cauendum est ne codici B nimia fides habeatur. Nam quod iam in Institutionibus obseruauimus, multis interpolationibus cuiusque generis iam a prima manu in textum receptis eum inquinatum esse, id etiam in libro De opif. dei pariterque in altero huius uoluminis De ira dei ualet atque ita, ut hoc in genere et Parisinus et Valentianensis integrioribus quam ille sint appellandi. Omnino autem Valentianensi primum locum tribuam, sequitur Bononiensis, non magno interuallo Parisinus: qui duo codices, si omnium quae in iis sunt et uirtutum et uitiorum ratio habetur, non multum inter se differunt.

B
P Libri De ira dei duo tantum antiqui codices sunt quorum fidem sequamur, idem illi qui corpus decem librorum Lactantii propagauerunt, B(ononiensis 701), in quo complet fol. 222^r—246^r, et P(arisinus 1662), qui eum in fol. 163^r—179^r habet. In utroque 'De ira diuina liber octauus' est inscriptus, qua de forma tituli p. VII adn. 1 dictum est. Huius quoque libri permulti extant codices saeculo XIV uel XV scripti, plus centum quinquaginta, quorum cum non pauci lectionibus quibusdam nobis noti sint, nullus tamen est qui non ex B uel P sit ortus. Ex P etiam is codex descriptus est qui propius quam ceteri omnes ad aetatem duorum illorum accedit, Duacensis n. 219 saec. XII (cf. *Catalogue des biblioth. des départ.* VI p. 113), cuius multos locos in usum meum B. Rivière eius bibliothecae praefectus descripsit. — Codicis antiquioris qui interiit uestigium est in epistula codicis Tegernseensis, nunc Monacensis saec. XII (cf. Becker, *Catal. ant.* p. 228 n. 111, 11), qua quidam scribit: 'rogo ... ut .. mihi transmittere dignetis ... Lactantium de ira dei ...'

Loci sunt quidam horum duorum libellorum ita codicibus traditi, ut uera lectio coniectura restituenda sit. Errores quidam opera priorum editorum sublatis sunt, alios locos Car. Halm emendationibus sanauit conlationi codicis B ascriptis, ego quoque quaedam correxi. Auctorum quos Lactantius aut secutus est aut uidetur esse secutus, nonnulli hac in editione appellantur loci in prioribus non commemorati, maxime Isidori Hispalensis, qui cum librum De ira dei, tum De opif. dei expilauit.

In orthographia aliisque quibusdam rebus ad apparatus criticum spectantibus eas retinui rationes quae part. I p. CVII s. expositae sunt, nisi quod codicis B in adsimilandis consonantibus praepositionum aliisque rebus orthographicis inconstantiam reddere nolui, sed scripturam quam maxime ad aequalitatem conformaui. In apparatu iis locis fere nihil adnotatum est: nam codicis antiquissimi omnium B quod genus sit scripturae ex prima huius editionis parte cognoscitur, qua

illam quantum fieri poterat expressi, reliquorum autem codicum hac in re ratio haberi non potest.

Lactantii librorum perditorum fragmenta primus collegit Fritzsche, edit. uol. II p. 286 s.: quibus unum (frg. VII) addidi. De libris perditis ipsis eorumque fragmentis disputaui quaedam *Ueb. d. Entstehungsverhältnisse* p. 123 ss., de fragmento V autem propria commentatione *Ueber das in dem patristischen Excerptencodex F. 60. Sup. der Ambrosiana enthaltene Fragment des Lactantius De motibus animi*, Heidelberg. 1891, qua quibus de causis correxerim locos quosdam fragmenti, quod non integrum est seruatum, ostenditur. Hieronymi commentariorum in epistulas ad Ephesios et Galatenses locos quosdam uellem certis in fundamentis criticis positos a me exhiberi potuisse. Sed quia Petro Corssen, qui commentarios illos in Corpore Script. Eccles. Lat. edet, copia librorum manu scriptorum, id quod mihi scripsit, nondum facta erat, Vallarsii editione contentus esse debui.

Fragmentis uetera de Lactantio testimonia exceptis iis quae in apparatu commemorata sunt adiunxi et priorum quorundam editorum morem secutus et propterea, quia complures locos inueneram nondum indicatos. Testimonia IV. V. XI Eruino Preuschen debeo. Existimabam autem, si ueterum locos quibus nomen Lactantii occurrit proposuissem, gratum id fore iis qui quidquid ueteres uel sciissent uel sensissent de Lactantio cognoscere uellent. Ad Hieronymi De uir. inl. caput LXXX (testim. I) recte scribendum lectionibus optimorum codicum Italorum, quas Ioanni Huemer futuro eius libri editori debeo, adiutus sum, subscripsi eas quae mentione dignae uidebantur. In Parisino (olim Cluniacensi) *Nouv. acquis. lat. 1460* saec. IX caput illud ipse contuli. Ex Parisino 12161 saec. VII antiquissimo omnium codicum neque A. Schoene apud Herdingium (edit. 1879) p. XXXV quicquam attulit neque ego, cum ipsa illa pagina madore foedissime diluta sit, praesertim angustiis temporis pressus elicere potui.

CAPVT II.

DE PHOENICE CARMINE LACTANTII CARMINIBVSQVE
LACTANTIO TRIBVTIS.

In carmine quod Phoenix inscribitur constituendo eosdem codices secutus sum in quibus Al. Riese, Claudian. ed. Ieep uol. II (1879) p. 190 ss. 211 ss., et Aem. Baehrens, Poet. lat. min. uol. III (1881) p. 247 ss. recensionem illius posuerunt. Sunt autem hi tres, eodem ex archetypo oriundi:

A Codex Parisinus 13048, olim Corbeiensis, tum Sangermanensis 844 (nobis A), uaria uariis temporibus descripta continens. Phoenicem carmen non tamen integrum, sed uersus tantummodo 1—110, habet in foliis 47^r—48^a inter Venantii Fortunati carmina delatum, quae litteris longobardicis, ut Delisle iudicat (*Inventaire des manuscrits latins II*, 1868, p. 86), saeculi IX, ut Baehrens existimat, saeculi VIII scripta sunt, ita ut Riese conuenienter VIII uel IX saeculo tribuat. Phoenicem hoc in codice esse primus Baehrens, Mus. rhen. XXX (1875) p. 308 in communem notitiam tulit, sed iam a. 1865 † Andr. Laubmann in usum Academiae Vindobonensis illum contulerat. Ego quoque a. 1891 Parisiis contuli. Egerunt de hoc codice Guérard, *Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du Roi*, uol. XII part. 2 (1831) p. 75 ss., Riese l. c. p. 190, Leo in edit. Venantii Fortunati (1881) p. VIII, Car. Schenkl, Poet. christ. min. I p. 517; ego quoque Mus. rhen. XLVII (1892) p. 390 adn. 1 de compositione eius quaedam dixi.

B Alter codex est bibliothecae capitularis Veronensis 163 (B), saeculi IX, in quo Phoenix post Claudiani carmina in foliis 14^r—19^r extat. Correxerat codicem manus saeculi XIV uel XV (B²) locisque quibusdam corruptis leues coniecturas adiecit. Descripsit eum qui primus inuenerat, Lud. Ieep in libello 'Philologos Germaniae Lipsiae congregatos m. Maio a. MDCCCLXXII salutant Scholae Thomanae magistri' p. 43 s. et in edit. Claudiani uol. I (1876) p. XXXII s., uarietatem lectionis ab eodem perscriptam edidit Ge. Goetz, Act. societ.

philol. Lips. uol. V (1875) p. 330 s. Usus est Baehrens sua, Riese et sua et Loewii conlatione. Horum apparatus hac in editione sum secutus, nisi quod de locis nonnullis, quibus Baehrens et Riese, plerumque propter prioris illius silentium, non plane consentiunt, certa habui testimonia, quae mihi benigne prae-buerunt St. Haberda et P. Vignolo bibliothecae Veronensis praefectus. Iis locis quorum lectio auxilium horum uirorum iam constat, *sic* ascripsi. Eodem interdum signo addito omnes de lectionibus quibusdam codicum A et C dubitationes tollere uolui.

Codex Leidensis Vossianus Q. 33, saeculi X, inter C multa uarii generis scripta Phoenicem in foliis 73^r—75^a exhibet. Descripsit codicem accurate Henr. Keil, Gr. lat. III 389 ss. Iam Nicol. Heinsius in carmine emendando eo usus est. A Nicolao du Rieu liberalissime Heidelbergam missum contuli.

Maximus est numerus codicum his tribus recentiorum. Carmen enim et in multis codicibus miscellaneis legitur separatim descriptum et saeculis XIV et XV a librariis saepissime ceteris scriptis Lactantii adiunctum est. Sed quamquam prioris generis libri manu scripti quidam iam saeculo XI uel XII exarati sunt, tamen ne hi quidem, cum aut ex Veronensi uel ex Vossiano pendeant aut ualde sint corrupti atque interpolati, pro fontibus uerae memoriae haberi possunt. Quibusdam tamen locis codices inferioris infimique medii aevi emendationes praebent hominum doctorum certas uel probabiles, quae etiam in editiones sunt receptae. Codicum recentiorum uel mentionem faciunt uel lectiones adferunt editores Lactantii Buenemannus p. 1503 adn. b et Lenglet uol. II p. IV, editores Phoenicis Burmannus in edit. Claudiani p. XXX, Martini p. 18 ss., Leyser p. 3, Riese p. 191, Baehrens p. 248; Goetz l. c. p. 324 ss. Habui etiam conlationes codicum Parisinorum 9568 saec. XI et 8091 saec. XII ab Andr. Laubmanno, Matritensium 13, 6 saec. XII—XIII et 14, 27 saec. XV (cf. Hartel, Biblioth. patr. lat. Hispan. I p. 279. 291) a Loewio factas, quas Goetz beneuole mihi

misit, Vindobonensis 717 saec. XIV. Hunc Vindobonensem in apparatu bis (ad u. 64. 68) appellauit in iis lectionibus adferendis quae ueteribus editionibus, non codicibus tribui solent.

Auxilium quoddam ad emendandos locos carminis corruptos, inter quos sunt iniuria temporis aut librariorum aut utraque uehementer turbati, suppeditant loci et auctorum quos poeta secutus est et eorum scriptorum qui illum imitati sunt uel alio aliquo modo in usum suum conuerterunt. Eius generis locos in editione Burmanniana congestos, deinde alios qui indicati sunt a Baehrensio Birtio Riesio Weymano (ex Zenone Veronensi ad u. 163 ss., Mus. rh. XLVII 640) aliis, quibus ego addidi quosdam Venantii Fortunati Ps.-Cypriani aliorum, in apparatu subieci. Carmen anglosaxonicum Phoenix inscriptum, cuius auctor qua ratione Phoenicem Lactantii uel secutus esset uel mutauisset summatim ostendit Herm. Gaebler, *Ueber die Autorschaft des angelsächsischen Gedichtes vom Phoenix*, 1880, p. 6 ss. (= Wuelckeri Anglia III 491 ss.) atque etiam Frid. Lauchert, *Geschichte des Physiologus*, 1889, p. 112 ss. attigit, cum amico quodam eius linguae peritissimo accurate, sed sine ullo certo ad uerba poetae restituenda fructu pertractauit: nam poeta anglosaxonicus, quem Cyneulfum fuisse Gaeblerus et alii credunt, eos ipsos locos qui in carmine latino deprauati sunt, tanta libertate usus reddidit, ut illum eadem iam carminis damna quae uexauerunt recentiores uiros doctos, aliquo modo oblinere uoluisset suspiceris.¹ — Plurimis

¹ Insignis eiusmodi locus est u. 234 (Grein) carminis anglosaxonici, ubi uerba *crescit in umbra* (sc. uermis) respondere uidentur uersui 103 carminis latini antiquissimis codicibus male tradito: *creuerit inmensum subitus* (uel *subitur* uel *subito*) *tempore certo*. Sed quomodo uerba Lactantii ita possint corrigi, ut ad sententiam imitatoris accedant, ego certe non uideo. Lauchert p. 113 s. putat Anglosaxonem hoc loco etiam ad alium auctorem respexisse et qui cognatione aliqua cum Physiologo qui dicitur cohaereret: quod uereor ut recte ille coniecerit. Nam per totum hunc ipsum locum carminis anglosaxonici uestigia minime dubia latini deprehenduntur neque ullum omnino alium in priore carminis parte (u. 1—380) quae ad exemplum latini composita est indicauit Lauchert locum quem ex alio fonte repeteret; nam altera pars uersus 381—677

tamen corruptis locis carminis Lactantiani iam remedia parata sunt uirorum doctorum coniecturis: quarum eas quae commemoratione dignae mihi esse uidebantur, in apparatus recepi. Ego quoque quid corrigere possem temptaui, praeterea Frid. Schoell suas quasdam coniecturas mecum communicauit.

Non exigua quaestio est mota eo quod de origine carminis Lactantiana ualde dubitatum est atque etiamnunc dubitatur. Nam ut omittam priores, quorum tamen longe plerique memoriae satis antiquae minimeque leuiter fundatae fidem habentes Lactantio illud concedunt, hoc saeculo Moehler, *Patrologie* (1840) p. 930, Nirschl, *Lehrbuch der Patrologie*, uol. I (1881) p. 372, Goetz l. c. p. 322 ss., Baehrens, *Annal. Bursiani* I (1875) p. 220, *Annal. phil.* CVII (1873) p. 64 maximeque in edit. p. 248 ss., Ribbeck, *Geschichte der röm. Dichtung* III (1892) p. 364 s. illi abiudicauerunt. Lactantio contra carmen uindicandum esse existimauerunt Ebert, *Gesch. der christl.-lat. Liter.*, I² p. 97 ss., Riese, *Mus. rhen.* XXXI (1876) p. 446 ss. *Ueber den Phoenix des Lact.* (et in edit. p. 192 s.), Birt ibid. XXXIV (1879) p. 8, Dechent ibid. XXXV (1880) p. 39 ss. *Ueber die Echtheit des Phoenix von Lact.*, Fr. Schoell, *Vom Vogel Phoenix* (1890) p. 13. 45 s., Manitius, *Gesch. der christl.-lat. Poesie* (1891) p. 44 ss., Loebe, In scriptorem carminis de Phoenice quod L. Caelii Firmiani Lactantii esse creditur observationes, *Jahrbücher f. protest. Theol.* XVIII (1891) p. 34 ss. (separatim editum Brunsu. 1891). Alii plane certam sententiam non sunt amplexi, uelut Fritzsche in edit. uol. II p. X, Bernhardy, *Grundriss der röm. Litter.*⁵ p. 521. 523, Ritschl, *Mus. rhen.* XXVIII (1873) p. 189 (= Opusc. III 806), hi duo ita tamen, ut

comprehendens tota in explanatione christiana fabulae de Phoenice uersatur. Quod uero ad nostram causam plurimum ualet, de *umbra* illa quam Anglosaxo commemorat, nihil est in Physiologo uel graeco (cap. 7) uel latino. Itaque ego iam Anglosaxonem locum illum corruptum legisse, sed aliter fortasse corruptum atque in nostris codicibus sit, et ipsum sarcire temptauisse crediderim.

Lactantii esse carmen uix credere uideantur. Ego quid sentirem hac de quaestione cum significauerim in disputatione *Ueb. d. Entstehungsverhältnisse* p. 131 s. et accuratius Mus. rhen. XLVII (1892) p. 390 ss. *Zum Phoenix des Lactantius* explanauerim, hic breuiter indicare sufficit accedere me ad sententiam eorum qui uelut Betuleius, Io. Alb. Fabricius, Lambecius (cf. Buenemannum p. 1502 adn. b) Lactantium hoc carmen composuisse existimauerunt, sed adulescentem necdum fidei christianae addictum.

Ut de editionibus pauca addam, prima quae continet Phoenicem editio Lactantii est Romana a. 1468, primus instruxit carmen Betuleius (ed. Lact. 1563 p. 534 ss.) commentario. Praeter Lactantii editores commemorandi sunt hi: Io. Gryphiander, Phoenix Poetarum carminibus celebratus et commentariolo illustratus, Ienae 1618; Gryphiander commentarium dedit doctissimum omnium atque etiamnunc utilem, sed primus totum carmen ad interpretationem christianam detorsit ne nostra quidem aetate abiectam; Burmannus in edit. Claudiani, Amstelæd. 1760 p. 1035 ss. cum notis uariorum, quarum optima Nicolai Heinsii observationes coniecturaeque sunt; Wernsdorf, Poet. lat. min. uol. III (1782) p. 283 ss.; Martini, Lunaeburgi 1825; Leyser, Quedlinburgi 1839; Riese, Anthol. lat. (1869) p. 188 ss. (c. 731); altera Riesii quae est in Ieepii Claudiano, et Baehrensii editio iam supra nominatae sunt. Alias quasdam editiones Martini p. 34 ss. enumerat.

Phoenicem sequitur carmen uulgo Lactantii De passione Domini inscriptum. Quod non posse tribui Lactantio, sed originis esse multo posterioris cum Heumannus, Poecile III (Halae 1729) p. 225 ss. probauisset, quoniam ne postea quidem de ea re dubitari desitum est (cf. Teuffelii Histor. litt. Lat.⁵ p. 1001; Manitius, Mus. rh. XLV 156), ego quoque hanc quaestionem tractaui in Commentationibus Woelfflinianis (Lips. 1891) p. 77 ss. (*Ueber das Lactanz zugeschriebene Gedicht De passione Domini*) atque nouas quasdam

Heumannianis adiungens rationes ostendi carminis illius et res ac sententias et uerba genusque dicendi eiusmodi esse, ut minime illud aut ad Lactantium aut omnino ad antiquum poetam Christianum referri possit. Magna causa cur hoc existimemus, in eo quoque posita est, quod, quantum quidem constat, nemo adhuc codicem in quo carmen esset uidit. Quare Io. Bapt. Egnatio, qui in editione Aldina a. 1515 primus carmen ceteris Lactantii scriptis adiunxit, dicenti '(carmen) quod in uetustis exemplaribus inuenimus', si exemplaria uult intellegi manu scripta, non magis fides est habenda quam Casp. Barthio, qui more suo, quasi res certa atque explorata esset, Aduers. p. 1466 'tot cascos codices' carmen Lactantio ascribere pronuntiauit: quam uaniloquentiam Heumannus l. c. p. 235 merito derisit. Quas uero Fritzschi (in editione Lactantii) adfert lectiones 'librorum', librorum non manu scriptorum, sed typis expressorum sunt. Sed quamquam satis apparet carmen De passione Domini nullo modo a Lactantio, sed ab ieiuno aliquo uersificatore compositum esse, nolui tamen ab hoc scriptorum Lactantii corpore excludere, immo adhibitis subsidiis rationibusque criticis edendum esse putauit idque eo magis, quod noua quaedam inueni quibus origini eius aliquid lucis adferri uidetur.¹

Cum in commentatione illa demonstrauissem carmen aetate renascentium litterarum scriptum esse auctoremque eius uideri fuisse hominem Italum, postea de aetate auctoris ad certiore sententiam adductus sum: quem existimo circiter annum 1500 uixisse. Heumannus non antiquius carminis exemplar habuit quam illud quod extat in editione Opusculorum Phil. Beroaldi ab Ascensio collectorum Basileensi a. 1515, Buenemannus autem et Fritzschi non antiquius quam quod est in eiusdem libri editione Basileensi a. 1513. Horum condicione multo

¹ M. Manitius, *Geschichte der christl.-lat. Poesie* (1891), quamquam p. 50 adn. 1 commentationem meam commemorat, etiamnunc carmen si non a Lactantio, a uetere tamen poeta scriptum esse putat. Quam uero ille Fabricio quasi primo eius editori tribuere uidetur auctoritatem, ea nulla prorsus est.

mea fuit prosperior eo quod non solum tres editiones Ascensii mihi praesto erant illis superiores, Parisinae aa. 1505 et 1509 et Basileensis a. 1509, sed etiam carminis editiones Lipsiensis a. 1511 et Vindobonensis a. 1511 atque etiam alia in qua neque locus neque annus indicatus est.¹ Praeterea, id quod neminem adhuc indicasse mirandum sane est, carmen contineri etiam altero uolumine Poetarum christianorum ueterum, Venetiis ap. Aldum 1502, inueni. Ad ea autem quae iam proferam exponenda proficisci placet ab editione illa sine loco et anno (nobis X), cuius titulus est hic: *Quae in hoc libel-ulo cōtineantur* (sic) | *Lactantij Firmiani de dominica passione* | *carmen Heroicum*, | *Raphaelis Zauenzonij Sapphicum de die palmarū* | *Eiusdem simile de domini Christi passione*. | *Cātalicij Excusatio ad diuā vginē in die parasceues* | *et Contemplationes elegātes ad crucifixū*. | *Elegia nobilis et scita in Hierusalem*. | *Epitaphiū Philomusi & Salvatore Iesu tumulto*. |² Libellus typis Gothicis descriptus est, forma quartanaria, continet 10 folia non numerata, in medio folio decimo recto post finem ultimi carminis nihil legitur nisi *Telos*. Carmen 'Lactantii' fol. 1^a incipit. Sunt hac in editione menda quaedam grauiora. Hunc libellum rarissimum bibliotheca Academiae Monacensis habet.

Hoc carminum corpusculo X, sed fortasse priore eius editione ut mox uidebimus, carmen De passione Domini mea quidem sententia non solum primum in notitiam hominum uenit, sed etiam qui corpusculum illud composuerit edideritque, eundem fuisse auctorem carminis persuasum mihi est. Cuius sententiae hanc habeo causam. Si cum carmine De pass. Dom. conparamus cetera corpusculo illo exhibita, quae partim in

¹ Cum disputationem supra indicatam scripsi, has tres editiones et Parisinam a. 1505 nondum noueram. Quae omnes, quia inter bibliographos unum Panzerum, Annal. typogr. IX p. 7 n. 38, unam Vindobonensem a. 1511 commemorare inueni, accurate esse describendae mihi uidebantur. Etiam inter Poetarum christianorum ueterum ab Aldo editorum carmina illud esse, cum disputationem illam composui, nondum mihi notum fuit.

² Cum his carminum titulis non plane congruunt qui carminibus ipsis sunt inscripti.

eodem, partim in similibus argumentis uersantur, tam manifesta apparet cognatio inter locos quosdam illius et horum intercedens, ut facere non possimus quin statuamus aut illius auctorem ad haec aut auctores horum ad illud respexisse. Extremum corpusculi locum tenet carmen Iacobi Philomusi inscriptum *Epitaphium Christi: quo christicolae in die Parasceues alloquitur per Iacobum philomosum* (sic). Ut in carmine De pass. Dom. Christus in cruce pendens iamque mortuus (u. 44. 46), sic in hoc Christus sepultus¹ — utrumque satis absurde — homines adloquitur et causam aduentus ad mortales sui aduentumque ipsum, opus suum ac dignitatem, passionem et mortem, postremo monita promissaque uel exponit uel attingit. Iam uide initia carminum:

De pass. Domini:

Epitaphium Christi:

1 ss. Quisquis ades medii que
subis in limina templi, Siste
parum insontemque tuo pro
crimine passum Respice me,
me conde animo, me pectore
serua.

1 s. Quisquis ad hoc tumu-
lum concedis, quaeso, uiator,
Siste parum et mortis
concipe gesta meae.

Deinde similia his in uersibus sunt:

4 s. Ille ego, qui casus ho-
minum miseratus acerbos,
Huc ueni .. 6 s. ... hic
clarissima ab alto Reddita
lux terris .. 10 Te propter
uitamque tuam sum uirgi-
nis aluum ingressus ..

27 s. Ille ego sum claro
quem misit ab aethere
summus Iuppiter et gremio
uirgo pudica tulit.

26 (Impia Hierusalem) .. cae-
ca furore ..

33 Ast caecos animos caeco
bacchantes usque furore.²

44 (oculos) luce carentes.

17 Ne .. diuina luce carerent.

¹ V. 3 s.: Hic licet exigua uidear compostus in arca, Attamen aeternus spiritus astra tenet.

² Sic scriptum est; aut 'caecos' aut 'caeco' est eiciendum, fortasse 'caecos'.

Fortasse etiam De pass. Dom. 58 et 64 uerba 'haec monumenta' et Epit. 38 'Spernebat legis tunc monumenta meae' hic sunt commemoranda. Etiam extremi uersus carminum quodammodo inter se concinunt:

78 ss. Angelicos tunc laeta 49 s... Angelicos poterit
choros aciesque beatas Sanc- uultus sedesque beatas
torum inspiciens aeternae pa- Visere: Christicolis gaudia
cis amoena Perpetuo felix tanta dabo.
mecum regnabit in aula.

Quantum carmen corpusculi est *Cantalicij Excusatio ad Sacratiss. uirginem Mariam in die Passionis Christi*. In quo cum singula quaedam passionis Christi simili ordine et descriptione atque in carmine De pass. Dom. fit proponuntur, tum uersus 7 'Tu tantum salue. crucis o uenerabile lignum' comparandus est cum u. 50 De pass. Dom. 'Flecte genu lignumque crucis uenerabile adora.¹ — Sequitur eiusdem poetae *Contemplatio ad crucifixum* (prior), incipiens 'Aspice, quaeso, tui quae sunt (*sic*) tormenta magistri'. Illud 'Aspice' in initiis sex uersuum repetitur qui continent enumerationem uulnerum Christi qualis etiam in carmine De pass. Dom. est. Perspicua est cognatio horum uersuum: De pass. Dom. 40. 42 s... 'aspice... spinisque caput crudelibus haustum, Undique diua pluens uiuum super ora cruorem', et Contempl. 7 s. 'Aspice quam saeuis spinis pia tempora sudent, Aspice quantus eat sancta per ora cruor'. — Altera Cantalicij ad Crucifixum Contemplatio habet uersum (13 Huc oculos, huc uerte animos, huc dirige mentem) cuius imago quaedam redit De pass. Dom. 3: Respice me, me conde animo, me pectore serua. — In tertio corpusculi carmine quod inscriptum est *Carmē Sapphicū Raphaelis Zauenzonij P.*(oetae) *L.*(aureati) *de passione domini nostri iesu Christi* locus legitur hic (u. 33 s.) 'O homo, si fas, specular e uultus Sanguinis plenos'

¹ Est locus 'Orientii' De trinitate 49 'Aspice, percussor demens, uenerabile lignum', a Buenemannio indicatus. In quo cum non sit uox 'crucis', quam habet et auctoris De pass. Dom. et Cantalicij locus, apparet alterutrum usum esse altero, non utrumque ex 'Orientio' pendere.

ad similitudinem quandam accedens loci De pass. Dom. 44. 46: Compressos speculari oculos... et pallentes funere uultus. — *Elegiae in Hierusalem*, cuius auctor non nominatus est, ut praetermittam u. 62 (Impia terque quaterque impia Hierusalem), octo in hexametris 9. 13. 17. 21. 47. 53. 55. 61 uerba Impia Hierusalem primas sedes tenent: carminis De pass. Dom. uersus 25 est hic: Impia Hierusalem, rabidis exercita curis.

Iam cum tot talesque similitudines nullo modo casui tribuere possimus ac plane incredibile sit auctores illorum carminum, Philomusum hominem Germanum, Cantalicium, qui erat Italus, Zouenzonium — nam hoc nomen est, non Zauenzonius ¹ —, quem ipsum quoque Italum fuisse nomen ostendere uidetur, scriptorem *Elegiae in Hierusalem*, omnes ex eodem illo carmine De pass. Dom. quaedam adsumpsisse, nihil aliud iudicandum est nisi eum contra qui carmen conscripserit, illis carminibus esse usum.

¹ Videtur homo obscurus fuisse, lexica biographica certe de eo tacent, unus Zedlerus, *Grosses vollständ. Universal-Lexicon* uol. LXIII (1750) p. 660, mentionem eius facit nihil tamen de eo notum esse dicens praeter duo carmina in uolumine altero Poetarum christian. ueter., Venet. Ald. 1502, edita. Sed hic quattuor eius carmina edita sunt, quorum tertium, quo Christi auxilium aduersus Turcas inploratur, inscriptum est (altero post hh III folio uerso) *Carmen Saphicum Raphaelis Zouenzonii poetae*. Ante hoc carmen est alterum, inscriptum *Carmen. R. Z. P. L. in Passione domini nostri Iesu Christi*. Hoc idem illud est quod corpusculum X continet. Antecedit tertium, in titulo Poetarum chr. uet. *In die palmarum* appellatum, in editione ipsa litteris R. Z. tantummodo inscriptum. Hoc quoque in corpusculo illo inest. Post haec tria carmina legitur hoc *Ad beatissimam Virginem R. Z.* Praeterea Hain, *Repertorium* II part. II p. 525 n. 16289, et Graesse, *Trésor* VI, part. II p. 519, hunc libellum nominant: *Zouenzonius Raphael. Carmen concitatorium ad principes Christianos in Turcum. Ejd. sapphicum carmen actum Tergestae coram Friderico Caes. Augusto*, s. l. et a. Apparet igitur nomen fuisse Zouenzonium, non Zauenzonium, deinde, cum poeta carmen illud coram Friderico imperatore, qui est Fridericus III (mort. a. 1493), Tergestae recitauerit, eum sub finem saeculi XV floruisse et fortasse fuisse Tergestinum.

Constat autem Iacobum Philomusum (uero nomine *Locher*), qui uixit annis 1471—1528, Epitaphium Christi edidisse a. 1495¹, Ioannis deinde Baptistae Cantalicii hominis Itali, qui cardinalis a. 1514 mortuus est, iam a. 1493 duodecim libros Epigrammatum Venetiis esse editos, tum Zouenzonium modo uidimus aequalem fere illorum fuisse. Eodem igitur tempore etiam carmen De pass. Dom. scriptum est. Neque minus est dubitandum quin auctor carminis etiam corpusculum illud X composuerit uel potius qui carmina illa in corpusculum con-gessit, idem carminibus illis usus carmen De pass. Dom. conscripserit ornaueritque nomine Lactantii. Quis uero fuerit scriptor carminis, de hac re ne nunc quidem certius quidquam dixerim quam quod iam in disputatione illa prolatum supra p. XXIII repetii. Illud tamen esse monendum uidetur, carmen De pass. Dom. etsi artiore quadam propinquitate cum Epitaphio Christi a Philomuso scripto cohaereat, huic tamen non posse ascribi. Philomusus enim in Epitaphio imaginibus coloribusque ex antiquitate ductis ad res Christianas depingendas intemperanter plane utitur (exemplo sunt u. 27 s. supra adlati), auctor contra carminis De pass. Dom. uix unum locum eius generis (u. 18 'in Phariis. . regionibus') habet. Accedit quod Epitaphium cum multo maiore decurrit alacritate ac facilitate quam hoc carmen, cuius loci quidam (maxime 64 ss. 69 ss.) ualde sunt impediti contortique.

Sed quos intra annos carmen ortum sit ut accurate definiatur, iam de prima eius editione cuius annus est notus dicendum est. Haec est in altero uolumine *Poetarum christianorum ueterum* Venetiis apud Aldum inpressorum (nobis *Ald. Ald.*). Subscriptio post extremum Zouenzonii carmen, de quo p. XXVII adn. 1 diximus, in tertio post hh III folio uerso

¹ Docuit me per litteras Hehle, cuius tria programmata extant inscripta *Der schwäbische Humanist Jakob Locher Philomusus*, Ehingae 1873—75, carmen editum esse primum in Appendice libri a Philomuso compositi huius *Historia de rege Franciae cum nonnullis aliis uersibus et elegiis*, Friburgi 1495; de quo libro cf. Hehle I 19. — Cantalicii librorum nullus mihi praesto erat.

est haec: *Venetis apud Aldum. MDI. mense Ianuario*, in fine autem epistolae ab Aldo praepositae haec: *Veñ. Mense Iunio. M. DII.* Videmus igitur carmen De pass. Dom. iam ante a. 1501 extitisse. Est autem illud in altero post gg III folio uoluminis illius, inscriptum *Lactantii firmiani carmina de passione domini*, ante hoc legitur carmen Venantii Fortunati III 9 Lactantio tributum de quo mox dicemus hoc: *Lactantii Firmiani de Resurrectionis dominicae die.* In titulo totius uoluminis carmina nominantur *Lactantii Firmiani de Resurrectione Elegia. Eiusdem de passione Domini carmine heroico.* Ex hac editione, non ex ipso corpusculo X, carmen De pass. Dom. in omnes posteriores editiones propagatum est. Huius libri rarissimi (de quo Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde*, I² p. 57: *Collection infiniment rare et précieuse . . .*) usus sum exemplaribus bibliothecae Gottingensis et Monacensis Regiae. Continet autem liber non solum (cf. p. XXVII adn. 1) eadem illa duo carmina Zouenzonii quae sunt in corpusculo X, sed etiam (in folio hh II uerso) Elegiam in Hierusalem eodem illo in corpusculo editam — haec satis mire inter ueterum poetarum carmina numerata —, sed omittit Philomusi Epitaphium Christi et carmina Cantalicii. At in his ac maxime in Philomusi Epitaphio consensum quendam cum carmine De pass. Dom. minime dubium animaduertimus, quem explicandum esse uidimus ita, ut scriptor huius carminis illa secutus esse dicatur. Quare fieri non potest quin corpusculum X ante editionem illam Aldinam emissum sit. Sequitur ut carmen De pass. Dom. intra annos 1495—1500 una cum compositione corpusculi sit factum atque ex hoc translatum in Aldinam. Qua de re eo minus dubitamus, quia eadem est carminis apud Aldum et in corpusculo X inscriptio (*Lactantij Firmiani carmina de Passione Domini* in X, apud Aldum nihil mutatum est nisi quod *Lactantii firmiani et passione domini* est scriptum) et omnes harum editionum lectiones inter se consentiunt exceptis erroribus quibusdam typothetarum et loco uersus 3, ubi in X *pectore*, apud Aldum in *pectore* legitur. Multo minus tamen certum est eam editi-

onem corpusculi quam nos adhibuimus, primam omnino fuisse ¹, immo fortasse prior statuenda est, qua Aldus usus sit. Neque uero eo quod nullum prioris editionis uestigium reperire potui, ratio mea labefactatur: nam ne eius quidem editionis qua nos usi sumus, mentionem faciunt scriptores bibliographici neque ulla alia inter maximas bibliothecas haud paucas praeter Monacensem Academicam libellum habet. Quo facilius priorem si qua fuit editionem aut latere alicubi aut etiam iniuria temporis extinctam esse suspicari possumus.

P¹ Proxima post Aldinam editio (P¹) ex eademque descripta in hoc corpusculo est: *Carmina pia & religiosa* | *L. Celii Lactantii Firmiani Nenia uerbis saluatoris nostri crucifixi.* | *Eiusdem elegiacum de resurrectione dominica* | *Carmina iuueni presbyteri de passione domini et* | *eiusdem resurrectione.* | *Philippi Beroaldi Nenia de die passionis dominice* | *Impressa cura & impendio Iudoci* (sic) *Badij Ascensij* | *in edibus eiusdem in monte diui Hilarij e regione col- legij italici. Parrhisijs:* | *Totus*

¹ Hac de re cur dubitemus, causa est haec. Sub titulo corpusculi X est tabella rudi sane arte facta Crucifixum et ante crucem duas mulieres et tres uiros ostendens, in angulo dextro inferiore tabellae picta est littera A, quod signum non typographi, sed artificis esse rogantem me Laubmannus docuit. In libro a Iaeckio et Hellero edito *Beiträge zur Kunst- und Literaturgeschichte*, fasc. I (Norimberg. 1822) p. 126 s. signum illud in tabellis xylographis medio fere saeculo XVI in Saxonia maxime emissis inueniri dicitur: at ibidem commemoratur editio libelli cuiusdam a Luthero scripti Vitebergae a. 1521 facta, cuius in titulo eadem illa imago cum eodem signo posita est. Itaque iam multo ante medium saeculum XVI tabella illa ad titulos librorum ornandos adhibita est, ut conicere possis etiam ante a. 1521 eam in usu typographorum fuisse atque ita iam initio saeculi XVI in titulo corpusculi X esse positam. Quae ipsa sententia est Henr. Aug. Erhardi, qui in libro *Geschichte des Wiederaufblühens wissenschaftlicher Bildung*, uol. III (Magdeburg. 1832) p. 198 idem illud corpusculum X commemorans scribit '*allem Anschein nach zu Erfurt, etwa im ersten Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts gedruckt*'. Hoc si uere ita se habet ac non iam ante a. 1501, quo Aldus ex corpusculo illo carmen edidit, tabella illa in titulis librorum fuit, editio corpusculi a nobis adhibita non potest esse prima, sed necessario iam ante a. 1501 alia facta est eaque fortasse in Italia, ut carmen ab homine Italo scriptum esse in disputatione illa p. 83 coniecimus.

libellus litteris Gothicis scriptus est, continet 18 folia non numerata, forma octonaria minore. Mirandum est quod Beroaldi carmen in titulo indicatum in libello ipso desideratur. Carminibus Iuueni scholia ascripta sunt breuia et tenuia. In ultimo folio recto haec est subscriptio: *Hec habui que in elucidationem afferrē An|no salutis. MCCCCCV. secūdum romanos | ad XII. calendas Februarias.* Contuli exemplar bibliothecae Nationalis Parisinae. Emendabat Ascensius perpauca (13 et; 35 *Finge*) quae in editionibus X et Aldina non recte ei scripta uidebantur, sed etiam errata in editionem eius inreperunt. — Repetitum est carmen non in editione opusculorum Beroaldi Ascensiana quam *Denis Roce* Parisiis 1508 emisit, sed in hac (P²): *Varia Philippi Beroaldi opuscula*, P² sequuntur tituli opusculorum et signum ac nomen typographi Parisini *M: Jehan Gautier*. Libro subscriptum est hoc: *Finis kalendis Januarijs M. D. IX. Calculo Romano.* Carmen De pass. Dom. incipit in folio R. j. uerso, hoc cum titulo: *L. Celij Lactātij Firmiani pia Nenia verbis Christi domini crucifixi beneficia sua in nos commemorantis*, subiectum est carmen Venantii Fortunati III 9 Lactantio ascriptum *De resurrectionis dominicę die*. Utrique carmini ascriptae sunt *Iodoci Badij Ascensij huius carminis explanatiunculae*. Usus sum exemplari bibliothecae Nationalis Parisinae. Plane eadem editio duorum carminum cum eadem illa subscriptione *Finis—Romano*, continens quattuor folia, quorum primum AA. j. insignitum est, editioni Opusculorum Beroaldi Ascensianae est inserta, quam *Francoys Regnault* Parisinus emisit; annus editionis in fine uoluminis ipsius non additus est. Hanc editionem habet bibliotheca Heidelbergensis. Editionem P² expressit haec (B¹): B¹ *Varia Philippi Beroaldi opuscula in hoc Codice contenta*, sequuntur tituli opusculorum. In fine uoluminis est subscriptio: ...*Basileę. Sumptibus vero multi nominis viri Wolffgangi Lachner: Anno salutis christianę. M. DIX. Ad Idus Martias.* Duo illa carmina incipiunt fol. XCIII^r. Praesto mihi erat exemplar bibliothecae Monacensis Regiae. Ex editione B¹ descripta correcto tamen uno loco (48 *lateris*) est haec (L): L

Lactancij Firmiani Carmen | de resurrectione dominica | Eiusdem Lactantij Firmiani | Nenia exhortatoria verbis domini Crucifixi. | Hexastichon Bebelij in laudē | Lactantij. | Sequuntur tria disticha. Libellus sex foliorum est, litterae sunt Goticae. In fol. 6 haec est subscriptio: *Impressum Liptzick per Barcalau-|reum Vuolfgangū monacensem. 1511. |* Carmen De pass. Dom. in foliis 4^r—6^r est. Contuli exemplar bibliothecae Wirceburgensis.

Praeter editionem B¹ asciui etiam proximas editiones opusculorum Beroaldi eodem quo illa titulo inscriptas ex eaque B²B³ deriuatas Basileenses a. 1513 (B²) et a. 1515 (B³). Quoniam a. 1515 carmen De pass. Dom. in Lactantii editionem Aldinam receptum est ex eaque a posterioribus editoribus repetitum paene omnibus, reliquas opusculorum Beroaldi post a. 1515 editiones non adhibui.

V Ex Poetarum christianorum ueterum editione Aldina etiam ea carminis editio (V) pendet quae est in corpusculo hoc: *Is liber continet | De flenda Cruce Baptistae Rhegiensis Episcopi | Carmen tam elegans q̃ deuotum | De morte Carmen eiusdem | De beata uirgine eiusdem Elegia. | Recōmendationis animae in extremis Elegia | Lactantii Firmiani de dominica passione uersu Heroico. |* Sequuntur quinque alii tituli. Praefatio inest Andreae Misbeckii Franci et epilógus eiusdem subscriptus: *Viennae ex Collegio Ciuium. Anno a partu uirgineo Sesquimillesimo undecimoque,* sequitur alia subscriptio *Viennae Pannoniae* eqs. Carmen De pass. Dom. est in fol. D 2^r—D 3^r. Habui exemplar bibliothecae Monacensis Regiae. Haec editio non satis emendate expressa est atque etiam Misbeckius ipse quaedam temere mutauisse uidetur.¹

Anno 1515 Io. Bapt. Egnatius, ut iam dixi, carmen primus Lactantii libris addidit in editione Aldina (in primo post Y 4 folio recto) hac cum inscriptione a nonnullis posterioribus

¹ Etiam a. 1516 Viennae Austriae Hieronymum Victorem edidisse corpusculum carminum de passione et morte Christi scriptorum ex Panzero, Annal. IX p. 7 n. 38 apparet, in quo est *Lactantij Firmiani Christus a Cruce hominem alloquens.*

repetita: *Lactantii Firmiani Carmen De passione Domini, quod in uetustis exemplaribus inuenimus, hic addendum curauimus*. Satis apparet Egnatium quoque ex Poetis christ. uet. Aldi carmen sumpsisse, quod autem 'uetusta exemplaria' appellat, mera ostentatio est. Praeter lectiones 13 *sed* et 9 *fari* (nisi hic error modo est) editio eius nihil habet proprii. Altera Aldina quam adparauit Honoratus Fasitellius, a. 1535 emissa, cum Egnatiana omnino consentit.

Posteriores editores tam Lactantii quam carminis separati paene omnes ex editione Egnatiana pendent, perpauci, uelut Fabricius, Riuinus, Heumannus, Buenemannus etiam recensione Ascensii quae est in Beroaldi operibus usi sunt, ipsi haud paucos locos inutilibus coniecturis temptantes. Ediderunt carmen seorsum Ge. Fabricius, *Poetarum Veterum Ecclesiasticorum opera Christiana*, Basileae 1564, p. 759; Casp. Barthius, *Aduersaria*, Francofurti 1624, p. 1466, cum adnotationibus criticis; Andr. Riuinus, *De Christo Iesu, beneficiis et laudibus eius aliquot Christianae reliquiae ueterum poetarum ecclesiasticorum*, Lips. 1652, fol. A, cum commentario; Heumannus, *Poecile*. uol. III, Halae 1729, p. 225 cum commentario et prudenti illa quam commemorauimus (cf. p. XXII) de origine carminis disputatione: idem tamen in editione Lactantii, Gotting. 1736, p. 1043 quasi oblitus prioris operae suae quaedam uix credibilia in carmen admisit. Locos quosdam auctorum a scriptore carminis adhibitorum similesue M. Manitius, *Mus. rh.* XLV (1890) p. 156 attulit, alios ego addidi.

In apparatu lectiones editionum ante Egnatianam emissarum et huius ipsius, omissis rebus orthographicis, non tamen erroribus typothetarum, exhibui omnes, praeterea posteriorum editorum coniecturas mentione dignas. Carmen ipsum quantum fieri potuit ad eam formam reuocaui quae corpusculo X tradita est. Orthographiam correxi.

Non recepi in hanc editionem carmen uulgo De resurrectione Domini inscriptum, quod cum inter Venantii Fortunati carmina (III 9) seruatum sit atque etiam rebus et

genere dicendi abhorreat ab origine Lactantiana, tamen in uiginti fere codicibus recentioribus¹ aut libros Lactantii continentibus aut miscellaneis huic tribuitur. Causa quod carmen transferretur ad Lactantium, erat fortasse quod in uersu 2 'Et maiore poli lumine porta patet' similitudo uel potius imitatio uersus 2 Phoenicis Lactantiani 'Qua patet aeterni maxima porta poli' animaduersa est. In plerisque codicibus inscriptum est De resurrectione, in quibusdam uel Christi uel Domini est additum, in codice Vindobonensi 717 nominatur De pascha, in Vindobonensi 3193, 25 Elegiacum tempore pascali. In codicibus carmen ut Lactantii exhibentibus quorum accuratiorem habeo notitiam paene omnibus, in Berolinensi, de quo dixi Proleg. part. I p. XLVII adn. 1, in Gothano Ch. B. 948 (cf. Jacobs et Ukert, *Beiträge zur älteren Literatur oder Merkwürdigkeiten der Herzogl. öffentl. Biblioth. zu Gotha* I, 2, p. 274; III, 1, p. 24 s.), in Monacensibus 4422 fol. 184, 15334 fol. 103, in Parisinis 1671. 1674, in Vindobonensibus 717. 960, 3. 3110. 3193, 25. 3198, uersus 39 s. 'Salue, festa dies, toto uenerabilis aeuo, Qua deus infernum uicit et astra tenet', quo aptius sumeret carmen exordium ab adlocutione, e sede sua exempti in initio, ante uersum 1 'Tempora florigero rutilant distincta sereno' positi sunt, in isdem autem codicibus uersus 101—110 omissi: quibus quoniam Felix episcopus Namneticus celebratur, ne inde appareret carmen non esse Lactantii, suppressi sunt. Unus tamen codex singularem plane carminis formam habet,

¹ De codice Mellicensi inscripto *Lactantius de resurrectione Christi*, quem Io. Huemer, Iter Austriacum, *Wiener Studien*, uol. IX (1887) p. 63 commemorat secutus catalogum a B. Pezio (mort. 1735) confectum, in quo codex ille saeculi XI esse dicitur, alius quidam saeculi XVIII catalogus Mellicensis manu scriptus hoc habet: A. 13. 4°. Saec. XV. chart. *Lactantii carmen de Resurrectione Christi Inc. Salue festa dies . . .* Nunc in bibliotheca Mellicensi, quae non plane integra mansit, neque hic neque Phoenicis carminis codex ab Huemero eodem loco nominatus neque ullus omnino horum carminum liber manu scriptus extat. Hac de re Rud. Schachinger bibliothecae Mellicensis nunc praefectus per litteras accuratissimas me certiore fecit.

quam cum nusquam commemoratam uidissem, hoc loco communicandam esse existimaui. Est autem codex Monacensis 13241, scriptus a. 1529, cuius in fol. 334^r carmen incipit hac cum inscriptione: *Lactancii Firmiani De resurrectione gloriosa domini nostri Ihu Christi Carmen elegiacum longe venustissimum hymnus jucundissimus*. Ordo uersuum est hic:

39. 40. 1—8. sequuntur inserti hi ¹:

11 Sol.redit ad cenith. calescunt cuncta, virescunt
Iam (*deest aliquid?*) arva, simul frigus et omne cedit.

Nubes depereunt, caligo, nebula densa:

Lux lucens clara frigora quaeque pellit.

15 Serenus fit aer, tempestas tollitur, ymber,

Nives depereunt, quaeque creata vigent.

Flores nunc redeunt, odorem quoque ministrant,

Turtur auditur, iubilat avis omnis.

Ventus fiat lennis, clarescit penitus aqua,

20 Nemora florescunt dulciter atque virent.

9—38. 41—46. sequuntur inserti hi:

57 Surgens Christe nobis da gaudia vitae perennis.

Qui pro nobis passus mortuus atque vivus.

47—86. sequuntur inserti hi:

99 Dux bone glorifico remeans flegetonte triumpho

Pluribus exuviis nobilis astra petis.

87. 88. 109. 110. sequuntur inserti hi:

105 Gratia nunc dextrae consorte (*l. consorti*) iuncte paterne

Perpetuus famulis tutor adesto tuis.

Celica naturam ducens super agmina nostram

Fide piis humeris pastor ovem revehis.

89—94. sequuntur inserti hi:

115 Grex tuus in sacris lotus baptismatis undis

Induat in terris spiritale (*l. spirituale*) decus.

. Criminis a nevo stet toto temporis evo

Sitque dignum sacri flaminis hospitium.

95—100, omissi sunt 101—108, exit carmen in hos:

125 Vident discipuli statim te scandere sursum,

Nubes te recipit. aperuisti celos.

¹ Adfectos hos uersus in usum meum beneuole transcripsit G. Laubmann, quem de hoc codice adieram. Orthographiam mutare nolui.

- Post veniens iudex stricta iudicia temptans
 Iustis retribuens premia bona gratis.
 Qui scandens superos infernum despoliasti,
 130 Ducens ad celos captivitatis onus.
 Concio tota celi letatur laude perenni,
 Te videns dominum ad rediisse summum.
 Victor alme potens, nostras nunc suscipe preces.
 Salva nos domine, ne pereamus ultra.
 135 Loquuntur variis linguis magnalia Christi,
 Discipuli firmi manent in eo semper.
 Factus est sonus de celo repenteque magnus,
 Singulis inspirans dulcia grata pius (*l. piis*).
 Talia cernentes mirantur atque loquentes
 140 Discipulos eius que non videre prius.
 Promissus patris hodie descendit ab alto
 Confortans filios respiciensque suos.
 Illis apparuit per linguas sic variasque
 Succensas igne cicius ista fiunt.
 145 Spiritus alme veni, reple nunc pectora, sensus
 Ut tota mens nostra ardeat ultra pia.
 In nos mitte patris promissum rector ab astris
 Pneuma, quod emundet crimen et omne lavet.
 Igne sui iugis famulos inflammet amoris,
 150 Ardor quo fidei floreat atque spei.
 Servet in exilio nos ipse paracletus isto,
 Soletur, foveat, provehat atque regat.
 Suggestat et nobis vitae praecepta perennis
 Confidans (*l. consolidans*) donis nos sine fine suis.
 155 Summa corona tibi sit. doxa coequa parenti.
 Sancto spiritui deitate patris. Amen.

Sequitur subscriptio haec: *Finit Carmen Lactantii firmiani Nobilis dictatoris* (i. e. 'Dichter', cf. Ducangium s. u. Dictare). *Heroicum. pentametrum. Elegiacum de gloriosa resurrectione domini Ihesu.* — Tenuitas dicendi atque foeditas numerorum hominem infimae aetatis, saeculi XV ut opinor, hos uersus exsudasse ostendunt, quem dubites utrum inbecilliozem appelles an inpudentiozem: quippe qui non erubuerit ista taedia obtrudens Lactantio. Haec extrema fata Lactantii fuerunt! — Cum codicibus prioribus illis ea editio Lactantii in quam primum est carmen receptum, Romana a. 1468 congruit pariterque proximae, Thomasius demum in editione sua (1570) integrum

dedit. Posteriores editores paene omnes etsi non a Lactantio esse compositum sciebant, tamen retinuerunt. Etiam separatim nonnumquam editum est. Has inter editiones maxime commemoranda haec est, quam ex bibliotheca Academiae Monacensis habui: *Christianissimi Poete Lactantij Firmiani de letabū da Christi Resurrectione Carmen Elegiacum.*, quattuor foliorum, typis Gothicis scripta, s. l. et a. Prae-posita est carmini praefatiuncula inscripta *Gaspar Eckel Ambergenß Philosophie Magister Lectori Candidato* (sic) S., quae tamen nihil quod alicuius momenti sit continet.¹ Eckelius sine dubio usus est exemplari manu scripto eius generis, cuius est codex ille Monacensis, ita tamen, ut uersus quosdam transponeret et omitteret nimis informes. Ordo uersuum apud eum est hic: 39. 40. 1—38. 41—84, sequuntur quattuor uersus qui sunt in cod. post u. 110 (primus sic incipiens: Numine [*Gratia* cod.] nunc dextrae); 85—88; sequitur distichum quod in cod. post u. 86 est; 109. 110. 89—100; sequuntur quattuor uersus qui in cod. post u. 94 sunt (in altero est *interius*, cod. habet *in terris*; in quarto habet editio *sacri dignum*); desinit carmen in sex de extremis decem uersibus codicis hos: In nos mitte patris commissum (*promissum* cod.)..., Pneuma quod., Seruet in (*iste paraclitus* ed.; *ipse paraclitus* cod.)..., Soletur., Igne sui (*ferueat* ed., *floreat* cod.)..., Suggestat hic (cod. *et*)..., Consolidans (cod. *confidans*). Desunt uersus 101—108 carminis Venantiani. — Valde mutilatum in editione libri De opificio Dei a 'Magistro

¹ De Eckelio hoc habet album uniuersitatis Heidelbergensis (cf. G. Toepke, *Die Matrikel der Universität Heidelberg v. 1386 bis 1662*, uol. I (1884) p. 486: (*intitulatus a. 1512*) *Iaspar Eckel de Ambergā, magister Lipzensis, Ratispon. dioc. VII die Iunij*, Ern. Foerstemann autem ex actis academiae Lipsiensis me docuit illum (*Caspar Eckel de Ambergā*) semestri aestiuo a. 1503 ciuibus eius academiae ascriptum (Matric. Uniuersit. Lips. I fol. 229), semestri hiberno a. 1504/5 baccalaureum (Matric. Facultatis artium I f. 186^a), semestri hiberno a. 1509/10 magistrum factum esse (ibid. f. 207^a). Ergo editio supra commemorata, cuius in praefatiuncula Eckelius se appellat magistrum, non ante a. 1509/10 emissa est.

Ioanne Rommingio Paratino' facta, Norimbergae 1514, fol. F III^a carmen additum est, uersus scilicet tantummodo 39. 40. 1—35. Praeterea nominanda est editio Hermanni Buschii: *Lactantij firmiani | Hymnus paschalis cum nouo nec incu | rioso cōmētario*, s. l. et a., formis expressa Gothicis, duodecim foliorum, quae eosdem illos centum uersus continet interiectis Buschii scholiis, et editio Aug. Buchneri: Venantii Fortunati... Hymnus de Resurrectione Domini, cum animaduersionibus. Vitebergae 1627. Inter editores Lactantii primus Betuleius (ed. 1563 p. 548 ss.) commentarium carminis scripsit. Legitur nunc in Venantio Fortunato quem Leo edidit (Berol. 1881, p. 59) optime constitutum.

Non magis quam carmini de quo modo diximus, Aenigmatis Symphosii hac in editione locus esse poterat: quae cum primus Heumannus in editionem Lactantii (a. 1736) induxisset, omnes paene post illum editores non tamen ut Lactantii retinuerunt. Legitur apud Hieronymum De uir. inl. 80: 'habemus eius (sc. Lactantii) Symposium, quod adulescentulus scripsit Africae'. Ad hoc Symposium, quod cuius generis fuisse uideatur significauimus in commentatione *Ueber die Entstehungsverhältnisse*. . . p. 129 s., Heumannus similitudine nominum mirifice deceptus centum illa aenigmata rettulit eamque opinionem ut probaret uiris doctis peruincere posse sibi uidebatur editione separata hac: L. Caelii Firmiani Lactantii Symposium, siue Centum epigrammata tristicha aenigmatica, Quae uero suo auctori Post longissimi temporis decursum reddidit... Christoph. Aug. Heumannus, Hanoverae, 1722. Sed iam multis saeculis ante fuisse qui illud opinarentur, certis quibusdam uestigiis apparet. Nam cum in Anthologiae Latinae codice celeberrimo Salmasiano saec. VII aliisque uersiculi illi tribuantur Symphosio, Palatino-Vaticanus 1753 saec. IX in margine ascriptum habet *incanus firmianus*, in Petropolitano autem nomen auctoris *simfosi uel lucani* extat (cf. Car. Schenkl, *Wiener Studien*, III 147). Vix dubitandum est quin et *incanus* et *lucani* corruptae formae sint *Lactantii*

nominis. Probavit hoc Ge. Goetz, Mus. rh. XLI 318, glossa usus codicis Casinatis 90 saec. X hac: *simposiū ī siphoniū: enigma quod firmianus et lactantius cōposuerunt*, cuius integram formam hanc fuisse existimat: *simposium uel simphosium: aenigma quod Firmianus Lactantius composuit*. Itaque iam primis medii aevi saeculis homines Symposium inscriptionem libri ab Hieronymo seruata, quam non intellexerent, cum Symphosio nomine confudisse uidentur. — Mirum est Buemannum inductum esse ut fidem haberet Heumanni commentis: ceteri uiri docti multo minus quam ille erant faciles ad credendum. Inpugnauerunt illam opinionem Fabricius maxime, Biblioth. lat. III (1722) p. 273 s., cuius contra rationes rectissimas Heumannus, Poecile I (1722) p. 255 ss. leuia quaedam proferebat, et Biblioth. lat. med. et inf. aet. IV (1735) p. 692 ss., deinde Wernsdorfius, Poet. lat. min. III (1782) p. 294 s., etiam Io. Fr. Heynatzius in editione inscripta: Centum aenigmata uetera diu sub Symposii poetae nomine circumlata, deinde a nonnullis tanquam Symposium a Lactantio conscriptum edita, Francof. a. V. 1775, p. 10 ss. Idem p. 3 ss. priores editiones recensuit, recensuerat iam Heumannus in edit. p. XXXVIII ss., cuius enarrationem 'Irenaeus Bibliophilus' in Schelhornii Amoenitatibus literariis II (1725) p. 469 ss. uel correxit uel amplificauit. Nostro saeculo etiam G. Th. Paul, De Symposii aenigmatis (1854) p. 6 ss. Heumanni opinionem refutauit. Editiones recentissimae sunt in Anthologia Lat. rec. Riese (1869) p. 187 et in Poetis Lat. min. rec. Baehrens IV (1882) p. 364.

CAPVT III.

HISTORIA CRITICA EDITIONVM LACTANTII.

Restat ut unum etiam officium praestemus Lactantio, illud scilicet, ut historiam criticam editionum, de quibus summam quaedam part. I p. XII dicta sunt, adumbremus praetermisso tamen libro mea sententia non Lactantiano De

mortibus persecutorum, cuius de editionibus separatim agetur. Cum saeculum XV iam tredecim uel quattuordecim editiones¹ totius Lactantii uidisset, saeculo XVI multitudo ita aucta est, ut triginta sex essent, sed etiam saeculum XVII undecim, saeculum XVIII decem habuit, nostro demum saeculo numerus, si hanc editionem omittis, ad tres minutus est: cunctae editiones omnia Lactantii scripta continentes fere septuaginta quinque sunt.² Quibus si adduntur editiones singulorum librorum eius carminumque atque etiam libri De mortibus persecutorum, facile centum duodecim, quem numerum Moeh-

¹ Non recte part. I p. XII quindecim esse dixeram. Si duae Venetae a. 1471 numerantur, efficiuntur quattuordecim, si una, tredecim. — Editiones Romana a. 1475 et Veneta a. 1483, quam Lengletius Biontini alii nominant, nullae sunt, id quod rectissime iam Buenemannus (Praef. ad edd. 5. 9) indicauit. Non extant in maximis bibliothecis, ut minores praeteream, in Berolinensi Regia, Gottingensi, Londinensi Musei Britannici, Monacensibus Regia et Academica, Parisina Nationali, Vindobonensi Palatina. Non magis ullum uestigium reperire potui eius editionis quam Lengletius I p. XXXVII sic describit: 'Lactantii opera, in folio, sine loco et anno, sed in Germania excusa rudi charactere, jam a primis typographicae artis incunabulis'. Se ipsum eam non uidisse addit, sed habere Romae cardinalem Passioneum. Abicienda est eius memoria. Etiam editio Romana a. 1471 quam quidam ferunt, mero errore nata est; cf. Buenemannum Praef. ad ed. 3.

² De quibusdam qui editiones Lactantii parauerant nec tamen conficere potuerant cf. Buenemannum Praef. fol. a 5^a s. Addenda sunt quae narrat Io. Ge. Schelhorn, *Ergötzlichkeiten aus der Kirchenhistorie und Literatur*, I (Ulm. et Lips. 1762) p. 127 ss. capite XVI inscripto *Nachricht von einer prächtigen Ausgabe des Lactantii, zu welcher man Anstalten gemacht, die aber nicht zu Stande gekommen*. Refert autem ille sub medium saec. XVIII Salisburgii editionem Lactantii splendidissimam, forma maxima, uariis ornamentis imaginibusque instructam paratam esse iamque typis exprimi coeptam; habuisse se in manibus fasciculos A. F. G. Duos locos ex ea commemorat (p. 132. 133), priore ostenditur editorem codice usum esse, utroque autem, commentarium diffusum fuisse additum, qui contineret quae ab iusta interpretatione longe remota essent. Idem probatur etiam una ex 'Dissertationibus historico-criticis' eius editionis a Schelhornio p. 134—154 repetita, inscripta 'An Constantinus Magnus jure dicatur primus Imperator Christianus?' Quae editio cur ad finem non perducta sit, non constat.

lerus statuit (*Patrologie* p. 931). efficiuntur. Nullus omnino scriptorum ecclesiasticorum Latinorum saepius editus est quam Lactantius. Tanta autem turba editionum explicanda est certoque iudicio digerenda, ut et historia textus Lactantiani noscatur et quid quaeque illarum ualeat apertum sit. Nam qui antea de editionibus dixerunt, non solum accurata uetustissimorum codicum scientia carebant, in qua fundamentum rectae de editionibus sententiae positum est, sed ne cunctas quidem editiones ipsas habebant cognitae atque etiam quasdam quae magnae auctoritatis sunt, aut ignorabant aut neglegebant, ita ut de cognatione illarum maximeque antiquissimarum et de progressibus uel etiam regressibus in constituendo textu factis plene recteque iudicare nullo modo possent. Ne Buene-
mannus¹ quidem, qui Praefat. fol. b 5 ss. permultas editiones diligenter ut solet recensuit, omnes habuit quibus ad hanc quaestionem expediendam opus est. Le Brun et Lenglet uero editores Parisini (1748) I p. XXXVII ss. plerumque nudos titulos tantummodo enumerant. multas tamen editiones, ut ipsi indicant, ne uiderunt quidem, qua re nonnulli errores orti sunt. Itaque Bipontinorum (1786) 'Notitia literaria de Lactantio' (I p. XII ss.) ex duabus illis editionibus et I. A. Fabricii libris maxime hausta haud paucis locis corrigenda est, quas autem statuunt sex aetates editionum, eae nullae sunt: neque enim per spatia quaedam annorum, sed uelut codices per familias potius editiones sunt describendae. Cautius rem tractauit Schoenemannus, Bibliotheca historico-literaria Patrum latin. (Lips. 1792) I p. 180 ss., praeterea, ut omittam alios, etiam Rich. Simon commemorandus est, qui *Lettres choisies* (Amstelod. 1730) II p. 172 ss. de nonnullis editionibus quaedam recte, alia sane secus exposuit. Ego proposito me ita rectissime satisfacturum existimaui, si primum quam breuissime

¹ Buenemannus etiam in adnotationibus saepissime priorum editionum lectiones subiecit, monendum tamen est iis locis minime omnium editionum lectiones eum dare uoluisse neque ullo modo e silentio eius certam sententiam deduci posse. Saepissime etiam ubi lectioni nomen editoris alicuius ascripsit, is non primus eam protulit.

proferrem quid repperissem de singulis editionibus, tum ex iis locis quos per omnes editiones a me adhibitae¹ habeo conlatos, proponerem quosdam ipsos adiectis editionum illarum lectionibus, ut historia earum uelut ipsa quodammodo oculis subiceretur rationesque nostrae exemplis conprobarentur.

I. Editiones principes Sublacensis a. 1465, Romanae aa. 1468 et 1470, Venetae aa. 1471 et 1472 earumque propagines.

Primum Lactantius typis expressus est a. 1465 in monasterio Sublacensi a Conrado Sweynheim et Arnolde Pannartz Germanis, ut plane constat, editione subscripta *Sub āno dñi M. CCCC. LXV. Pontificatus Pauli papę. II. anno eius secūdo. Indictiōe. XII. die uero an̄penultia mensis Octobris. In uenerabili monasterio Sublacensi. Deo gratias.* Hic primus fuit² liber in Italia arte Gutenbergi confectus qui annum originis prae se ferret (cf. Graesse, *Trésor des livres rares* IV p. 65). Continet Institutiones, libros De ira dei et De opificio dei, praefixi sunt Antonii Raudensis 'Errata' Lactantii (cf. part. I p. XI adn. 2). Graeca non habet, sed in locis eorum lacunae relictæ sunt atque interpretationes Latinae quales recentiores

¹ Nulla quae alicuius sit momenti editio est quam non uiderim contulerimque adiutus liberalitate bibliothecarum Berolinensis Regiae. Caroliruhensis, Gottingensis, Monacensium Regiae et Academicæ, Wirceburgensis, a quibus etiam rarissimæ pretiosissimæque editiones ad me Heidelbergam missae sunt. Alias inspexi in bibliotheca Parisina Nationali. Omnibus in editionibus easdem longiores quasdam partes contuli, septem plerumque in Institutionibus, binas in libris De opif. dei et De ira dei, unam in Epitome, praeterea multos singulos locos. In his potissimum copiis ea quae iam proferam de editionibus posita sunt. Titulos editionum saepe uerbosissimos, subscriptiones, uaria quae ad formam speciemque earum pertinent, nolui hic perscribere, haec omnia Schoenemannus l. c. alique scriptores bibliographici exhibent.

² De hac editione quaedam dicit etiam C. Panattoni in libello *Alla ricerca di un furto*, Romae 1887, ea re orto quod exemplar illius editionis e bibliotheca Casanatensi Romana furto ablatum esse falso dicebatur.

codices praebent, insertae. Etiam d. ira 18, 4 uerba 'quem iam uerberibus — ne uerberentur' (§ 6) et § 9 'sibi fuisse dominum — irae adfectu ad nocendum' (§ 11) intermissis lacunis desunt. Iniqua fortuna factum est ut haec editio ex codice interpolato infimae aetatis describeretur¹, quae res causa fuit ut multa uitia textui Lactantii per longam seriem posteriorum editionum adhaerent. Sed non solum errores ineptiaeque, sed etiam lectiones locorum qui in optimis codicibus nostris sunt corrupti, facilibus coniecturis sine dubio iam in codice restitutae ex ea propagatae sunt permultaeque earum lectionum quibus in apparatu nostro *edd.* ascriptum est, iam in illa extant. Etiam capitum diuisionem, quam iam recentiores codices habere solent, e codice sumptam esse apparet.²

Secuta est a. 1468 editio Romae *In domo Petri de Maximo* ab isdem illis typographis Germanis facta (ignota Buenemanno). Continet 'Rubricas' i. e. argumenta breuissima librorum Lactantii per capita progredientia, qualia in codicibus recentioribus (uelut in Gothano nostro) inesse solent; hae 'Rubricae' uel 'Tabulae' in multis posterioribus editionibus repetitae sunt. Sequuntur quae in Sublacensi sunt 'Errata'; quattuor disticha inscripta *His carminibus frater Adam genuensis increpat fratrem Antonium* (quae u. apud Fabricium,

¹ Ut unum adferam, habet haec editio Inst. II 8 post § 2 additamentum absurdum *Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter pater credendus est genuisse coaeternum* eqs., quod in recentissimis demum codicibus est; cf. Buenemannum ad h. l. (p. 215 adn. c. d.)

² Hanc capitum diuisionem, ut omittam Delphum (Paris. 1513), qui interdum in aliis atque priores locis fecit capitum initia et fines (cf. Inst. V 7. 12), primus mutauit Thomasius (1570), qui secundi Institutionum libri undeuiginti capita fecit pro uiginti, tertii undetriginta pro triginta, quinti uiginti tria pro uiginti quattuor, septimi uiginti sex pro uiginti septem. Posteriores aut hanc aut priorem diuisionem probauerunt aut hanc miscuerunt cum illa. Inter hos est Cellarius (1698), qui Thomasium in secundo et quinto tantum libris dispertiendis secutus est. Numeri editionis Cellarianae a Buenemanno et Fritzschio atque a me quoque recepti sunt. — Capita in paragraphos quae appellantur primus idem Cellarius diuisit.

Bibl. med. et inf. Lat. IV p. 673 s.; Lengletium I p. VII s. adn.; de Adamo Genuensi cf. part. I p. XI; Institutiones; De ira dei; De opificio dei; Phoenix; Ouidii (Met. XV 391—402) et Dantis (Inf. XXIV 106—111) de Phoenice uersus; carmen (Venantii Fortunati III 9, cf. supra p. XXXIII) De resurrectione Domini. Haec editio descripta est ex Sublacensi ita tamen, ut non solum 'Rubricas' illas et carmina. sed etiam locos graecos et quae d. ira 18 in illa omissa sunt addita habeat. Inde apparet auxilio codicis eam factam esse.¹ In ipsis tamen scriptoris uerbis perpauca uel correcta (uelut Inst. II 11, 2 *coloris* 1465, *caloris* 1468) uel mutata (ibid. *astringeret* 1465, *abstringeret* 1468) sunt. Hac demum ex editione proximae omnes quodammodo pendent, Sublacenensis ipsa fortasse ad nullam earum adhibita est.

Proxima editio est Romana a. 1470, opus eorundem illorum Germanorum, id quod quattuor disticha subscripta (quae u. ap. Schoenemannum p. 186) testantur. Continet eadem illa quae Romana a. 1468. Non recte quosdam dicere (cf. ed. Bipont. I p. XIV) hac iam in editione inesse Epitomen Schoenemannus p. 188 monet, neque habet illam exemplar bibliothecae Berolinensis Regiae. quo usus sum. Haec rarissima antiquissimarum editionum est atque etiam a Buenemannno frustra quaesita. In initio libri legitur *Iohannis Andree Episcopi Alerien ad Paulum. II. Venetum Pont. Max. epistola. data Rome anno natalis dominici. M. CCCC. LXX. Pontificatus tui floridissimi Anno sexto.* cuius haec uerba sunt commemoranda: '... Sumant igitur studiosi abs te hoc tempore per nostros ingenuos opifices Lactantium Firmianum semel ab

¹ Ne quis miretur quod ad conplures antiquas editiones, Romanam 1470 et Venetas 1471. 1472. 1493, etiam ad Aldinam priorem Egnatii (1515) conficiendas libros manu scriptos adhibitos esse statuo, ea tenenda sunt quae part. I p. LV s. de multitudine codicum recentium Lactantii dixi. In bibliotheca Vaticana etiam exceptis Palatinis et Reginensibus tredecim Lactantii codices sunt (cf. Lengletium I p. XXXIII ss.), Valentinellius autem in catalogo Marcianae II p. 6 ss. undecim enumerat qui omnes paene Institutiones et libros De ira dei et De opif. dei continent.

iis iterumque impressum prius; non nullis in locis profecto ueriores... Quae non uana uerba sunt. Nam etiamsi editio posita est in Romana a. 1468. tamen multos locos habet sine dubio e libro manu scripto correctos. Codicem adhibitum esse certissime inde apparet, quod Inst. IV 6, 1. ubi Sublac. et Rom. 1468 post *incompactibilem* habent et *comprehensibilem* additum. haec et *inreprehensibilem* praebet, quod est in codice H; VI 3, 2 illae *omnes labores capere fructus*, haec *omnes laborum suorum* (recte) *capere fructus*. Pariter e codice petita esse existimanda sunt haec quae cum optimis nostris codicibus consentiunt: Inst. I 10, 2 *etiam*, priores et: 5 *gladio*. pr. *gladium*; *eosdem.. alternis.. alternis*, pr. *eodem.. alterius.. alterius*; 6 *illos*, pr. *alios*; 11 *tolerabile*, pr. *intolerabile*; II 2. 2 *illo*, pr. *illos*; 6 *animas circa tumulos*. pr. *animos circa tumultus*; VI 3, 3 *speciem*, pr. *spem*; 6 *uis*, omittunt pr.: *nutabundus*, pr. *mutabundus*; VII 4, 2 *quod non*, pr. *qui non*: fortasse de opif. 1, 8 *incedere*, in pr. deest uerbum, codd. *procedere*; 6, 6 *cur*, pr. *cum*; d. ira 2, 2 *disceremus*, pr. *disseremus*; 7, 1 *Cum descuerint.. inciderint*, pr. *Cum descuerunt.. inciderunt*. Extremus locus sic sane comparatus est, ut etiam coniectura potuerit sanari, fortasse etiam IV 16, 2 *suspiciunt* (quod recepi. in apparatu 'Romana a. 1470' legendum est) editor ipse restituit, priores et codices nostri *suscipiunt* habent. Facile uel ex his exemplis colliges, quot locis Io. Andreas ille uel si quis alius fuit, textum Lactantii ad ueram formam reuocauerit. Paucos tamen etiam detorsit ab illa, uelut II 11. 1 (iu uersu Lucretii) *terra*, pr. *terram*; V 7, 3 *non sit retenta*, pr. *sit retenta*. Omnino autem magnum felicemque hac editione progressum factum esse dicemus.

Iam proximo anno 1471 alia editio Venetiis emissa est subscripta *M. CCCC LXXI Adam*: quo nomine Adam de Amberga qui Venetiae artem exercuit significatur (cf. Burgerum in Indicibus Repertorii Hainiani. Lips. 1891, p. 5). Subscriptionem illam sequitur laudatio Lactantii quinque distichis comprehensa, quam u. ap. Buenemannum, Praef. ad hanc edit., et ap. Schoenemannum p. 189. Dicit Schoenemannus p. 190

Adamum a. 1471 Lactantium bis prelo subiecisse, in uno enim exemplari 'Adam' ante uersus illos, in altero post esse scriptum, praeterea 'sphalmatibus propriis' ea differre. Cum ipse ea contulerit, de re ipsa non est dubitandum. Ego prioris generis exemplar e bibliotheca Monacensi Regia habui. — Repetita est haec editio ex Romana a. 1468 eademque quae illa continet, sed etiam e Romana a. 1470 quaedam hausisse eam credere non possum. Nam locos quosdam quibus rectas lectiones cum illa communes habet (uelut I 10, 5 *gladio . . eosdem* 1470. 1471, *gladium . . eodem* 1465. 1468), mea quidem sententia ad codicem conformauit, cuius usum hi loci ostendunt: I 10, 6 *eius*, priores omittunt; 10 *nec*, pr. *non*; 12 *expugnanda*, pr. *impugnanda*; V 7, 6 *potentiores* (cum plerisque codd.), pr. *potiores* (cum cod. V); VI 3, 2 *philosophi*, om. pr.; 3 *rapidam*, pr. *lapideam*. Alia fortasse coniectura editor mutauit: de ira 13, 16 *homini* addidit probatum ab Heumanno. Neque desunt tamen loci temere corrupti, uelut II 11, 8 *recenter*, pr. *recens*; V 7, 7 *et pietas*, pr. *pietas*; VII 4, 5 *assumit*, pr. *insumit*; d. opif. 14, 4 *effectum*, pr. *affectum*. Itaque hac quoque editione textus scriptoris aliquid emolumenti, sed etiam detrimenti accepit.

Altera Veneta est anni 1472, typographus 'Vindelinus' subscriptus est i. e. Vindelinus de Spira, qui Venetiae officinam habebat (cf. Burgerum l. c. p. 311). Eadem quae Veneta 1471 exhibet, post uersus tamen Adami Genuensis pauca addita sunt de opinionibus quibusdam Lactantii parum orthodoxis inscripta *Quomodo legendi sint libri Lactantii*, tum loci quidam Hieronymi et Leonardi Aretini. Praeterea post subscriptionem editionis nouo in fasciculo Epitome uel potius particula eius capita 51 (56)—68 (73) comprehensens ante Pfaffium (1712) sola nota, quam part. I p. XCI non recte dixi primum editam esse priore Veneta a. 1478, adnexa est inscripta *Nephithomon*, quod monstrum nominis (de quo cf. part. I p. XCI s. adn. 2) diu in editionibus mansit. Quibusdam in exemplaribus Epitome Schoenemanno (p. 191) teste deest, habet eam exemplar bibliothecae Monacensis Regiae,

quod mihi praesto erat. Huius editionis fundamenta sunt edd. Romana 1470 et Veneta 1471, sed ad hanc quoque conficiendam librum manu scriptum ascitum esse certissimum est. Quod non solum eo ostenditur quod prima omnium continet Epitomen, sed etiam lectionibus prorsus exquisitis, uelut Inst. I 10, 3 *primo*, omittunt priores; 8 *indicus*, pr. *inclitus* (uel *inclytus*); 9 *indicae*, pr. *inclitae* (uel *inclytae*); 10 *laccessitus*, pr. *persecutus* (uel *persequutus*); II 11, 9 *fieri*, pr. *facere*; d. opif. 1, 6 *et repetens iterum iterumque monebo*, om. pr.; 12 *nihil prorsus effecit* (male add. codd. rec., etiam B m. 3), om. pr.; 6, 1 *russum*, om. pr.; 2 *per infinitum et inane uolitantibus* (male add. codd. rec., etiam B m. 3), om. pr.; 14, 4 *qui unus* (sic pro *uius*) *sanguinis fons est* (male add. codd. rec., etiam B m. 3), om. pr. (non recte Buene-mannus p. 1197 adn. e); 6 *solaciora* (sic pro *salaciora*) *plus iecoris* (recte cum cod. B m. 1), om. pr. (male, item cod. P). Usus est igitur editor codice, e quo multa correxit, sed etiam falsa quaedam induxit. Sed quamquam lectiones quaedam huius editionis consentiunt cum memoria codicis Bononiensis et hic codex fortasse iam illo tempore haud procul a Venetiis fuit (cf. supra p. VIII adn. 1), tamen non hoc ipso codice, sed recentiore aliquo editorem usum esse inde apparet, quod Epitomae textus hac in editione incredibilem in modum foedatus est (cf. locum Epitomae infra exhibitum): quam deformitatem Thomasius (1570), Isaeus (1640), Pfaffius (1712) sustulerunt.

Inuenimus igitur, quod adhuc ignotum fuit, praeter Sub-lacensem 1465 et Romanam 1468 etiam Romanam 1470 et Venetas 1471 et 1472 subsidio codicum adsumpto factas esse. Ex his autem tribus editionibus et Romana 1468, quae eadem sunt magnifica specimina artis typographicae modo natae, proximae¹ ita ortae sunt, ut aut ex una aliqua uel earum ipsarum uel propaginum ex iis profectarum describerentur aut ex pluribus contaminarentur. In una tamen Veneta 1493 con-

¹ Ex his editionibus perpauca exempla lectionum adferam, plura dabunt loci infra perscripti.

ficienda strictim adhibitus est etiam codex. Locos coniectura mutatos, nisi rectius quosdam appellas errores typographorum, omnes habent, ueras emendationes perpaucae. Qua re ab anno 1472, quo Veneta altera emissa est, textus Lactantii usque in prima lustra saeculi XVI magis ad peiorem deinceps conditionem delapsus quam ad maiorem integritatem euectus est.

Ex Romana 1468 (non ut quidam putauerunt ex Sublacensi 1465) descripta est Rostochiensis a. 1476, prima in Germania facta *Per fratres presbiteros et cticos cōgregationis domus uiridisorti* (i. e. *viridis horti*) *ad sc̃m Michaelē in opido Rostockeñ ptium inferioris Sclauie*, ut est in subscriptione, typis Gothicis expressa; Graeca lacunis relictis omissa sunt, deerant nimirum formae litterarum. De hac editione egit G. C. F. Lisch, *Buchdruckerei der Brüder vom gemeinsamen Leben zu St. Michael in Rostock, Jahrbücher des Vereines für Meklenburgische Geschichte*, IV (Suerin. 1839) p. 37. 41. 44 s. Buenemannus saepe eam uelut primam lectionum patronam appellat: quod, si nouisset Romanam a. 1468, non fecisset.

Romanam a. 1470 (etiam epistolam Io. Andreae) repetiit Romana a. 1474, itaque etiam Epitomen omisit. Cuius editor 'Angelus Cneus Sabinus Poeta laureatus' in initio libri epistula 'Ad R. P. D. Dominicum Episcopum Brixiensem' data se ex editionibus tam Romae quam Venetiis factis 'elicere uerissimum' conatum esse ait, sed ego in iis partibus quas contuli nihil quod non in Romana 1470 esset inueni nisi temeraria commenta erroresque.

Ex Veneta a. 1472 orta est Veneta prior a. 1478 (subscripta *M. CCCC. LXXVIII. XII. marcii*), neglegenter facta uitiorumque plena, ex hac rursus, sed ascita ni fallor ipsa Veneta a. 1472 eoque correctior Veneta posterior a. 1478 (subscripta *M. CCCC. LXXVIII. XXVII. Augusti*). Nihil est cur eas laudes. Hic apte adiungitur Veneta a. 1490. Transcripta illa quidem est e Romana a. 1474 (ex qua etiam epistolam Io. Andreae habet), sed ex altera utra Veneta a. 1478 non solum lectiones quasdam, sed etiam Epitomen recepit. In ipsa multa insolenter nouata inuenies, perpauca

atque debilia emendationum initia; Epit. 57 (62) 8 recte tamen *cadit* habet, *capit* priores. Ex hac Veneta a. 1490 et Veneta a. 1472 composita est Veneta a. 1493, quae scatet mendis malisque coniecturis. Sed habet quaedam e libro manu scripto sumpta, uelut Inst. I 6, 12 *cuius sacras* (sic pro *sortes*) *senatus in capitollium* (sic) *abstullerit* (sic), additamentum codicum RS et recentiorum, omittunt priores; 20, 26 *horrere* (sic cod. Gothan. et alii recent., nos recepimus), *horrescere* 1465. 1468. 1471. 1476, *colere* (sic antiqui nostri codd.) 1470. 1472. 1474. utraque 1478. 1490; II 11, 3 *atque*, pr. *aut*. Alios locos in partibus a me conlatis non inueni, sed hi rem satis probant.

Haud leui cum incommodo textus Lactantiani accidit, ut ab hac Veneta a. 1493 proficiscerentur proximae omnes atque recensio eius quamquam nonnullis locis est coercita, tamen in Parrhasianam a. 1509 permaneret, qua tamquam e stirpe omnes paene posteriores extiterunt. Ex Veneta illa a. 1493 et Veneta posteriore a. 1478 confecta est Veneta a. 1494, in qua errores quidam coniectura sublatis sunt, uelut Inst. II 2, 10 *ex lapide*, priores *et lapide*; Epit. 57 (62), 6 *absumet*, pr. *assumet*. Eandem illam Venetam a. 1493 potissimum et Venetam a. 1490 sequitur Veneta a. 1497: minime, id quod Fabricius, Biblioth. lat. III (1722) p. 397 et Buenemannus Praef. fol. c fortasse propter epistolam Io. Andreae hanc in editionem ex Veneta a. 1490 receptam putauerunt, ad Romanam a. 1474 expressa est. Nihil uidetur habere proprii nisi uitia. Ex Veneta deinde a. 1494 et Veneta a. 1497 fluxit decima editio Veneta a. 1502, haec quoque inutilibus peruersisue commentis aucta. In initio epistula Ioannis Tacuini typographi est, praeterea Io. Petri Valeriani disticha, eiusdem autem ante subscriptionem brevis epilogus. Is igitur editor fuisse putandus est. Plurimum illa aetate ad Lactantium uulgandum contulerunt bibliopolae et typographi Veneti, homines industrii, qui certatim editiones illas emisierunt: nam inter decem illas ne duae quidem ex eadem officina prodierunt.

Claudat hoc agmen Parisina a. 1509, sumptibus *Iehan-*

Petit bibliopolae facta, curata autem fortasse ab Aegidio Maseriensi, cuius praefatio et uersus quidam praefixi sunt, aliud autem carmen in proximo post subscriptionem folio legitur. Notae quaedam quibus res a Lactantio expositae uarie tanguntur, in marginibus sunt. Haec editio cum Veneta a. 1494 congruere solet. Etiam infra, ubi de Parisina a. 1513 agetur, de ea dicemus: quo loco illud quoque demonstrabitur, hanc fuisse primam Parisinam, non extare a. 1500 emissam.

II. Editiones Parrhasii a. 1509 et Delphi a. 1513 (cum Iuntina a. 1513).

In initio nouae seriei editionum Parrhasianam posui non tam propterea, quia nonnulla in textu corrupta recte constituit, quam quia tanta eius fuit auctoritas, ut posteriores editiones ex ea aut ipsa aut per alias deinceps proficiscerentur uel certe sequerentur quodammodo uestigia eius et priorum editionum usus paene totus illa submoueretur.

Editio Iani Parrhasii subscripta *Venetius . . . M. CCCCC. IX. die. III. Ianuarii* expressa ab eodem Tacuino qui Venetam 1502 emisit, cuius etiam epistulam continet subscriptam anno. *M. CCCCC. X. quinto decimo kalen. Ianuarias*, editoris memoriam uerbis tantum (*Lactantii Firmiani opera*) *nuper per Ianū Parrhasiū accuratissime castigata* titulo insertis prodit. Venetam igitur a. 1502 minime probam Parrhasius non paucis locis emendauit, qua in re utrum codice an coniectura usus sit dubito considerans tales locos: IV 6, 1 *mundi*, om. priores; II 2, 6 *oberrare*, pr. *aberrare*; VI 3, 3 *tritior*, pr. *tristior*; d. opif. 6, 2 *quae*, *malum*, *uanitas*, pr. *quod malum uanitatis*; 5, 1 *perducerent* (cum codd. rec.), pr. *producerent*; leuiora mitto. Fuisse autem hominem doctum acutique ingenii coniecturis quibusdam ostenditur, quas etiam nos recepimus, II 8, 62 *torporata* pro *corporata*; III 4, 9 *Spartii* pro *Spartiatiae*; III 11, 14 *uirtutis* pro *uirtus*; VII 4, 1 *quae si est* pro *quia etsi est*. Aliis locis coniecturae eius commemorandae certe erant, cf. ad VII 3, 1; de opif. 3, 2. 4, 17. 8, 6; de ira 4, 14. Saepe etiam e traditis lectionibus deprava-

uatis aliquid ueri elicere temptauit, raro nimis audax fuit (cf. I 10, 9 *Diam*, codd. et pr. *Cretam*). — Repetita est Parrhasiana Venetiis a. 1511 (testibus Buenemanno et Schoenemanno, ego non uidi) et 1521.

Parisinam a. 1509 retractauit Aegidius Delphus 'socius Sorbonicus ac theologus doctor', Parisiis apud eundem illum Iehan Petit a. 1513,¹ ita tamen, ut et quae ex Parrhasiana sumpserat et quae ipse excogitauerat admisceret. In marginibus permultae notae ascriptae sunt ad res a Lactantio tractatas spectantes. Non possum adsentiri Buenemanno, qui ualde eam

¹ Subscriptio est haec: *L. Firmiani diuine institutiones cū Egidij delphi Theologi doctoris annotamentis pbatissimis... Pro Ioanne Petit fidelissimo bibliopola apud magnum ortum ab optimo calcographo Nicolas depratis Impressi. Anno dñi. M. CCCCC. decio tertio. Kalendas ianuarias nono finiuntur feliciter*. Praetermitto diei significationem ab usu solito alienam — postulamus enim 'nono kalendas Ianuarias' — et obscuram: annus certe, cum uerba *decio tertio* cum numero *M. CCCCC.* coniungenda sint, dubius non est. At hac in scriptura anni, cum numerus *M. CCCCC.* tantummodo spectaretur, causam esse positam manifestum est cur a quibusdam esse diceretur editio Parisina a. 1500. Buenemannus Praef. fol. c n. 13 eam editionem ita inducit: 'Lact. — cum Egid. Delphi Annotamentis — per Io. Petit. in. 4. Paris. 1500' seque eam homini cuidam dedisse dicit; itaque eam conferre non potuisse uidetur. At primum incredibile est Parisinam a. 1500 continuisse notas Delphi, in Parisina a. 1509 ab eodem bibliopola emissam ne nomen quidem Delphi, sed Maserii commemorari, at Parisinam a. 1513, quam idem ille Iehan Petit uenum dedit, subscriptione ad Delphum referri. Deinde nemo umquam accuratam eius notitiam dedit: nam Bipontinorum (I p. XX) fides hac in re non satis ualet. Quare iam Schoenemannus (p. 198 s. cum adnot.) editionem illam omnino non fuisse suspicari incepit. Quod uero totam quaestionem absoluit, nulla maximarum illarum bibliothecarum quas p. XL adn. 1 nominauit, ne Parisina Nationalis quidem eam habet. In duarum sane magnarum Germaniae bibliothecarum catalogis legitur, sed cum eam petissem, editio a. 1513 mihi missa est: nimirum error subscriptione illa effectus est. — Praeterea Buenemannus Praefat. fol. c 2 n. 18 Parisinam a. 1509, quam tamen non uiderat (cf. n. 16), conuenire cum Parisina a. 1513 dicit, non recte. Nam prior illa multo pauciores in marginibus notas, Maserii opinor, habet quam haec, in uerbis autem Lactantii constituendis eas nunnihil differre locis infra a nobis datis ostenditur.

laudat putatque Delphum esse usum libro manu scripto eoque optimo. Inter lectiones non paucas quas ille adfert ut a Delpho primo propositas duas inueni (IV 20, 1 *resanaret*, priores *reseruaret*, Parrhas. *seruaret*; VI 12, 9 *qui id*, pr. *quid*) quae cum memoria codicum nostrorum consentiunt, sed hae coniecturae esse possunt, quales etiam commemorauimus ad De opif. 3, 13. 4, 17, etiam lectio III 9, 18 *ea ad quae* Delphi est. Aliae contra minus laudandae sunt, uelut II 11, 10 *quam cōphuribus*; V 7, 3 *reiecta*; de ira 7, 1 *ut euagetur*. Quod autem dixi illum Parrhasiana usum esse, apparet cum ex lectionibus VI 3, 3 *tritior*, VII 4, 1 *quae si est* (cf. supra), tum uero ex notis quibusdam ad Epitomen¹ datis, in quibus Epit. 57, 6 *cantionibus* cum Parrhasio habet, *orationibus* pr.,

¹ Post librum De ira dei Delphus cum alias quasdam adnotationes tum (in fol. CLXXII^a primo; nam tria folia hunc numerum habent, postea inserta esse apparet) multas per totam partem Epitomae illa aetate notam lectiones addit inscriptas *Sequunt peccata in Epitome*, subscriptas *Haec notauit Egidius Delphus: Socius Sorbonicus: ac Theologus doctor*. Sed hae aut correctiones errorum typographicorum sunt aut Delphi uel aliorum coniecturae. Pleraeque petitae sunt e Parrhasiana, quod Delphus ipse significat interdum, uelut cum ad c. 54, 8 (nostrae editionis, *conscientiam punire*), ubi in textu *munire* habet, scribit *Conscientiam munire: alii legunt 'punire'*, hoc autem in Parrhasiana est; 66, 8 (nos cum codd. *dicatos deo*) in textu *diuites deo* habet, adnotat *diuites deo: alii legunt 'deditos deo'*, hoc in Parrh. est; 67, 7 (nos cum codd. *in altitudine*) in textu est *in altitudine*, in adnot. *in altitudine: alii legunt 'latitudine'*, hoc habet Parrh. Nonnulla leuiora recte emendauit (uelut 57, 6 *traducitur*, pr. *traducunt*), etiam 64, 1 *causis atque rationibus* sagaciter repertum est pro *causis atque fictionibus* uel *factionibus*. Sed ne hae quidem emendationes necessario ex codice fluxisse existimandae sunt: 57, 1 in textu habet *a natura frangitur*, idem priores (etiam Parrhas.), in adnot. *legendum est 'auaricia frangatur'* (recte): at superiore loco 56, 1, ubi priores idem illud *a natura* praebent, Parrhasius emendauit idem illud *auaritia*, quod Delphus facile huc trahere potuit, *frangatur* autem coniunctius postulatur loci sententia et proximo (§ 3) *euagetur*; 65, 7 Delphus in textu *quae praedicta sunt a philosophis* (idem pr.), in adn. *legendum est 'a prophetis'*: sed pro peruerso *philosophis* uerum *prophetis* inuenit aut ipse aut ex proximo loco 66, 1 'Haec autem a prophetis... futura dicuntur'.

pariter 9 *creditur*, pr. *credunt* uel *creduntur*, multa similia (cf. p. LII adn. 1). Nonnulla tamen in Epitome pessime ante edita recte emendauit (cf. *ibid.*): quae a proximis editoribus, ut omnino haec editio, neglecta sunt paene omnibus. Ad Iuntinam tantum conficiendam ascita uidetur (cf. Epit. 57, 6 *traducitur* Delph. Iunt., priores *traducunt* uel *traduntur*), etiam Betuleius (ed. 1563) p. 297 b 5. 356 a 18 eam appellat.

Ad Parrhasianam, receptis tamen paucis lectionibus e Veneta 1493 uel 1497 et Parisina 1513 (cf. modo dicta), artissime se applicat Marianus Tuccius, qui Lactantium apud Iuntam Florentiae a. 1513 (subscriptum *mense Octobri*, Parisina eiusdem anni mense Ianuario perfecta est, cf. p. LI adn. 1) edidit. De Tuccio recte iam Buenemannus n. 19 iudicauit.

III. Editio Egnatii (Aldina prior) a. 1515 cum propagininibus.

Ad maiorem perfectionem Lactantii textus elatus est editione Io. Bapt. Egnatii Veneti, Venetiis apud Aldum a. 1515, quae est Aldina prior. In hac prima additum est carmen De passione Domini, quod addenda et corrigenda quaedam sequuntur, praeterea eiectis locorum graecorum interpretationibus latinis, quas priores contextui inseruerant, nouae (in fol. post X 4) sunt subiectae *recensente emendanteque Marco Musuro*. Egnatius in epistula qua editionem Antonio Triultio dedicat, tantum industriae studiiue se adhibuisse scribit, ut haec castigatior iam esset quam priores. Pro fundamento ei fuit Parrhasiana, adhibuit fortasse etiam antiquiorem aliquam, quod uero nondum perspectum est, codicis auxilio est usus. Intra locos omnibus in editionibus a me conlatos haec inueni quae coniectura orta esse non possunt: VI 3, 2 *lucidum*, omittunt omnes priores; de opif. 1, 5 *sensim* (cum m. 3 B), om. pr.; 14, 9 *muneris*, pr. *neruis*; de ira 4, 10 *resecare* (cum B), pr. *recusari* (*recusare* P); 5, 10 *itaque qui bonos diligit, et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit, quia et . .* (cum B), pr. *itaque qui bonos diligit et malos non odit, nec bonos diligit, quia et . .* (cum P); 6, 2 *nam* (cum B), om. pr. (cum P); 8, 5 *con-*

sulamus rei (cum B), om. pr. (cum P). Etiam in addendis probissimae lectiones sunt, uelut quod ad V 7, 2 *sola* deletur, quod post *unici* priores habent. Iam hoc manifestum est, Egnatium aut codice Bononiensi, quem illa aetate Venetiis uel in iis regionibus fuisse supra (p. VIII adn. 1) uidimus, aut propagine eius usum esse. Loco sane De ira 1, 3 Egnatius primus *tam* addidit, quod teste Gallaeo editore (1660) in codicibus recentibus extat, abest autem a Bononiensi: quod ille aut ex interpolata propagine huius codicis recepit aut fortasse ex alio codice quem praeterea adhibuit. Sed utut hoc se habet, ad codicem potius quam ad coniecturam uel usum antiquissimarum editionum referenda uidentur etiam haec: VI 3, 4 *uitia uero quibusdam delinimentis* Egn. cum edd. 1465—1478 (nisi quod quaedam *delinimentis* uel *deliniamentis* habent), *uitia uero quibus delinimentis* (uel *deliniamentis*) edd. 1490 et proximae, Parrhas. (et Iunt.) om. *quibus*; § 6 *frugalitatem* Egn. (m. 3 B; edd. 1465—1490. 1494. Paris. 1509. 1513), *fragilitatem* m. 1 B cum cett. codd., edd. 1493. 1497. 1502. Parrh. Iunt.; VII 4, 7 *careat*, pr. *careant*; Epit. 57, 1 *auaritia* Egn. (Delphus, cf. p. LII adn. 1), *a natura* pr.; 5 *his* om. (recte), est in prior.; de ira 7, 4 *cognatio*, pr. *cognitio*; ibid. *non esse nos* (cum B), pr. *non esse* (cum P). Locos quosdam tamen ipse coniciendo temptauisse uidetur. Plurima Egnatium in libris De opif. et De ira, minus multa in Institutionibus, etiam pauciora in Epitome correxisse uel ex locis adlatis conligitur. Qui si codicem suum fortius secutus esset neque multa seruauisset per Parrhasianam tradita, multo etiam melius de Lactantio mereri poterat.

Haec Aldina Egnatii in locum auctoritatemque Parrhasianae successit. Ex ea descripta est Basileensis, apud Cratandrum, a. 1521 (prima Cratandrea). In praefatione 'nonnumquam' inquit Cratander 'uarietate codicum oblata aliam lectionem apponi curauimus: ut si unum istum libellum semel nacti fueritis, multa et diuersa Lactantii exemplaria uos ademptos libere affirmare possitis'. Sed haec nil nisi uerba biblioplae sunt mercem suam uenditantis. Nam ne forte putes

perpaucas illas uarias lectiones quae in marginibus scriptae sunt, e codice sumptas esse, ut Cratander optimi cuiusdam codicis lectiones editioni epistularum Ciceronis ascripsit, illae omnes aut ex addendis corrigendisque Egnatii aut ex Parrhasiana haustae sunt. A. 1524 Cratander (altera Cratandrea) hanc editionem paene integram repetiit (de ira 7, 1 cum multis prior. *ut uagetur* recte habet, *ut uagatur* cum Egnatio prima Crat.). Tertia Cratandrea a. 1532 facta est. Consentit cum altera Cratandrea, plures tamen notas quam priores duae in marginibus habet, breues argumentorum descriptiones, sed etiam lectiones, has quoque ex Parrhasio uel Egnatio, in libro De opif. dei ex Erasmo sumptas.

Alteram Cratandream expressit editio 'Antverpiae ex officina Ioan. Graphei' a. 1532 emissa, nisi quod libri De opif. dei editionem Erasmianam a. 1529 (cf. supra p. X) cum epistula notisque eius recepit. In ceteris libris Grapheus eas lectiones quas Cratandrea in marginibus habet, crucibus praefixis uerbis scriptoris ipsis inmiscuit.

Ex prima Aldina etiam Parisina a. 1525 (apud Ioannem Paruum) fluxit, plane diuersa a duabus prioribus Parisinis. Quamquam in folio tituli uerso habet epistulam Ioannis Tacuini a. 1510 ex Parrhasiana sumptam, tamen ipsa non ex hac descripta est.

IV. Editio Fasitellii (Aldina altera) a. 1535 cum propaginibus.

Noua prorsus aetas textus Lactantiani orta est editione Aldina altera a. 1535, curata ab Honorato Fasitelio, 'emendata', ut Paulus Manutius Aldi f. in epistula 'Germano Minadoo monacho Casinati' inscripta post magnam praedicationem Fasitellii ait, 'in Casinatis coenobii bibliotheca, uetustissimorum codicum collatione'. His e codicibus larga copia optimarum lectionum ad hanc editionem redundauit. Habet autem bibliotheca Casinensis, quantum quidem e primo uolumine catalogi quod unum adhuc emissum est apparet, codicem Institutionum signatum n. 595 saeculi XI uel XII, quem

cognatum esse dixi (part. I p. LI) Parisini S, atque etiam alium a. 1429 scriptum (cf. ibid. p. LII). Ex priore illo codice sine dubio primus edidit Fasitellius locos dualisticos, quorum unus post Inst. II 8, 7, alter post VII 5, 27 est, et adlocutionem Constantini Magni quae est post VII 27, 2 (cf. ibid. p. L. LXVI ss.; *die dualist. Zusätze* p. 22; *die Kaiseranreden* p. 1 s. 10), quos locos idem ille Parisinus habet, pariterque II 2, 18 uersum Persii 1, 1, uerba *aut plus—licet* V 1, 13 (cf. ad p. 400, 17), *iustitiam reducturus* V 7, 5 (cf. ad p. 420, 2), alia, quae eadem in Parisino sunt. Sed ut mittamus spurios eos locos, tantus est numerus uerarum lectionum a Fasitelio inductarum, ut is unus si non plus, at tantundem certe quantum priores cuncti contulisse ad Institutiones restituendas dicendus sit. Nam Institutiones tantummodo e codicibus suis correxit, in reliquis Lactantii libris Aldinam priorem, in qua omnino posuit recensionem suam, sequi solet. Institutionum autem, si ratio uniuersa initur, in decimo fere quoque uersu editionis nostrae emendatio est. Exempla loci infra dati, maxime tertius (Inst. V 7, 2. 3. 5) praebeant. Adde quod multis locis quibus priores inter se discrepant, haec editio meliores lectiones confirmat. Coniecturae Fasitellii uidentur esse perrarae. Hac editione Vulgata quae dicitur Institutionum saltem constituta est.¹

Altera haec Aldina magnam progeniem habuit. Descripta est ex ea, adhibita etiam Cratandrea, perpaucis tamen locis coniectura non felici temptatis et libro De opif. dei ab Erasmo sumpto, editio Antuerpiae apud Io. Gymnicum a. 1539 facta, repetita a. 1555, tum, paucis cum mutationibus, alia, Lugduni a Seb. Gryphio a. 1541 emissa, a. 1543 repetita (Gryphius ipse in praefatione Fasitelium ut auctorem suum laudat), item Parisina, 'excudebat Petrus Galterus pro Ioanne Barbaeo et Claudio Garamontio' a

¹ Aldinam a. 1538 non recte Fabricium, quem Lengletius aliquae sequuntur, nominare iam Schoenemannus p. 215 obseruauit, tacet de ea etiam Renouard l. c. I 277 ss. II 319 ss.

1545, forma duodenaria, nitidissime scripta, quod genus elegantiae mox Tornaesius maxime imitatus est. Editionum autem Tornaesii duae series distinguendae sunt, Tornaesiana prior, Tornaesiana posterior. Tornaesiana prior efficitur editione Lugduni apud Ioan. Tornaesium et Gulielmum Gazeium a. 1548 facta et repetita aa. 1553. 1556. 1561 (hanc omittunt Buenemannus, Lengletius, Schoenemannus, habui ex bibliotheca Monacensi Regia). In titulo 'Omnia ex castigatione Honorati Fasitellii Veneti pristinae integritati restituta' scriptum est, marginibus perpaucae lectiones ex tertia Cratandrea sumptae adiectae sunt. Ex priore Tornaesiana descripta est Parisina, apud Hieronymum de Marnef a. 1561 eundem illum titulum 'Omnia ex castigatione.. Fasitellii... restituta' prae se ferens (hanc Lengletius uidit aliique testantur, ego non uidi), repetita a. 1565 (hac usus sum), atque etiam Antuerpiana 'apud Viduam et haeredes Ioannis Stelsii' a. 1570 (non recte Lengletius dicit 'cum notis Erasmi ad libellum de Opificio Dei', nihil earum habet). Perpaucis locis Marnefiana et Stelsiana in textu uel in marginibus alias atque Tornaesiana lectiones praebent, Stelsiana ex Cratandrea tertia, Marnefiana etiam ex aliis editionibus petitas. Utriusque forma minuta illa quae Tornaesianae duodenaria est. — Heroldi Haeresiologia Basil. 1556, in quam Lactantius receptus est, praesto mihi non erat.

Fasitellii recensio in Institutionibus non permulta reliquit posterioribus corrigenda, sed ne haec quidem tantum quantum fieri poterat, expedita sunt. Nonnulli quidem postea codicibus iisque bonis usi sunt, sed delectu modo lectionum adhibito nimis parco uel lectionibus genuinis in notas relegatis, alii deterioribus codicibus, alii suis inuentis nimium fidei tribuerunt, maxime uero illud obstabat pleniori scriptoris emendationi, quod ante Buenemannum editores singulas uel paulo plures editiones priorum aetatum sequi uel consulere, anti-quissimas autem illas plane praetermittere solebant, ita ut multis locis iam pridem recte scriptis uitia secum traherent. Paulo etiam iniquior librorum De opif. dei et De ira

dei condicio erat, quos omnino editores minus curauerunt. De Epitome etiam magis neglecta iam ante (p. XLVII) dictum est. Itaque etiamsi post alteram Aldinam textus Lactantii omnino quidem propius paulatim ad genuinam integritatem reductus est, tamen ea incrementa parum ampla parumque in omnibus editionibus constantia fuerunt.

V. Iam dicendum est de egregia quadam editione, prorsus paene neglecta a prioribus, etiam Buenemannio ignota, quae prodiit 'Coloniae ex officina Petri Quentel' a. 1544. Fundamentum eius Fasitelliana est, libro confecto Erasmi ad De opif. dei lectiones notaeque additae sunt (fol. b* III^a et fol. ante p. 1). 'Typographus' uel is qui editionem curauit, initio libri post indicem 'contulimus' inquit 'diligenter superiores editiones ferme omnes, adhibitis etiam exemplaribus quibusdam uetustiss. manuscriptis, ut ueram et germanam lectionem daremus in medium. Et restituimus quidem plura quam crediturus sis, nisi contuleris, loca'. Verissime haec esse dicta a Quentelio, qui etiam in Cypriano edendo codicem ex bibliotheca Carthusiae Coloniensis adhibuit (cf. etiam Hartelium, Cyprian. III p. LXXVIII s.), optimis lectionibus haud paucis quae aut in textum receptae aut inter eas sunt quae in marginibus leguntur, rectissime confirmatur. Praeterea illud mentione et laude dignissimum est, quod editor, exemplo diligentiae illa aetate inaudito, iis locis ubi 'dissentientibus exemplaribus' utraque lectio 'tolerabilis' uideretur, in uerbis scriptoris et singulas litteras uocesque et plures uoces formis minutis exprimendas curauit. Quentelius autem codices Institutionum, librorum De opif. dei (cf. etiam locos 1, 2 *excudam* in textu cum omnibus prior., in marg. *al. extundam* cum optimis codd., pariter 14, 2 *circumnectitur* in textu, in marg. cum optimis codd. *alias circumretitur*; 1, 10 *ita* in textu, idem cod. Gothan., *ideo* priores) et De ira dei habuit: quo ex libro quamquam locos insignes non habeo quos adferam, tamen cum p. 251 in margine ascriptum sit 'Hic manuscripta inchoant cap. 9', pariter p. 252. 255. *al.* (item etiam saepe in Institut.), illud satis constat. In Epitome cum uariae lecti-

ones non adiectae sint, eam in codicibus Quentelii apparet non fuisse. — Ex editione Quentelii multa in Tornaesianam posteriorem, ex hac quaedam in Walchianam transierunt (cf. locos infra datos), ceteri editores non sine damno suo aut non uiderunt eam aut omiserunt.

VI. A. 1563 Basileae Lactantius Xysti Betuleii (*Sixtus Birken*) mortui a. 1554 ab Emmanuele filio editus est, cum praefatione 'Qua disputatur, utrum Lactantiana scripta recte in scholis iuuentuti praelegi et enarrari conueniat, contra Lactantiomastigas instituta' et uita Xysti ab Ioanne Nysaeo descripta. Hac in editione primum Lactantius commentario inlustratus est multo tamen minus ad criticam artem, quam ad interpretationem spectante atque ita, ut ex amplissima editoris doctrina plurimi loci aliorum scriptorum qui ad illum explicandum ualent praebeantur, etiam postea ab editoribus in usum suum conuersi. Nonnulla tamen nimis longe ab officio interpretis discedunt atque etiam ad controuersias theologicas illius aetatis deflectunt: unde quidam iniquius de Betulei editione iudicauisse uidentur (cf. Buenemannum n. 34). Sed si qualem recensionem textus ea editio habeat spectamus, Betuleius quamquam plerumque alteram Aldinam sequitur, tamen etiam alias editiones, unam de antiquis Romanis (p. 113 a 40; 261 a 23), Iuntinam et Cratandream (p. 261 a 22 s.), Gryphianam (p. 362 b 25; 401 b 8), Parisinam Delph (cf. supra p. LIII) adhibuit atque etiam alias, uelut Quentelii et Gymnici, inspexit. Quod autem Buenemannus scribit: 'Pro-uocat aliquoties ad uetustum codicem, non uero indicat, unde, quis aut qualis ille fuerit', ea quaestio facile absolui potest. Primum enim Betuleius in locis oraculorum Sibyllinorum (p. 23 b 9 'in scripto codice', pariter 258 a 3. 261 b 42. 424 a 32; 'in Sibyllino codice' 429 a 18. 431 a 25. 478 b 46. 479 a 5) codicem saepe appellat ex eoque locos quosdam emendauit: is nimirum codex Augustanus Sibyllinorum est nunc Monacensis 351 saec. XV, e quo Betuleius primus ea oracula edidit (cf. Orac. Sibyll. ed. Rzach p. III. IX). Deinde uno loco, in margine p. 108, ad II 9 (nobis 8), 3,

ubi interpolatio *Sicut mater* eqs. (cf. supra p. LXIII adn. 1) in textu est, legitur hoc 'Ista nō sunt in ueteri codice', sed e Quentelio fortasse sumptum, qui eodem loco simile adnotat. Perpaucae omnino in marginibus notae sunt (p. 194. 286. 305. 318. 319. 324. 335), sed hae omnes aut e Quenteliana aut Cratandrea tertia aut Tornaesiana priore fluxerunt. Nihilominus Betuleium codice usum esse ut existimem, locis quibusdam adducor, uelut I 10, 8 *ab amore ac libidine* recte, *ob amorem ac libidinem* priores, V 7, 3 *reperta* male, sed cum cod. H, *retenta* pr.: facile autem ille unum de tribus codicibus Institutionum bibliothecae Augustanae (cf. Mezger, *Gesch. der vereinigten kgl. Kreis- u. Stadtbibliothek in Augsburg*, 1842, p. 57 codd. n. IX et X saec. XV; p. 73 cod. n. LXXII, saec. XV), cuius bibliothecarius erat (cf. Mezger p. 1. 7), consulere potuit. Locos quosdam etiam coniectura sanauit, cf. ad I 179, 5. 237, 11. 259, 5. 538, 11 al. nostrae edit., alios tamen rectius integros reliquisset.

VII. Sequitur Tornaesiana posterior, primum emissam a. 1567 (non recte Buenemannus dicit annō demum 1587) Lugduni apud Ioannem Tornaesium, repetita aa. 1579. 1587. 1594 (Lugduni, Apud Thomam Soubron, non recte Buenemannus alique 'Lugduni, ap. Tornaes.' dicunt; exemplar bibliothecae Monacensis Regiae habui). 1613 (Coloniae Allobrogum, apud Ioan. Tornaesium; Buenemannus alique etiam Tornaesianam Geneuensem huius anni nominant, quam non uidi; cum Colonia Allobrogum sit Geneua, eadem esse editio uidetur). 1630 (Geneuae). Hae editiones, forma typisque pares Tornaesianae priori, quamquam bibliopola temporibus et nouitati consulens uaria deinceps titulis adiecit ('omnia ex auctoritate librorum manuscriptorum emendata'; 'Editio nouissima ac omnium emendatissima'), tamen eandem omnes praebent recensionem. Leguntur autem in fine libri ante indicem inscripta 'Ioannes Tornaesius lectori s.' haec: 'Cum mihi denuo Lactantius esset excudendus, opportune oblatis sunt libri septem diuinarum Institutionum manuscripti. Quos cum uiderem magnum mihi adiumentum allaturos, ilico eos emi.'

Ex eo codice multa se correxisse dicit, tum addit: 'Non parum item me iuuit uir eruditissimus Iacobus Cuiacius, qui nonnullos locos huiusce nostri auctoris ex fide ueterum librorum a se emendatos ad me misit.' Heumannus Praef. fol. post a 5 'bibliopolam criticum uendibiliorem facturum suam mercem' haec finxisse dicit, quam ego fraudem non magis quam Buenemannus Tornaesio imputare uelim, praesertim cum ille interdum etiam in margine codicem suum appellet (cf. p. 6. 132). Buenemannus tamen qui permultis locis 'Tornaes. 1587—1613' commemorat, nimium honoris ei habuit. Nam cum uniuersus fere textus sit prioris Tornaesianae, notae marginibus inscriptae paulo plures sunt, sed pleraeque ex Betuleiana et Quenteliana deriuatae, ex Quenteliana autem — id quod Buenemannum fugit — multas bonas lectiones in textum receptas esse loci infra exhibiti ostendunt. Paucae notae e codice (uelut ad II 6 [nobis 5], 40 *putrescunt* in marg. *brutescunt*, idem in cod. Emmanuelensi, teste editore Cantabrigiensi a. 1685) sumptae uidentur, aliae fortasse coniecturae Cuiacii sunt. Necessario autem libri manu scripti usus statuendus est uno ex multis textus quos examinaui locis ¹, I 10, 8 ubi uerba *necesse est* cum nostris codd. ante *in senatu*, in omnibus prioribus editionibus ante *quia praeter* posita sunt. — Tornaesianam posteriorem Walchius et Buenemannus tantum ascuerunt.

VIII. Duae editiones Michaelis Thomasii, Antuerpiae ex officina Plantini a. 1570 (repetita a. 1587 et in Bibliothecis Patrum Parisina, ed. de la Bigne a. 1589 uol. IX, Coloniensi a. 1618 uol. III, Lugdunensi a. 1677 uol.

¹ Buenemannus, etiamsi locorum e Quenteliana sumptorum ratio non habetur, tamen multo plures lectiones hac editione prolatas esse putauit quam prolatae sunt, uelut I, 1, 1 *penitius* iam Betuleius habet 2, 5 *non* iam Fasitellius om.; 3, 18 *potestas* iam Parrhasius addidit; III 1, 11 *aliter* iam Gymnicus eiecit; 10, 6 *etiam* habet, priores *autem*, sed Quentelius *autem* in textu, in marg. *al. 'etiam'*, unde Betuleius *autem etiam*; sed IV 1, 14 *se aliqua ex parte uidere* primum in hac Tornaesiana est, coniectura mediocris.

III), et Iosephi Isaei, Caesenae ex typographia Nerii a. 1646 (repetita Romae a. 1650, teste Buenemanno n. 44), magno sane temporis interuallo disiunctae, intra quod tamen praeter repetita Tornaesianae posterioris exempla nulla editio Lactantii facta est, propterea apte inter se coniunguntur, quia illis notitia antiquissimi codicis Bononiensis peruulgata lectionesque eius nonnullae in textum scriptoris inlatae sunt. Thomasius, qui non solum uetustum illum Bononiensem, sed etiam recentiorem (cf. edit. nostrae part. I p. XXVI adn. 2) et septem Vaticanos, hos quoque recentes omnes, adhibuit, lectiones quasdam codicis B et in marginibus, admixtis tamen lectionibus aliunde sumptis (cf. ibid. p. XVI adn. 1), et in notis editioni subiectis dedit nimis tamen paucas pro ubertate codicis illius, nisi quod Epitomae melius consuluit. Eiecit etiam locos dualisticos codicem B secutus, ne Lactantius inmerito inter sectatores Manichaei duceretur (cf. Praef. fol. A 3). Isaeus deinde, qui pariter atque Thomasius in altera Aldina recensionem suam posuit (cf. p. VIII), sed etiam alias editiones (cf. p. X) maximeque Thomasianam adsumpsit, praeterea autem duodecim inspexit codices Vaticanos, alterum illum Bononiensem, 'codicem' Taxaquetii (cf. ed. nostrae part. I p. XXVI adn. 2), alium Peniae quem dicit, plus minus trecentis meliores lectiones (sic ipse p. VIII ait) ex optimis exemplaribus et doctissimis scriptoribus restituit: qui numerus, si textum Lactantii apud Isaeum ducentas quinquaginta fere paginas complere spectas, minime magnus appellari potest. Plurimas autem Bononiensis lectiones 'minoris momenti' (!) in notas p. XXVII ss., alias rursus in commentarium p. 253 ss. abiecit, e quibus tamen posteriores quidam editores nonnullas emendationes hauserunt. Etiam errores quosdam posteriorum culpa aut Thomasii aut Isaei de Bononiensi falsa uel obscura tradentium ortos esse part. I p. XVI adn. 1 demonstratum est. In Epitomen ex Bononiensi corrigendam Isaeus nouam post Thomasium curam contulit. Etiam praeclarae quaedam coniecturae (cf. ad I 590, 18. 594, 19; II 40, 12. 83, 19 edit. nostrae) Isaeo debentur.

Valde tenuis opera fuit Antonii Thysii, qui editionem (Lugd. Bat. 1652) ex textu et notis Thomasii conflavit, neque maioris diligentiae doctrinaeue notae eius sunt.

IX. Iterum plures editiones comprehendere placet, Seruatii Gallaei (Lugd. Bat. 1660), Thomae Sparkii (Oxonii 1684), Cantabrigiensem (ex officina Iohan. Hayes 1685), Christoph. Cellarii (Lips. 1698). Horum editorum hoc est commune, quod lectiones codicum quorundam proferunt, sed recentiorum paene omnium, ita ut ea congerie profundenda ueram memoriam librorum Lactantii obscuratam magis quam inlustratam esse quis dicat. De uno Cellario cum maiore laude iudicandum est, quippe qui, id quod ceteri paene omiserunt, ipse idque satis prudenter inter uarietatem illam discreuerit elegeritque. Gallaeus, qui nonnullas editiones enumerat (fol. ** 5), sequitur autem Thomasianam potissimum, praeter codices a prioribus adhibitos nominat decem fere, inter hos Palatinum, nostrum H (cf. edit. nostrae part. I p. XXXV), et codicem Cauci (cf. ibid. p. XLVII adn. 1), Parisinum P, ab Opsopoeo ad oracula Sibyllina edenda conlatum (cf. ibid. p. XXXVIII): reliqui, quamquam quosdam uetustos esse uult, nullius sunt momenti. 'Variae lectiones' plurimae atque satis accurate, ut uidetur, perscriptae editioni subiectae, paucae notis insertae sunt. Notae ipsae magna ex parte ex Betuleio aliisque sumptae, aliae, inter quas doctae quaedam, ab editore scriptae sunt: sed quoniam in iis acriter inuectus est in doctrinam institutaque ecclesiae catholicae, haec editio in Indice librorum prohibitorum posita est (cf. Reusch, *Der Index der Verbotenen Bücher*, II [1885] 152). Sparkius Gallaei maxime, ut uidetur, usus editione paucas in notis lectiones codicum Oxoniensium Balliolensis Bodleiani (cf. edit. nostrae part. I p. XXXVII adn. 1) Collegii Corporis Christi Mertoniani et Cottoniani, deteriorum omnium, dedit. Primus librum De mortibus persecutorum a. 1679 a Baluzio ut Lactantii editum addidit. Iam proximo anno quasi per aemulationem sedes alterius academiae Britannicae suum Lactantium habuit. Editio Cantabrigiensis, cuius auctor se non nominat,

ex tertia Cratandrea et Thysiana, maxime autem ex Thomasiana (cf. Praefat.) pendet, adhibito praeterea codice Collegii Emmanuelensis a. 1424 scripto deterioris generis, cuius multae lectiones adiectae sunt. Mirificum autem est auctorem huius editionis etiam Sublacensem a. 1465, inductum litteris eius grandibus satisque rudibus, pro 'codice manu scripto' duxisse digno cuius lectiones ederet, apparet illud autem e plena 'codicis' quam exhibet subscriptione: quo ab errore iam a Fabricio reprehenso Lengletius I p. XXXIX eum purgare non potest. Cellarius cum antiquas quasdam editiones contulisset atque usus esset codice Gothano, quem primus adhibuit (cf. edit. nostrae part. I p. LII), et tribus Lipsiensibus chartaceis, Lactantium ut ipse ait 'emendatiorem lucidioremque' edidit quam tres illi certe priores, multis tamen locis ratione horum codicum et Emmanuelensis Cantabrigiensis non recte habita a uero abductus est. Iniquius 'tamen de Cellario iudicare mihi uidetur Heumannus (Praefat. altero post a 5 folio): inerat in illo prudentia quaedam iudicii, ut etiam propter editionem Lactantii non indignus sit laude quam Henr. Keil oratione De uita studiisque eius habita (Halaë 1875) ei inperitit.

Initio saeculi XVIII magnum damnum Lactantio iam ante quam Hieronymus librum De uiris inlustribus (cf. c. 80) scripsit (a. 392) inlatum praeter omnem spem eo est expletum, quod prior ac multo maior pars Epitomae a Pfaffio in codice Taurinensi inuenta est et edita. De codice illo, e quo etiam posteriori parti Epitomae fructus quidam accessit, et de editione Pfaffii part. I p. LXXIV ss. satis dictum est.

X. A. 1715 Io. Ge. Walchius Lipsiae Lactantium edidit (repetita est editio a. 1735), adiecta tota Epitome, cuius tamen de origine Lactantiana in 'Diatribae de Lactantio eiusdemque stilo' (p. 1—64) leuiter iecit dubitationes parum considerate a Baehrio et Eberto redintegratas (cf. part. I p. LXXIV adn. 2 et *Ueber die Entstehungsverhältnisse* p. 2—10). Walchius textum confecit ex editionibus quibusdam prioribus, quas in Praefatione nominat, optimas autem lectiones haud paucas ex altera Tornaesiana (in quam e Quenteliana fluxerant)

hausit (cf. locos infra datos). Ipse perpauca ita correxit, ut laudandus sit (cf. ad I 413, 8. 596, 4. 649, 19), at multa male, quaedam plane incredibilem in modum uel mutauit uel in notis explicauit. Cuius generis locos nonnullos cum Buenemannus, *Miscellanea Lipsiensia* III (1716) p. 131 ss., moderata sane reprehensione tetigisset, Walchius ibid. p. 334 ss. peruersitatem suam eo auxit, quod ineptias illas etiam defendere ac probare temptabat. Respondit Buenemannus ne tunc quidem lenitatis oblitus in editione sua, uelut p. 50 adn. z. 91 u. 99 y. 195 l. 307 u. 332 p. 348 e. 745 m. 1195 f. Omnino Walchius, celeberrimus postea theologus Ienensis, cum adulescens uiginti annorum (natus est a. 1693, praefatio data est d. XXIX. Septembr. a. 1713) Lactantium ederet, quamquam uel in hoc ipso uigor quidam animi apparet, per iuuenilem ardorem impetumque re non satis deliberata necdum corroboratis uiribus in tantum opus inuolauerat.

XI. Proximus editor Lactantii fuit Christoph. Aug. Heumannus, Gottingae 1736. Nouos libros manu scriptos non habuit (cf. tamen de cod. Gothano part. I p. LII edit. nostrae), usus est autem, ut ipse ait in Praefatione, qua etiam de uita scriptisque Lactantii agit, sex ueteribus editionibus (Ven. 1472. Rostoch. 1476. Ven. 1478 poster. Ven. 1497. Iunt. 1513. Ald. pr. 1515), praeterea paucis posterioribus, omnino tamen Cellarii textum exprimere solet. Ipsius Heumanni opera in notis posita est, maiore tamen e parte parum laudabilis. Nam homo litteratissimus multisque in generibus doctrinae uersatus cum tempus non sumeret ad diligenter uel nexum sententiarum uel usum dicendi obseruandum, suum potius sensum sollertem illum quidem sagacemque atque amplissima lectione excultum, sed cum labor ille deesset, huic rei non sufficientem secutus permultos locos sanos uiolentissima audacia damnauit atque aut ut glossemata uel. 'monachorum' additamenta prorsus eiciendos esse pronuntiauit aut pro iis sua commenta substituit: qua ab iniuria Lactantium Buenemannus praeclare uindicauit. Sed cum Heumannus traditum Lactantii textum perpetua suspitione exagitauerit, consentaneum est

inter plurima illa quae coniecit homo acutissimus doctissimusque, esse et ueras sententias et probabiles eumque perspexisse nonnulla rectissime quae omnes priores fugissent. Itaque saepe nostra in editione inuenies nomen Heumanni neque potest omnino eius notas negligere qui libros Lactantii adhibita arte critica tractare uult. Perperam Heumannum aenigmata Symphosii tribuisse Lactantio primumque editioni scriptoris addidisse, recte uero carmen De passione Domini ab eo abiudicasse iam p. XXXVIII et XXII ss. demonstratum est.

XII. Venio ad eum editorem quo nemo umquam melius de Lactantio meritis est, cuius editio inter eos est libros qui numquam obsolescent, qui quamquam nunc neglegi solet ab iis qui historiam philologiae scribunt, inter praeclarissimos tamen philologos quos saeculum XVIII tulit numerandus est, dico Ioannem Ludolphum Buenemannum. Cum iam a. 1716 in *Miscellaneis Lipsiens.*, III p. 115 ss., rationem futurae Lactantii editionis explicasset, paene uiginti quinque demum post annos maturum plurimorum maximorumque laborum fructum edidit (*I. II. Lipsiae 1739*). Putauerat Heumannus eam esse condicionem textus Lactantiani, ut nisi secundo et urendo ad sanitatem restitui non posset: contra Buenemannus permultos locos antea in dubitationem uocatos sanos esse ostendens, dummodo recte tractarentur, artis criticae in Lactantio factitandae summum officium multo magis in conseruando quam in corrigendo positum esse et illum et posteriores docuit. Non minor est numerus eorum locorum in quibus cum codices editionesque fluctuarent, Buenemannus quae uera esset lectio diiudicauit. Qui successus illi primum eo contigerunt, quod quaecumque posset subsidia et codicum et editionum sibi comparauit atque plurimos illos riuos riuulosque, id quod nemo priorum fecerat, in unum quasi alueum conduxit. Ipse codices antea ignotos paucos addidit eosque recentes (cf. Praefat. fol. b 4 n. 40. 42. 43—47; de codice Taurinensi Epitomae cf. edit. nostr. part. I p. LXXVII). Deinde usum uerborum et rerum grammaticarum, totam denique dictionem Lactantii et plurimis eius ipsius locis conferendis

et inmensa copia exemplorum ex scriptoribus et ecclesiasticis et profanis petitorum tam subtiliter enucleauit, ut uel hoc ipso saepissime aut tradita lectio confirmaretur aut quae uera esset inter plures appareret. Haec pars commentarii Buemannii etiam nunc pro largo fonte habenda est ex quo multa quae spectant ad interiorem quandam sermonis latini praesertim iam labentis scientiam hauriantur rectissimeque Georges in proxima lexi editione lectores saepe delegat ad notas Buemannii. Postremo illud diligentissime uir egregius instituit, ut etiam ad res et sententias scriptoris explicandas permultos scriptores peragraret totque locos uel similes uel auctorum uel expilatorum eius congereret, ut qui hanc in partem Lactantium cognoscere uelit, ei haec potissimum editio consulenda sit. Suas emendationes Buenemannus, cum uberrima lectione admonitus retineret quae aliquid ueri habere uiderentur, perpaucas, sed prudentissime perpensas proposuit (cf. ad I 528, 10. 562, 13. 563, 14 edit. nostr.), aliorum quoque coniecturas raro admisit, parum etiam Heumanni, in quo omnino ualidiorum quam in illo uenam criticam fuisse concedendum est. Etiam locos graecos minus curauit. — Buenemannii textum repetierunt editio Halae Sax. a. 1764 emissa et, adhibitis tamen aliis quoque, Bipontina a. 1786, utraque duorum uoluminum.

XIII. Hanc editionum Lactantii historiam qui secutus erit, mirabitur fortasse cur Maurini, inpigerrimi illi ueterum patrum ecclesiasticorum patroni, ipsum Lactantium omiserint. At ei operi manum admouerat Io. Mabillon, ni fallor, cur tamen non absoluerit, nescio num constet¹. Sed utcumque res se habet,

¹ Inspexi in bibliotheca Parisina Nationali codicem lat. 12129 Sangermanensem (titulus est *Notes diverses*), cuius primus fasciculus inscriptus 'Lactantii Firmiani diuinarum institutionum uariae lectiones ex antiquissimis bibliothecae regiae mss. codd. excerptae' sedecim in paginis lectiones duodecim codicum continet ad exiguum tantummodo partem Institutionum pertinentes manu Mabillonis ut mihi uidebatur scriptas, cuius epistolae quaedam sequuntur. De eo tamen Mabillonis consilio nihil inueni dictum in libro eleganti quem scripsit Emman. de Broglie,

haec fortasse causa erat quod Io. Bapt. Le Brun ad nouam editionem Lactantii parandam adgressus est, quam illo defuncto Nicol. Lenglet Dufresnoy perfecit (I. II. Paris. 1748). Auctores huius editionis cum id spectarent, ut quaecumque haberent aliquid momenti ad scriptoris uerba uel constituenda uel enarranda complecterentur, aliorum quorundam editorum notas uel omnes uel selectas receperunt, praeterea, maxime in altera parte, uarias priorum disputationes repeterunt. Quae tamen restat ipsorum editorum laus, praeter codices iam notos multi noui undique conquisiti ab iis adhibiti sunt, inter quos sunt optimi Parisini; ipsi in titulo se editionem 'ad LXXX et amplius MSS. codices' contulisse dicunt. Quae diligentia ut laudanda sane est, ita etiam maiores laudes ferret, si accuratiora de optimorum certe codicum lectionibus tradita, si lectiones ipsae secundum auctoritatem codicum adhibitisque rationibus philologicis distinctae essent. Simile etiam Fritzsche I p. VIII iudicium est. Sensus tamen recto quodam ducti nonnullos locos e codicibus suis correxerunt. Coniecturas quasdam habuerunt Petri Francii Bataui (cf. I p. XXXIX ad edit. a. 1660), Lengletii duas recepi (II 99, 12. 115, 12 nostrae edit.). Ad sententias Lactantii maxime theologicas explicandas multa ex scriptoribus ecclesiasticis antiquis posterioribusque contulerunt, scriptores antiquos profanos modico usu attingebant. Textum huius editionis repeterunt Gallandi, Bibliotheca Veter. Patr., uol. IV (Venet. 1768) p. 226 ss.; Oberthuer, Opera omnia Sanctorum

Mabillon et la société de l'Abbaye de Saint-Germain des Prés, uol. I. II. Paris 1888, Mabillonis autem uitae quas ediderunt Ruinart, Par. 1709, Chavin de Malan, Par. 1843, Iadart, Remis 1879, praesto mihi non erant. Codices autem 12110 et 12111 olim Sangermanenses, in quibus studia Benedictinorum ad Lactantium spectantia inesse R. Kukula mihi scripsit, inter eos sunt quos Delisle, *Inventaire*, n. 12107—12115, sic significat: *Travaux de D. Le Nourry sur la Bibliothèque des Pères*, continentque Lactantiana inscripta *Catalogue des Dissertations sur les Ouvrages de Luc. Caec. Firm. Lactance*. Has 'Dissertationes' suas Le Nourry in altero uolumine Apparatus ad Bibliothecam Maximam Veterum Patrum (Paris. 1715) p. 571 ss. edidit.

Patrum Latin., uol. VI. VII (Wirceburgi 1783 s.; VII 261—341 'Variae lectiones textus Lactantiani', hae quoque e Parisina); Caillau et Guillon, Collectio selecta S. S. Ecclesiae Patrum, uol. XVI p. 191 ss. XVII (Paris. 1829 s.), ipsi XVI p. 197 adn. 1. 245 adn. 1. 299 adn. 1 se Parisinam a. 1748 sequi indicant. Totam illam Parisinam saeculo fere post, sed more suo nihil plane noui addens Migne (I. II. Paris. 1844) expressit.

XIV. A. 1751 F. Eduardus a S. Xauerio Romae uno uolumine edidit 'Apparatum ad nouam L. Coelii Firmiani Lactantii operum editionem', continentem duas primas de quadraginta dissertationibus, quibus uitam scripta doctrinam Lactantii alia ad illum spectantia tractaturum se esse promisit. Postea Eduardus mutato consilio una cum repetitis duabus illis dissertationibus proximas duodeuiginti edidit inscriptas 'In omnia L. Caelii Lactantii Firmiani opera dissertationum praeuiarum decas prima' et '... decas secunda', Romae 1754. 1757. De his dissertationibus conferendum est iudicium Schoenemanni p. 242 ss. non sine causa acerbum, fatendumque est inter multa illa folia paucos esse fructus (cf. etiam *Ueber das Leben des Lact.* p. 5 ss.). In praefatione ille nimis confidenter de opera editorum Parisinorum detrahens se editionem 'cumulatiorem ac ad expeditum usum longe magis accommodatam' (Apparat. p. IX=Dec. prim. p. 21.) exhibiturum esse pollicitatus est positam in codice Bononiensi, cuius conlationem accuratissimam a Michaelae Angelo Monsacrati accepisset (Apparat. p. III s. = Dec. prim. p. 13 s.). Editio ipsa emissa est Romae a. 1754—1759 duodecim uoluminibus, quorum primum, quod inauguratur diffusa 'Isagoge ad huius ingenium saeculi emendandum', librum De opificio dei continet. 'Editoris annotationes, quatenus grammatici generis sunt, uix aliis quam pueris scripserit' Schoenemannus p. 243 censet, uix melius de explicatione rerum iudicaueris. Habuit editor etiam notas sine dubio manu scriptas Fuluii Ursini¹,

¹ 'Fuluii Ursini Emendationes ad Tertullianum et Lactantium Firmianum' in bibliotheca Vaticana iacent, cf. Montfaucon, Bibliotheca

Andreae Schotti, Aldi Manutii Pauli f. Aldi n. aliorum (cf. Dec. prim. p. 15). Haud raro in notis quasdam de uiginti posterioribus dissertationibus suis commemorat (uol. I ad De opif. 4, 3 et 8, 12 'Dissert. XXV'; uol. II ad Inst. I 2, 4 'Dissert. XXVII'; uol. III ad Inst. II 8, 4 'Dissert. XXX'; al.) numquam tamen editis. Utilitas tamen quaedam huius editionis constat in lectionibus codicis Bononiensis (cf. edit. nostr. part. I p. XV), quarum Eduardus partem modo uel in notis adiecit uel in textum induxit (cf. locos infra datos).

XV. In Gersdorfii Bibliotheca Patr. eccles. latin. (uol. X) O. Fr. Fritzsche Lactantium edidit, I. II. Lips. 1842. 1844. Editionibus nonnullis prioribus et codicibus quibusdam infimae aetatis (cf. I p. VII ss. II p. V ss.) usus textum confecit commodum satisque politum, duas etiam emendationes eius recepi (cf. ad I 612, 23. 751, 20). Primus fragmenta addidit.

Vidimus igitur, cum primi editores textum Lactantii in fundamentis non satis solidis posuissent, posteriores eum, etsi quidam etiam deprauarent, tamen deinceps firmitus stabiliuisse rectiusque conformasse. Tamen ut uiri illi et optimos codices et uiam rationemque artis criticae nostro demum saeculo exultae parum nouerant, ita labores eorum parum certi constantesque fuerunt. Itaque quod nostrae editioni praecipuum officium erat relictum, in iusta Lactantii recensione constabat. Antiquorum autem ac proborum codicum usu, id quod etiam locis infra exhibitis ostenditur, multo minus illud effectum est, ut nouae plane atque antea ignotae lectiones eruerentur, quam hoc, ut, lectionibus codicum recentium editionumque saepissime ualde inter se discrepantibus, sciretur tandem quae esset genuina ac uera textus Lactantiani memoria, atque hac in re errores dubitationesque quantum fieri posset tollerentur. In emendando deinde scriptore et in adferendis locis auctorum eius expilatorumque quid post curas tot tamque acutorum et doctorum uirorum nobis contingeret pro uiribus temptauimus.

Ex minoribus Lactantii scriptis liber De opificio dei iam ante Erasmi editionem, de qua p. X ss. dictum est, haud raro separatim est emissus (Colon. 1506. Norimberg. 1514 [de hac edit. cf. supra p. XXXVII s.]. Lips. 1515. 1517. s. l. 1518), quae tamen exempla exhibent uerba tantummodo scriptoris ex ali- quibus editionibus descripta. Editio Erasmi (a. 1529) eodem anno repetita est Parisiis, ap. Sim. Colinaeum, et Coloniae, ap. Io. Gymnicum, tum in editionibus Lactantii Antuerpiensibus Graphei a. 1532 et Gymnici a. 1539, et 1555, notae eius praepositae sunt Quentelianae (Colon. 1544), etiam Buene- mannus integras recepit; non recte tamen Lengletius I p. XXXIX eas etiam in Stelsiana (Antwerp. 1570) inesse dicit. Editionem Parisinam a. 1551, quam idem p. XL commemorat, non uidi. Dicit utiles, sed paucas adnotatiunculas inesse, 'quae etiam in aliis quibusdam Lactantii editionibus prodiissent': unde Erasmi notas esse conicio. Non liber De opif. dei ipse, ut quidam dicunt, sed 'Observationes in libellum Lactantij Firmiani, qui de opificio Dei inscribitur, a Iodoco Willichio in Schola Francofordana dictatae' ad anatomiam et physio- logiam corporis humani spectantes editae sunt Francofurti ad Viadr. et Argentorati a. 1542. Editionem 'ex emendatione Goldneri' (Gerae 1714) frustra a plus duodecim bibliothecis Germaniae petii, ne Gerae quidem, ubi Goldnerus rector gy- mnasii fuit, uidetur esse: sed cum Buenemannus, qui (Praef. fol. post b 5 ad n. 2) Goldnerum editione Romana a. 1470 usum esse dicit, in apparatu eum ne appellet quidem, quaerere tandem destiti. — Libri De ira dei editionem separatam nullam noui. — De editione principe Epitomae a Pfaffio confecta part. I p. LXXVI s. disserui. Multa contulit ad eum librum et emendandum et explicandum Io. Dauisius (Cantabrig. 1718). Nihil proprii habet M. I. Routh, qui Epitomen inter 'Scriptorum ecclesiast. opuscula praecipua quaedam', ed. III, uol. II (Oxon. 1858) p. 299 ss. recepit. — De editionibus carminum p. XXII ss. dictum est.

Sequuntur loci Lactantii de quibus ante dixi (p. XLI s.), Inst. I 10, 5—12; II 11, 4—6. 8—11; V 7, 2 s. 5; Epit. 57 (62) <3>, 1 s. 6 s.; De opif. 1, 5—9. 12; De ira 6, 2—74, additis praeter selectam codicum varietatem lectionibus editionum priorum. Sunt autem hae: 1465 (Sublac.); 1468 (Rom.); 1470 (Rom.); 1471 (Venet.); 1472 (Venet.); 1474 (Rom.); 1476 (Rostoch.); 1478 pr. (Veneta prior); 1478 post. (Veneta posterior); 1490 (Venet.); 1493 (Venet.); 1494 (Venet.); 1497 (Venet.); 1502 (Venet.); 1509 (Paris.); Parrh(asius, Venetae 1509. 1511. 1521); Delphus (Paris. 1513); Iunt(ina 1513); Egnatius (Aldina prior, 1515); Crat(andraeae, Basil. 1521. 1524. 1532); 1525 (Paris.); Erasmus (De opif. dei, Basil. 1529); Grapheus (AntuERP. 1532); Fasit(elius, Aldina altera 1535); Gymn(icus, Colon. 1539. 1555); Gryphius (Lugdun. 1541. 1543); Quent(eliana, Colon. 1544); Galt(erus, Paris. 1545); Torn(aesia)na pr(ior, Lugd. 1548. 1553. 1556. 1561); Marn(efiana, Paris. 1561. 1565); Betul(eius, Basil. 1563); Torn(aesia)na post(erior, 1567. 1579. 1587. 1594. 1613. 1630); Stels(iana, AntuERP. 1570); Thom(asius, AntuERP. 1570. 1587); Is(aeus, Caesen. 1646. Rom. 1650); Thysius (Lugd. Bat. 1652); Gall(aeus, Lugd. Bat. 1660); Sparkius (Oxon. 1684); Cant(abrigiensis 1685); Cell(arius, Lips. 1698); Pfaffius (Epitome, Paris. 1712); Walchius (Lips. 1715. 1735); Dauisius (Epitome, 1718); Heum(annus, Gotting. 1736); Buenem(annus, Lips. 1739); Lengletius (Paris. 1748); Eduardus (a S. Xauerio, Romae 1754 ss.); Bip(ontina 1786); Fri(tzschius, Lips. 1842).

Inst. I 10, 5—12.

- 5 Kastor et Pollux dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt. nam dolore iniuriae concitatus Idas alterum gladio transuerberauit: et eosdem poetae alternis uiuere, alternis mori narrant,

2 dolore] labore PV

2 dolore] *Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Betul. Torn. pr. Marn. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Cell. Heum. (qui tamen liuore et iniuria coni.) Buenem. Eduard. Bip., liuore omnes ante Fasitellium, postea Torn. post. Walch. Lenglet. Fri. gladio] 1470 et posteriores excepta Rostochiensis 1476, gladium 1465. 1468. 1476 3 eosdem] 1470 et posteriores excepta Rostochiensis 1476, eodem 1465. 1468. 1476 utroque loco alternis] 1470. 1472. 1474. 1478. pr. et posteriores, alterius 1465. 1468. 1471. 1476*

ut iam sint non deorum tantum, sed omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet. hos tamen Homerus ambos simpli- 6
citer, non ut poetae solent, mortuos esse testatur. nam cum faceret
in muris adsidentem Priamo Helenam cunctos Graeciae principes
5 recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiecit ora-
tioni eius huiusmodi uersum:

haec ait, ast illos retinebat terra sepultos.
fur ac nebulo Mercurius quid ad famam sui reliquit nisi memoriam 7
fraudum suarum? caelo scilicet dignus, quia palaestram docuit et
10 lyram primus inuenit. Liberum patrem necesse est in senatu deorum 8
summae auctoritatis primaeque esse sententiae, quia praeter Iouem
solus omnium triumphauit, exercitum duxit, Indos debellauit. sed
inuictus ille imperator Indicus maximus ab amore ac libidine tur-
pissime uictus est. delatus enim Cretam cum seminiro comitatu 9
15 nactus est inpudicam mulierem in litore ac fiducia uictoriae
Indicae uir esse uoluit, ne nimium mollis uideretur, atque illam
patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam et re-

1 sed] sed et *SHM* 6 huiusmodi] eiusmodi *S*, modi *HM* 13 ob
amorem atque (adque *M*) libidinem *HM* 14 comitatus *H^mM*

1 sed] sed & *Quent.* (cf. *supra SHM*) 6 eius] 1471. 1472. 1478
pr. et post. 1493. 1494. 1497. 1509. *Delph. Fasit. et posteriores excepto*
Gymnico, omittunt 1465. 1468. 1470. 1474. 1476. 1490. 1502. *Parrh.*
Iunt. Egnat. Crat. 1525. *Graph. Gymn.* 7 uersum lat. omnes ante
Egnatium in Corrigendis (in textu lat. habet); post eum Venet. 1521.
Fasit. Gryph. Quent. Thom. Is. Thys. Cant. Cell. Heum. Buenem. Bip.;
illos 1470. 1474. 1493. 1497. *Gymn. Fasit. et posteriores, alios cett.*
ante Fasitellium; Egnatius in Corrigendis (ad p. 12, 52) dele uersum.
Haec ait, et substitue ὡς φάτο, τοῦς δ' ἦδη κάτεγεν ποσιζοος αἶα, unde
uersum *graec. habent Crat.* 1525. *Graph. Galt. Torn. pr. et post. Betul.*
Marn. Stels. Walch. Lenglet. Eduard. Fri., graec. et lat. Gymn. Gall.
Spark. 9 caelo .s. (i. e. scilicet) 1472, caelos 1478 *pr.*, celos 1478
post., scilicet *om. cett. ante Fasitellium, postea Gymn. Is.* 10 necesse
est ante in senatu] *Torn. post. Walch. Eduard. Fri., post sententiae*
cett. 13 indicus] 1472. *Fasit. et posteriores, indicis* 1493, indicis 1497,
inclitus (uel inclytus) *cett. ante Fasitellium; Indicus ille imperator maximus*
(*del. inuictus*) *coni. Heum.* ab amore ac libidine] *Betul. Thom. Is.*
Thys. et posteriores, ob amorem ac libidinem (cf. supra HM) omnes
ante Betuleium, postea Torn. pr. et post. Marn. Stels. 14 Cretam]
omnes ante Parrhasium, postea Torn. post. Cell. Heum. Buenem. Lenglet.
Eduard. Bip. Fri., Diam Parrh. Iunt. Egnat. Crat. 1525. *Graph. Fasit.*
Gymn. Gryph. Quent. (sed in marg. alias Cretam). Galt. Torn. pr. Betul.
Marn. Stels. Thom. (sed in marg. Cretam). Is. Thys. Gall. Spark. Cant.
Walch. comitatus (cf. *supra HM*) 1465. 1468. 1476 16 indicae]
(uel -ce) 1472. 1478 *pr. post. Fasit. et posteriores, inclitae (uel inclytae*
uel -te) cett. ante Fasitellium . nimirum Cell. (e cod. Emmanuelensi
Cantabrig.) Heum. in textu, sed in adn. ne—uideretur ut spuria damnat,
Buenem. in textu, sed in adn. nimium probat, Bip. molis 1478 *pr.*
1493. 1497 17 prodite (sic) 1476

- pudiatam in coniugium sibi uindicauit ac Liberam fecit et cum ea
 10 pariter ascendit in caelum. quid? horum omnium pater Iuppiter,
 qui in sollemni precatione Optimus Maximus nominatur, nonne a
 prima sua pueritia inpius ac paene parricida deprehenditur, cum
 patrem regno expulit ac fugauit nec expectauit mortem decrepiti
 senis cupiditate regnandi? et cum paternum solium per uim, per
 arma cepisset, bello est a Titanibus lacescitus, quod humano generi
 principium fuit malorum: quibus uictis et pace in perpetuum con-
 parata reliquam suam uitam in stupris adulteriisque consumpsit.
 11 omitto uirgines quas imminuit: id enim tolerabile iudicari solet. 10
 Amphitryonem ac Tyndarum praeterire non possum, quorum domos
 12 dedecore atque infamia plenissimas reddidit. illud uero summae
 inpietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum.
 parum enim uidebatur, si in expugnanda feminarum pudicitia macu-
 losus esset ac turpis, nisi etiam sexui suo faceret iniuriam: hoc 15
 est uerum adulterium, quod fit contra naturam.

1 ac] et *HM* 2 caelos *S*

1 ac] *Eduard. (e Bononiensi), et cett. (cf. supra HM)* 2 ad in caelum
in marg. ali. in caelos Quent. (cf. supra S, idem cod. Gothan.)
 horum omnium] *Thom. Is. Thys. et posteriores, omnium horum omnes*
ante Thomasium, postea Torn. post. 5 nec] 1471. 1472. 1478. pr.
post. 1494. 1509. Delph. Iunt. Egnat. Crat. 1525 et posteriores, non
1465. 1468. 1470. 1474. 1476. 1490. 1493. 1497. 1502. Parrh.
7 lacescitus] 1472. 1478 pr. post. (sed haec lacescitus). 1494. 1502.
Parrh. 1509. Delph. et posteriores, persecutus (uel—quutus) 1465 1468.
1470. 1471. 1474. 1476. 1490. 1493. 1497. 8 cōperata 1465 9 suam]
ub 1493. 1497 10 tolerabile iudicari solet] Fasti. et posteriores,
iudicari solet intolerabile 1465. 1468. 1471. 1476, iudicari solet tolerabile
cett. ante Fasitellum (tolerabile prima 1470) 12 illud] 1472. 1478 pr.
post. 1493. et posteriores, illam 1465. 1468. 1470. 1471. 1474. 1476.
1490 14 in om. 1478 pr. expugnanda] 1471. 1472. 1478 pr. post.
et posteriores, inpugnanda (uel imp-) 1465. 1468. 1470. 1474. 1476
15 esset ac turpis] Fasit. et posteriores, ac turpis esset omnes ante Fasi-
tellum etiam] enim 1472. Gymn. faceret iniuriam] Fri., iniuriam
faceret priores hoc est—naturam glossema uid. Heumanno 16 uere
Quent.

Inst. II 11 (cap. 12 editores ante Thomasium, post eum
 pauci), 4—6. 8—11.

- 4 O quam facile est redarguere mendacia! primum, quod nihil

1 difficile 1490 redarguere mendacia] *Quent. Torn. post. Walch.,*

potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat ut coepit. nec enim sol et luna et astra tunc non erant aut cum essent, meatus non habebant ac non diuina moderatio, quae cursus eorum temperat et gubernat, cum ipsis simul coeperat. deinde, quod si ita sit
 5 ut dicunt, esse prouidentiam necesse est, et in id ipsum incidunt
 quod maxime fugiunt. nondum enim natis animalibus aliquis utique
 prouidit ut nascerentur, ne orbis terrae desertus atque incultus
 horreret. — quae si constat idcirco esse facta, ut animalia recens
 edita uel haberent alimentum uel non haberent periculum, necesse
 10 est ut aliquis diuina nescio qua ratione prouiderit. quis autem
 potest prouidere nisi deus? uideamus tamen an id ipsum quod
 dictitant fieri potuerit, ut homines nascerentur e terra. si consideret
 aliquis quamdiu et quibus modis educetur infans, intelleget profecto
 non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutriri.
 15 fuit enim necesse compluribus mensibus iacere proiectos, donec
 confirmatis neruis mouere se locumque mutare possent: quod uix
 intra unius anni spatium fieri potest. iam uide utrumne infans
 eodem loco et eodem modo quo effusus est iacere per multos
 menses ualuerit ac non et umore illo terrae, quem alimentis gratia
 20 ministrabat, et sui corporis purgamentis in unum mixtis obrutus
 corruptusque moreretur.

4 coeperat] *P.*, coeperit *cett.* 5 est] esse *B* 11 tamen] ergo *B*
 15 eiectos *B* 17 iam *om. B* 18 fusus *B* permultis mensibus *B*
 mendacia redarguere *cett.* 1 quod] 1472. 1478 *pr. post.* 1502. *Parrh*
et posteriores, quia *cett. ante Parrhasium*, quod *hic et 4 eicit Heum.*
incoepit (sic) Gymn. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels., incaepit (sic)
Eduard. 2 aut *om. 1497* 3 ac] *Betul. Lenglet. Eduard. Fri., aut*
cett. 4 coeperat] *Fri., in adm. e coniectura Heum., caeperat (sic) Eduard.,*
coeperit (uel cep- uel caep-) cett. (cf. supra codd.), nisi quod ex minute
script. ut dubium Quent. fit 1493 5 esse prouidentiam] (*ex cod. B*)
Eduard., prouidentiam esse cett. est] esse *Fri. (cf. supra B)* 7 atque]
 1493 *et posteriores*, aut *prioris* 8 esset 1471. 1472. 1478. *pr. post.*
recens 1465. 1468. 1470. 1474. 1476. 1490. 1493. 1497. Fasit. et posteri-
ores, recenter 1471. 1472. 1478 pr. post. 1494. 1502. 1509. Delph. Parrh.
Iunt. Egnat. Crat. 1525. Graph. 9 elementum 1490 10 aliquis *om.*
 1493 11 tamen] ergo *Eduard. (ex cod. B)* 12 dictant *Walch.* fieri] 1472.
 1478 *pr. post. 1493 et posteriores, facere 1465. 1468. 1470. 1471. 1474.*
 1476. 1490 13 modis *om.* 1471. 1472. 1478 *pr. post.* 15 compluribus]
Quent. Betul. Eduard. quam cōpluribus *Delph.,* quam pluribus *cett.* eiectos
Eduard. (e cod. B) 17 iam *om. Eduard. (cum cod. B)* 18 eodem modo
 et eodem loco *omnes* fusus est *Eduard. (e cod. B),* est effusus *cett.*
 multis mensibus *Eduard. (cf. supra B)* 19 ac non et humore illo terrae,
 quem] *Lenglet. Fri.,* ac non et h. i. t. quod *Cell. Buenem. Bp.,* an non et
 h. i. t. quod *Betul.,* ac non h. i. t. quod *Eduard.,* an non h. i. t. quod
cett., nisi quod ut non et humido quod coni. Heum.

Inst. V 7, 2—3 (— diuersitas). 5.

- 2 Rediit ergo species illius aurei temporis et reddita quidem terrae,
sed paucis adsignata iustitia est, quae nihil aliud est quam dei
3 unici pia et religiosa cultura. sed moueat aliquem fortasse, cur
si haec sit iustitia, non omni humano generi sit data nec in
eam multitudo uniuersa consenserit. magnae hoc disputationis est, 5
cur a deo, cum iustitiam terrae daret, sit retenta diuersitas. —
5 hanc enim deus bonorum ac malorum uoluit esse distantiam, ut
qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono: nec alterius
ratio intellegi sublato altero potest. deus ergo non exclusit malum,
ut ratio uirtutis constare posset. 10

5 ea HS 6 retenta] repperta H 9 ergo] ergo iustitiam redu-
cturus RS

2 paucis assignata (uel ads-) Fasis. et posteriores, assignata (uel
ads-) paucis priores 3 ante pia add. sola omnes ante Egnatium in
Corrigendis (ad p. 170, 34. ubi dele sola, in textu sola habet) et post
eum Venet. 1521. om. posteriores aliquem fortasse] Fasis. et posteriores
excepto Isaeo, qui fortasse aliquem cum prioribus habet 5 eam] omnes
ante Egnat., postea Venet. 1521. Torn. post. Walch. Buenem. Lenglet.
Bip. Fri., ea (cf. supra HS) Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasis. Gymn.
Gryph. Quent. Galt. Betul. Marn. Torn. pr. Stels. Thom. Is. Thys.
Gall. Spark. Cant. Cell. Heum. (sed in adn. eam probat). Eduard.
haec Gryph. 6 sit retenta] 1465. 1468. 1471. 1472. 1476. 1478 pr.
post. Crat. 1525. Graph. Fasis. et posteriores excepto Betuleio, qui sit
reperta (cf. supra H) scribit, non sit retenta reliqu. ante Fasiselium
(prima non add. 1470) excepto Delpho, qui reiecta scribit 7 ac]
Fasis. et posteriores, et priores 9 post ergo add. iustitiam reducturus
(cf. supra RS) Fasis. Gymn. Gryph. Galt. Torn. pr. Marn., in textu
Thom., sed refutat adn. 126, Torn. post., sed crucibus inclusit, Walch.,
sed uncis inclusit, om. cett. 10 uirtuti Betul.

Epit. 57 (62) <8>, 1 s. 6 (a qui autem). 7.

- 1 Cohibenda est ira, cum patimur iniuriam, ut et malum con-
primatur quod ex certamine inpendet et duas maximas uirtutes,
innocentiam patientiamque, teneamus. auaritia frangatur, cum ha-

1 ut et] 1472. Pfaff. Davis. Heum. et posteriores, et ut cett., Delphus
tamen in Corrigendis fol. CLXXII^a 'legendum est: ut et malum' 2 quod]
1494. 1497. Parrh. et posteriores. quid cett. ante Parrhasium et]
omnes ante Fasiselium, post eum Fri., et ut Fasis. et cett., 'ut deest in
MS.' Pfaff. in adn. 3 patientiamque] Pfaff. Davis. Walch. Buenem.
et posteriores, et patientiam 1493 et (exceptis edd. 1497. 1502) posteri-
ores ante Pfaffium, post eum Heum., patientiam 1492. 1478 pr. post.
1490. 1497. 1502 'a natura frangitur cum habemus: legendum est:

bemus quod satis est. quis enim furor est in iis coaceruandis 2
laborare quae aut latrocinio aut proscriptione aut morte ad
alios necesse sit peruenire? — qui autem capitur auditu, ut taceam 6
de cantibus qui sensus intimos ita saepe deleniunt, ut etiam statum
5 mentis furore perturbent, compositis certe orationibus numerosisque
carminibus aut argutis disputationibus ad impios cultus facile
traducitur. inde est quod scriptis caelestibus, quia videntur in- 7
compta, non facile credunt qui aut ipsi sunt disertis aut diserta
legere malunt: non quaerunt uera, sed dulcia, immo illis haec
10 videntur esse uerissima quae auribus blandiuntur. ita respuunt
ueritatem, dum sermonis suauitate capiuntur.

1 coarguendis B¹, congerendis B² 3 capitur] *eruditus Brit. conl.*
§ 7 et *Inst. VI 21, 3. 4, rapitur TBP*

Auaricia frangatur cum habeamus' *Delphus ibid.* (sed cf. supra p. LII
adn. 1); avaritia *Egnat. et posteriores excepta Veneta 1521*, a natura
prioris (sed cf. *Delphum*) et *Veneta 1521*; frangatur in marg. *Thom.*,
in textu *Is. Gall. Spark. Cant. Pfaff. et posteriores*, frangitur cett. (sed
cf. *Delphum*) 1 coaceruandis *Pfaff. Davis. Walch. Buenem. et posteriores*,
congerendis (cf. supra cod. B²) omnes ante *Pfaffium*, post eum *Heum.*
Eduard. 2 post latrocinio add. aut furore omnes ante *Gymnicum*, post
eum *Cratandrea 1532. Gryph. Quent.*, aut furto *Gymn. Galt. Torn.*
pr. post. Betul. Marn. Stels. Walch. Heum. Buenem. Bip. Fri., om.
Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Cell. Pfaff. (in textu aut furto,
in adn. aut furto deest in MS.). *Davis. Lenglet. Eduard.* 3 necesse
sit] in marg. *Thom.*, in textu *Pfaff. et posteriores*, accersit (accersit 1497)
omnes ante *Parrhasium*, facile sit *Parrh. et posteriores ante Pfaffium*
exceptis margine *Thomasianae et Delphi ibid.*: 'accersit peruenire: le.
certum sit peruenire' capitur] *eruditus Brit. Heum.*, rapitur cett.
4 intimos ita saepe] *Thom Is. et posteriores*, intimos om. ante *Thomasium*
omnes, ita om. 1494 statum.. perturbent] in marg. *Thom.*, in textu
Pfaff. et posteriores, status.. perturbetur cett. 5 certe] in marg. *Thom.*,
in textu *Is. Buenem. Eduard. Bip. Fri.*, in adn. 'MS. certe' *Pfaff.* (in
textu certis), ceteris (uel cae-) omnes ante *Parrhasium*, reliqu. certis
cum *Parrhasio, Heum. arte conl.* orationibus] cationibus *Parrh.*;
'Cōpositis caeteris orationibus: legendum est: cōpositis certis cationibus'
Delphus ibid. numerosisque] uniuersisque *Gryph.* 6 a disputationibus
Eduard. 7 traducitur] *Delph. ibid.* ('facile traduntur: traducitur
legendum est'). *Iunt. Egnat. Crat. et posteriores*, traducunt 1472. 1493.
1494. 1497. 1502 *Parrh.*, traduntur 1478 *pr. post. 1490. 1509. Delph. in*
textu 8 credunt] 1494. 1509. *Delph. Thom. (in marg.) Is. Pfaff. et posteri-*
ores, creduntur 1472. 1478 *pr. post. 1490. 1493. 1497. 1502*, creditur
Parrh. et reliqu.; 'non facile credunt: creditur legendum est' *Delph. ibid.*
qui] *Pfaff. et posteriores*, quia priores 9 malunt] *Is. Pfaff. Davis.*
Walch. Buenem. et posteriores, uolunt cett. non] omnes ante *Fasitellum*,
post eum *Is. Davis. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.*, nec cett., sed
Pfaff. in adn.: 'MS. non' dulcia] in marg. *Thom.*, in textu *Is. Gall*
Spark. Cell. et posteriores, dubia cett. 10 esse uerissima] *Pfaff. et*
posteriores, uerissima esse priores 11 suauitate] in marg. *Thom.*, in
textu *Is. Pfaff. et posteriores*, uarietate cett.

De opif. dei 1, 5—9 (— mireris). 8.

- 5 Et quidem laetor omnia tibi quae pro bonis habentur prospere fluere, sed ita, si nihil de statu mentis inmutent, uereor enim ne paulatim consuetudo et iucunditas earum rerum sicut fieri solet in
6 animum tuum inrepat. ideoque te moneo et repetens iterum-
<que> iterumque monebo, ne oblectamenta ista terrae pro 5
magnis aut ueris bonis habere te credas, quae sunt non tantum
7 fallacia, quia dubia, uerum etiam insidiosa, quia dulcia. nam ille conluctator et aduersarius noster scis quam sit astutus et idem saepe uiolentus, sicuti nunc uidemus. is haec omnia quae illicere possunt, pro laqueis habet et quidem tam subtilibus, ut oculos 10
8 mentis effugiant, ne possint hominis prouisione uitari. summa ergo prudentia est pedetemptim procedere, quoniam utrubique saltus

1 et] *BV*, ego *P* 4 post tuum s. l. sensim in *add. B³*; inrepat] *B³*
codd. rec., repat *B¹PV* pr. iterumque] codd. *Vergil.*, iterum *B¹V*
6 aut] *BP*, ac *V*

1 Et] *Eduard.* (e cod. *B*), ego cett. exceptis *Venetis* 1497 et 1502, in quibus ergo lector *Delph.* 3 et] omnes ante *Venetam* 1493, post eam *Quent. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.*, uel cett. (prima 1493) 4 ante inrepat *add.* sensim (cf. supra cod. *B*) *Egnat. Crat.* 1525. *Fasit. Gynn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Marn. Betul. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Walch.*, om. post *Egnatium Erasm. Graph. Cell. Heum. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.* inrepat] *Heum. e con.*, repat cett. moueo *Is.* et repetens iterumque iterumque monebo] *Delph. Erasm. Graph. Heum.* (probat. in *adn.*, in textu ut 1493). *Buenem. Bip. Fri.*, repetens iterumque iterumque monebo *Betul. Is. Spark. Eduard.*, et repetens iterumque iterumque monebo 1472. 1478 pr. post. *Cratandrea* 1532. *Gynn. Quent.*, et repetens iterumque iterumque monebo 1493. 1494. 1509. *Cell. Heum.* in textu, repetens iterumque iterumque monebo *Walch.*, repetens iterumque monebo *Parrh. Iunt. Egnat. Cratandreae* 1521 et 1524. 1525. *Fasit. Gryph. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels. Thom. Thys. Gall. Cant.*, et repetens iterumque monebo *Lenglet.*, et repetens iterumque moneo 1497, repetens iterumque moneo 1502, et repetens—monebo om. 1465. 1468. 1470. 1471. 1474. 1476. 1490 6 aut] omnes exceptis *edd.* 1472. 1478 pr. post., in quibus ac (cf. supra cod. *V*) habere se 1478 post., habenda con. *Heum.* 7 ille] *Thom.* (ex cod. *B*). *Thys. Gall. Spark. Walch. Buenem.* et posteriores. et ille omnes ante *Thomasium*, post eum *Is. Cell. Heum.* 9 saepe] *Erasm.* (e codice suo). *Thom.* (sed in marg.). *Buenem. Eduard. Bip. Fri.*, ipse cett. excepta *Stelsiana*, in qua om. 11 ne] omnes ante *Fasitellium*, post eum *Marn. Thom.* (sed in marg.). *Cell. Heum.* et posteriores excepto *Eduardo*, nec *Fasit. Gynn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Betul. Stels. Thom.* (in textu). *Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Walch. Eduard.* 12 procedere] *Thom.* (in marg., ex cod. *B*). *Buenem. Lenglet. Bip. Fri.*, nullum prorsus uerbum est in *edd.* 1465. 1468. 1471. 1476, ire 1472. 1478 pr. post., incedere cett. (prima 1470) saltus insidet] omnes ante *Venetam* 1502, post eam *Delph. Erasm.* (ex uetustissimo codice). *Cratandrea* 1532. *Quent. Cell. Heum.* (sed in

insidet et offensacula pedibus latenter opponit. itaque res tuas
prosperas in quibus nunc agis suadeo ut pro tua uirtute aut con-
temnas, si potes, aut non magno opere mireris. — quod officium 12
hac de causa maxime suscipiendum puto, quod Marcus Tullius uir
5 ingenii singularis in quarto De re publica libro, cum id facere
temptasset, materiam late patentem angustis finibus terminauit
leuiter summa quaeque decerpens.

1 incidit *V* 2 prosperas] *BV*, proprias *P* 6 post temptasset
add. in inf. marg. nihil prorsus effecit nam *B*³

adn. saluti insidiat coni.). *Buenem. et posteriores*, salutis (sic) insidet
1502. saltus incidet *Graph.*, saluti insidet *Parrh. et cett.* 1 tuas
om. *Betul.* 2 prosperas] *Erasm.* ('ex fide uetustissimi codicis'). *Graph.*
Gymn. Cratandrea 1532. *Galt. Torn. pr. post. Betul. Marn. Stels.*
Walch. Heum. (probat in adn., in textu proprias). *Buenem. et posteriores*,
propriis cett. (cf. supra cod. *P*) 6 post temptasset add. nihil prorsus
effecit (cf. supra cod. *B*) 1472. 1474. 1478 pr. post., nihil prorsus fecit
1493. 1494. 1497. 1502. 1509. *Delph. Parrh. Iunt.*, nihil prorsus effecit
et *Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Torn.*
pr. post. *Marn. Stels. Is. Thys. Spark.*, ad et in marg. nam (cf. supra
cod. *B*) *Thom.*, unde nihil prorsus effecit; nam *Lenglet.*, nihil—et in
textu habent, sed in adn. damnant *Erasm.* ('Haec uerba aberant in
uetusto codice'). *Gall.*, om. *Cell. et posteriores excepto Lengletio*

De ira dei 6, 2 (a Nam) — 7. 4.

Nam neque honos ullus deberi potest deo, si nihil praestat 6,2
colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti. Cum saepe 7,1
philosophi per ignorantiam ueritatis a ratione descuerint atque in
errores inciderint inextricabiles — id enim solet his euenire quod
5 uiatori uiam nescienti et non fatenti se ignorare, ut uagetur, dum

1 nam om. *P*

1 Nam] (cf. supra cod. *B*) *Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn.*
Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Betul. Marn. Stels. Thom. Is. Thys.
Gall. Spark. Lenglet. Eduard., om. omnes ante *Egnatium*, post eum
Veneta 1521. *Cell. Walch. Heum. Buenem.* (sed dubitanter). *Bip. Fri.*
3 descuerint et inciderint] 1470. 1474. 1490 et posteriores, descuerunt
et inciderunt 1465. 1468. 1471. 1472. 1476. 1478 pr. post. 5 ut
uagetur] 1465. 1468. 1470. 1471. 1472. 1474. 1478 pr. post. *Cratan-*
dreae 1524 et 1532. 1525. *Graph. Gymn. Quent. Galt. Torn. pr. post.*
Marn. Betul. Stels. Thom. (sed in marg.). *Is. Gall. Spark. Cell. et*
posteriores, Heum. tamen ubi uagetur coni., dum uagetur 1490. 1493.
1494. 1497. 1502. 1509, dum uagatur *Parrh. Iunt.*, ut euagetur *Delph.*,
ut uagatur *Egnat. Cratandrea* 1521. *Fasit. Gryph. Thom.* (in textu).

percontari obuios erubescit —, illud tamen nullus philosophus ad-
 2 seruit umquam, nihil inter hominem ac pecudes interesse. nec
 omnino quisquam, qui modo uel leuiter sapiens uideri uellet, rationale
 animal cum mutis et inrationabilibus coaequauit: quod faciunt
 quidam inperiti atque ipsis pecudibus similes, qui cum uentri ac
 uoluptati se uelint tradere, aiunt eadem ratione se natos qua uni-
 3 uersa quae spirant; quod dici ab homine fas non est. quis
 enim tam indoctus ut nesciat, quis tam imprudens ut non sentiat
 4 inesse aliquid in homine diuini? nondum uenio ad uirtutes animi et
 ingenii, quibus homini cum deo manifesta cognatio est: nonne ipsius
 corporis status et oris figura declarat non esse nos cum mutis pecu-
 10

2 nec (ñęç i. e. non m. 2) nihil P 3 qui—uellet scripsi, modo
 (qui s. l. add. m. 3) sapiens uideri uellet B, qui modo sapiens qui uel
 leuiter P 4 co'a'equauit (a s. l. m. 3, uit m. 3 in 3 litt. er., quarum
 prima r ?) B 5 similis P¹, similes P², simillimi B 9 homine in diuini B
 10 festa, om. cum deo mani- P 11 nos om. P

Thys. Cant. 1 crubescit (sic) 1493 1494. 1509. Parrh. 2 nihil
 Delph. Gymn. Torn. pr. Betul. et posteriores, non nihil (cf. supra cod. P)
 omnes ante Delphum, post eum Egnat. Veneta 1521. Crat. 1525. Graph.
 Fasit. Gryph. Quent. Galt. ac pecudes] 1472. 1478 pr. post. Fri.,
 ac pecudem 1470. 1474. 1494. Delph., et pecudes Buenem. Bip., et
 pecudem cett. 3 qui—uellet scripsi, quisquam, modo sapiens, qui uel
 leuiter (sic) omnes ante Egnat., post eum Veneta 1521. Fri., quisquam,
 modo qui sapiens uideri uellet, Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn.
 Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels. Thom. Is. Thys. Gall.
 Spark. Cant. Walch. Buenem. Lenglet. Bip., quisquam, modo sapiens
 uideri uellet. Cell. Heum. Eduard. 4 coaequauit] omnes ante Parrhasium,
 post eum Cell. Heum. et posteriores, coaequarit Parrh. Iunt. Is., coaequa-
 uerit Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. (sed
 litterae er minute scriptae ut dubiae). Galt. Torn. pr. post. Marn.
 Betul. Stels. Thom. Thys. Gall. Walch. 5 simillimi (e cod. B) in
 marg. Thom., in textu Eduard. 7 fas non] nefas omnes 8 post indo-
 ctus add. est Fasit. et posteriores excepto Fritzschio, est post quis Eduard.
 9 inesse aliquid] omnes ante Venetam 1493, postea Eduard. (e cod.
 B). Fri., aliquid inesse cum ed. 1493 cett. diuini post aliquid Eduard.
 (cf. supra cod. B) 10 quibus homini cum deo manifesta cognatio est]
 (cum cod. B) Egnat. et posteriores excepta Veneta 1521, quibus homini
 (om. cum deo, cf. cod. P) manifesta cognitio est 1465. 1468. 1471.
 1472. 1476. 1478 pr. post., quibus hominis (om. cum deo) manifesta
 cognitio est cett. ante Egnatium (prima 1470), post eum Veneta 1521
 11 non esse nos cum] (cum cod. B) Egnat. et posteriores ante Cellarium,
 post Cellarium Walch. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri., non esse
 cum (cum cod. P) omnes ante Egnatium, post eum Veneta 1521. Cell.
 (qui id defendit). Heum. in textu, sed in adn. non esse eum (sc. ho-
 minem) mutis pecudibus aequalem cum Dausio (ad Minuc. Fel. 17)

dibus aequales? illarum natura in humum pabulumque prostrata est nec habet quicquam commune cum caelo, quod non intuetur.

2 intueptur (n exp. m. 1) P, intuentur codd. rec.

praefert 2 intuetur] 1472. 1478 pr. post. 1493 et posteriores exceptis *Heumanno* (qui in textu intuetur habet, in adn. intuentur defendit). *Buenem.* (sed dubitanter). *Eduard. Bip. Fri.,* qui cum ceteris ante *Venetam* 1493 intuentur scribunt (*prima Rom.* 1470)

Haec Prolegomena postquam mensibus uernis a. 1892 conscripsi, cum iam in eo sit ut liber a typographo conficiatur, reliquum est ut hoc quoque loco praeter uiros his ipsis in Prolegomenis occasione oblata nominatos gratias dicam maximas Friderico Schoell et Georgio Thilo, qui ut in priore huius editionis parte, sic etiam in hac operam plagulas mecum legendi benigne susceperunt atque haud raro rei rectius constituendae mihi fuerunt auctores. Schoellii etiam coniecturae quaedam hic addendae sunt: p. 41, 14 pro *frigore* proponit *frigoribus* (scil. *frigorib.*, unde *frigoris* in archetypo ortum); p. 76, 21 *minor* <error> pro *minus* <quam>; p. 116, 3 *temperare* pro *parcere*.

Praeterea addenda sunt haec:

Veteribus de Lactantio testimoniis adiungendus est locus ab Eruino Preuschen mihi indicatus Hieronymi, Epist. XLVIII 19 (I 230 A Vall.): 'Impar numerus mundus est... scilicet nunc enumerandum mihi est qui ecclesiasticorum de impari numero disputarint, Clemens Hippolytus Origenes Dionysius Eusebius Didymus nostrorumque Tertullianus Victorinus Lactantius Hilarius: quorum Cyprianus de septenario id est impari numero disserens quae et quanta dixerit ad Fortunatum (c. 11, I 337, 26 ss. Hartel), liber illius testimonio est.' — Spectat Hieronymus sine dubio ad locum Lactantii Inst. VII 14, 7 ss.

Quod Manitius loco p. 135 (Loci auctorum) indicato e uersu Alcuini collegerat, nunc repetiit Mus. rh. XLVII (1892) Supplem. p. 152.

Loco De opif. dei 7, 10 (p. 27, 4) fortasse cum codice V scribendum erat *earum summae partes in coronae modum cinctae*.

De aetate anonymi qui praefationem oraculorum Sibyllinorum scripsit. frgm. VIII (spurium) p. 158, etiam Maass, De Sibyllarum indicibus, Gryphisw. 1879, p. 40 conferendus est, qui Ewaldum quoque, *Ueber Entstehung, Inhalt und Werth der Sibyllischen Bücher, Abh. d. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen*, vol. VIII (1860) p. 137 de ea dixisse commemorat.

Ad Prolegom. p. XXXVIII, ubi cuius generis Symposium Lactantii fuisse uideretur alio loco me significauisse scripsi, commemorandum est id genus Conuiuiorum etiam Rud. Hirzelium, Mus. rh. XLIII 316 s. *Ein Symposium des Asconius*, et Lud. Traubium, ibid. XLVII 565 *Das Gastmahl des Cicero*, attingere.

Ante usum libri corrigenda sunt haec: in apparatu ad p. 51. 14 legendum est 'quo BV' (pro 'BP'); p. 83, Auctores, '18—84, 2' (pro '24, 2'); p. 150, Loci auctorum similesue, 44, 'Zouenzonius' (pro 'Zavenzonius'); p. 164 adn. (ante 'in Hispania') '4' (pro '16'). Casu factum est ut p. 144 in fine ultimi uersus 'd' sit pro 'de-', in apparatu ad p. 161, 12 'Benedictin' pro 'Benedictini', Proleg. p. VIII adn. tertio ante finem uersu 'uicari' pro 'uicarii', ut p. 163, testim. V, uersus quidam in fine manci sint: 11 post 'dogmatibus' uirgula ponenda est, 13 'accipi', 14 'si' legendum, 17 post 'Lactantii' punctum deest. Aliis quoque locis signa distinctionis defluerunt.

Alter huius partis fasciculus, qui quam primum fieri potest hunc sequetur, librum De mortibus persecutorum et indices, praeterea addenda ad partem priorem quaedam continebit.

Heidelbergae, d. XVIII. m. Ian. a. MDCCCLXXXIII.

Samuel Brandt.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
DE OPIFICIO DEI
LIBER.

B = codex Bononiensis 701 saec. VI—VII.

F = fragmenta Floriacensia saec. VI—VII codicis Aurelianusensis 169 (c. 7, 3—8, 6. 11, 11—12, 6).

H = codex Palatino-Vaticanus 161 saec. VIII—IX. } continent c. 19, 1—8.
M = codex Montepessulanus 241 saec. IX—X. } 20, 1 s.

S = codex Parisinus 1664 saec. XII.

P = codex Parisinus Puteani 1662 saec. IX (c. 1, 1—4, 19. 8, 16—20, 9.) —
Si *P*¹ (i. e. manus 1) tantum lectioni ascriptum est, eam *P*² (man. 2) correxit.

V = codex Valentianensis 141 saec. VIII—IX.

g = codex Gothanus Membr. I n. 55 saec. XIV—XV. } ad spurium
h = cod. Glasgouiensis Hunterianus T. 1, 1 saec. XIV—XV. } post c. 19, 8
codd. rec. = codices quidam recentes. } locum adhibiti.

De ceteris notis signisque quibusdam cf. part. I p. CXVII s., addendum tamen est lineam | initium uel finem uersus, duas || paginas significare.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI DE OPIFICIO DEI LIBER.

INC. DE. OPI. FICIO DIVINO LIB. VIII. B (cf. part. I Proleg. p. XIII s.); INCIPIT DE OPIFICIO DĪ LIBER NONVS P (cf. ibid. p. XXXVIII); CAELII (ante hoc nomen est signum paragraphi, ad similitudinem quandam litterae C exornatum, a m. 3) FIRMIANI LACTANTII (iam m. antiqua scripserat, refecit m. 3) INCIPIT LIBER (rubro script.) | DE OPIFICIO (fusco pictum in flavo fundo) | COR-
PORIS HVMANI AD DEMETRI^{ANV} | sic m. 1, ut uid., haec atramento refecit m. 3 et rasura sic mutavit DEMETRI (RI in ras.) | ANVM foeliciter incipit V; ET OPIFICIO DEI sic! in marg. sup. fol. 1^r in-
scriptum, ET OPIFICIENTIA DEI sic in marg. sup. fol. 2^r et 2^a F; DE OPIFICIO DĪ . . . DE DIUI <na pro> UIDENTIA in inscriptione fol. 2^r, DE OPIFICIO DĪ fol. 42^a, DE DIUINA PROUIDENTIA in subscriptione fol. 61^a cod. Taurin. Epitomae (cf. part. I. Proleg. p. LXXXI. LXXXIII cum adn. 1 et ad p. 675, 1. 730, 14. 761, 15); DE DĪ OPIFICIO. ID. E. DE RATIONE FIRMIANI LACTANTI. AD DEMETRIANVM. HM (nisi quod DEMETRIA:: M); De dī opificio. idest de ratione. F. L. Ad demetrianū S; de HMS cf. ad c. 19, 1; De opificio dei uel formatione hominis multi codd. rec. (ex Hieronymo de uir. inl. 80, cf. infra); libros II. Celii Firmiani Lactantii de opificio dei catalogus Bobiensis saec. X (cf. Becker, Catal. biblioth. ant. p. 67 n. 220. 221 et part. I. Proleg. p. LXXX adn. 1); cf. Lact. d. op. 1, 11 temptabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem explicare; 8, 1 nunc rationem totius hominis ostendam (cf. de ratione codd. HMS); 4, 24 utin eo diuinæ prouidentiae potestatem .. ostendam; 6, 15 nunc de prouidentia disseramus; Inst. II 10, 15 (de prouidentia) . . . quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi (cf. de diuina prouidentia cod. Taurin. Epit.); Hieron. de uir. inl. 80 habemus eius . . . ad eundem (sc. Demetrianum) de opificio dei uel formatione hominis librum unum; Epist. LXX 5 (I 427 D Vall.) Lactantius qui de ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit; de inscriptione libri cf. etiam Prolegom.

- 1 1. Quam minime sim quietus etiam in summis necessi-
tibus, ex hoc libello poteris aestimare, quem ad te rudibus
paene uerbis prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane,
perscripsi, ut et cotidianum studium meum nosses et non
deessem tibi praeceptor etiam nunc, sed honestioris rei melio- 5
2 risque doctrinae. nam si te in litteris nihil aliud quam linguam
instruentibus auditorem satis strenuum praebuisti, quanto
magis in his ueris et ad uitam pertinentibus docilior esse
debebis? apud quem nunc profiteor nulla me necessitate uel
rei uel temporis inpediri, quominus aliquid extundam quo 10
philosophi sectae nostrae quam tuemur instructiores doctio-
resque in posterum fiant, quamuis nunc male audiant
castigenturque uulgo, quod aliter quam sapientibus conuenit
uiuant et uitia sub obtentu nominis celent: quibus illos aut
mederi oportuit aut ea prorsus effugere, ut beatum atque 15
incorruptum sapientiae nomen uita ipsa cum praeceptis con-
3 gruente praestarent. ego tamen ut nos ipsos simul et ceteros
instruam, laborem nullum recuso. neque enim possum obliuisci
mei tum praesertim, cum maxime opus sit meminisse, sicut
4 ne tu quidem tui, ut spero et opto. nam licet te publicae rei 20
necessitas a ueris et iustis operibus auertat, tamen fieri non
potest quin subinde in caelum aspiciat mens sibi conscia
5 recti. et quidem laetor omnia tibi quae pro bonis habentur
prosperare fluere, sed ita, si nihil de statu mentis inmutent.

AVCTORES 22] Verg. Aen. I 604.

BPV] 1 quamquam BV (in V pictum) etiā (euanid. refecit
m. 3, sic saepe) V 2 existimare P quem (e part. ras. ex a m. 1) V
3 p_{en}e V 4 cottidianum V 5 deesset B honestiores B, -ris
ras. ex -rus? V melioresque B 6 lingua instituentibus B 7 *stre-
num B 8 uerbis B 9 nullam necessitatem V 10 quo*minus (d
er.) B excudam codd. rec., edd. 13 *conuenit P 14 uibant B^{ac},
corr. m. 1 uel 2 illos om. P 15 mediri B¹, corr. B² psus (r m.
2) P ut] BV, et P 16 ///uita (1, uix 2 litt. er.) V 19 m_axime V
20 et] BV, ut P 21 a ueris] PV, habeat B ,et, a iustis B
auertat, V 23 et] BV, ego P edd. 24 inmutant PV^{ac}, part. ras.
corr. V²?

uereor enim ne paulatim consuetudo et iucunditas earum
 rerum sicut fieri solet in animum tuum inrepat, ideoque te 6
 moneo et repetens iterum<que> iterumque monebo, ne
 oblectamenta ista terrae pro magnis aut ueris bonis habere
 5 te credas, quae sunt non tantum fallacia, quia dubia, uerum
 etiam insidiosa, quia dulcia. nam ille conluctator et aduer- 7
 sarius noster scis quam sit astutus et idem saepe uiolentus,
 sicuti nunc uidemus. is haec omnia quae indicere possunt,
 pro laqueis habet et quidem tam subtilibus, ut oculos mentis
 10 effugiant, ne possint hominis prouisione uitari. summa ergo 8
 prudentia est pedetemptim procedere, quoniam utrobique
 saltus insidet et offensacula pedibus latenter opponit. itaque 9
 res tuas prosperas in quibus nunc agis suadeo ut pro tua
 uirtute aut contemnas, si potes, aut non magno opere mireris.
 15 memento et ueri parentis tui et in qua ciuitate nomen dederis
 et cuius ordinis fueris: intellegis profecto quid loquar. nec 10
 enim te superbiae arguo, cuius in te ne suspicio quidem ulla
 est, sed ea quae dico, ad mentem referenda sunt, non ad
 corpus: cuius omnis ratio ideo comparata est, ut animo
 20 tamquam domino seruiat et regatur nutu eius. uas est enim 11

AVCTORES 3] Verg. Aen. III 436.

BPV] 1 consuetudo et] consuetudine Heusingerus, Emendat. p. 146
 2 post tuum s. l. sensim in add. B³; inrepat] B³ codd. rec., con. etiam
 Heumannus, repat B¹PV te (e lin. del. et i add. m. 3, sic!) B
 3 pr. iterumque] codd. Vergil., iterum BP (sequitur rasura 8—10 litter.) V
 'ne' P² 4 terrae (sic corr. m. 1) P aut] BP, ac V 5 fallacia
 ex fallaa? P 8 is haec om. P 9 habent P mentes B^{ac}, corr. m.
 1 uel 2 10 homines B^{ao}, corr. m. 1 uel 2 11 prudentia] V, proui-
 dentia B, pudentia P pedetemptim P, peditim] tim sic V^{ao}, pedetem-
 ptim corr. m. 1, p add. m. 1 uel 2 **utrobique (ut er., u s. l. m. 1) B,
 utrobique P¹, utrobique (o part. ras. ex u) P², utrobique V 12 in-
 cidit V 13 post res 1 (t?) uel 2 litt. er., P proprias P ages B
 14 non (alt. n ras. ex m) V magnopere V 15 in quam ciuitatem B
 16 fuerit P profecto (p in 2 uel 3 litt. er. m. 1?) P 17 suspi-
 cio P¹? 18 ea om. P referenda* (m er.) V 19 ideo] ita con. Heumannus
 et cum Gothano scr. Buenemannus 20 negatur P¹

quodammodo fictile quo animus id est homo ipse uerus continetur, et quidem non a Prometheo fictum, ut poetae locuntur, sed a summo illo rerum conditore atque artifice deo, cuius diuinam prouidentiam perfectissimamque uirtutem nec sensu comprehendere nec uerbo enarrare possibile est. temptabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem quantum pusillitas intellegentiae meae peruidet, 12 explicare. quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod Marcus Tullius uir ingenii singularis in quarto De re publica libro, cum id facere temptasset, materiam late patentem angustis finibus terminauit leuiter summa quaeque 13 decerpens. ac ne ulla esset excusatio cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est nec uoluntatem sibi defuisse nec curam. in libro enim De legibus primo cum hoc idem summam stringeret, sic ait: hunc locum satis, ut mihi uidetur, in iis libris quos legistis expressit Scipio. postea tamen in libro De natura deorum secundo hoc idem 14 latius exsequi conatus est. sed quoniam ne ibi quidem satis expressit, adgrediar hoc munus et sumam. mihi audaciter explicandum quod homo disertissimus paene omisit intactum. 20

AVCTORES 1] ex eodem remotiore aliquo auctore quo Lactantius, Nemesius p. 37 Matth. Πλάτων—διώκωμεν (τὴν ψυχὴν αὐτοῦ εἶναι); de locis Nemesii cf. editoris disputationem *Ueber die Quellen von Lactanz' Schrift De opificio dei*, Stud. Vindobon. XIII (1891) p. 276 ss.; cf. etiam Cic. de re p. VI 24, 26. § 12 s.] Cic. de re p. IV 1, 1. 15] Cic. de legg. I 9, 27. 17 s.] cf. Cic. de nat. deor. II 47 ss.

BPVJ 2 fictus *B* loquuntur *PV* 4 perfectissimamque (*tert. e in er. am?*) *V* 5 temptauo *B^{sc}*, corr. *m. 1 uel 2* 9 Marcus] *BP*, *m///* (*1 uel 2 litt. er.*) *V* 10 it *B* post temptasset add. *hd. et in marg. inf. haec* nihil prorsus effecit nam. *hs. B³* (*de hd. et hs. cf. part. I Proleg. p. XXVI adn. 1*) 11 terminauit (*uit in er. ret?*) *P* leuiter summam quamque *V* 12 cur *om. P*, cur ex *cti V¹⁷* 13 fuerit] *BV*, *ἔε P* 14 'hoc' *V* 15 *stringeret (*i er.*) *B*, stringe, *r&*, *V* 16 iis] *deteriores codd. Cic., edd., his BPV, optimi codd. Cic.* expressi *P* 17 in libro *om. B* 18 nec *V* 19 audacter *codd. rec., edd.*

forsitan reprehendas quod in rebus obscuris coner aliquid 15
disputare, cum uideas tanta temeritate homines extitisse, qui
uulgo philosophi nominantur, ut ea quae abstrusa prorsus
atque abdita deus esse uoluit, scrutarentur ac naturam rerum
5 caelestium terrenarumque conquirerent, quae a nobis longe
remotae neque oculis contrectari neque tangi manu neque
percipi sensibus possunt: et tamen de illarum omnium ratione
sic disputant, ut ea quae adferunt probata et cognita uideri
uelint. quid est tandem cur nobis inuidiosum quisquam 16
10 putet, si rationem corporis nostri dispicere et contemplari
uelimus? quae plane obscura non est, quia ex ipsis membro-
rum officiis et usibus partium singularum quanta ui proui-
dentiae quidque factum sit, intellegere nobis licet.

2. Dedit enim homini artifex ille noster ac parens deus 1
15 sensum atque rationem, ut ex eo appareret nos ab eo esse
generatos, quia ipse intellegentia, ipse sensus ac ratio est.
ceteris animantibus quoniam rationalem istam uim non at- 2
tribuit, quemadmodum tamen uita earum tutior esset, ante
prouidit. omnes enim suis ex se pellibus texit, quo facilius
20 possent uim pruinarum ac frigorum sustinere. Singulis autem 3
generibus ad propulsandos impetus externos sua propria mu-
nimenta constituit, ut aut naturalibus telis repugnent forti-
oribus aut quae sunt inbecilliora, subtrahant se periculis
pernecitate fugiendi aut quae simul et uiribus et celeritate

AVCTORES § 3] cf. Minuc. Fel. c. 17, 10.

BPV] 1 repr̄ehendor P 2 hominis B¹, corr. B² 4 scrutarent B
5 terrenarum P 6 remota P contueri B manu tangi B 7 sensu B
9 uelint (1 er.) V, pariter 11 quis P¹ 10 'si' P² rationes (es
ex is?) P despiciere P, inspicere V 'et' B 13 quidqu* (a er.) B,
quicquid P factum sit intellegere refecit V³ 16 qui P 17 uiam V
18 uita* (m er.) P eorum P^{ae} *ante (d er.) V 19 'suis' P²? ex
se pellibus] P, ex ipse (sic m. 1, ex ipso | se m. 2) pilis B, ex se pilis V
edd., sed cf. c. 7, 2; ad ex se cf. p. 9, 1 20 possint V frigora codd.
rec., edd. 21 propulsandos, impetus (u ras. ex a) V su.a, P¹?
proprioria P 22 aut, V 23 'periculis' B³ 24 simulēt (exp. m. 1
uel 2) B^{ae}, simul et, B³

- 4 indigent, astu se protegant aut latibulis saepiant. itaque alia
eorum uel plumis leuibus in sublime suspensa sunt uel
suffulta unguis uel instructa cornibus, quibusdam in ore arma
sunt dentes aut in pedibus adunci ungues: nulli munimentum
5 ad tutelam sui deest. si qua uero in praedam maioribus
cedunt, ne tamen stirps eorum funditus interiret, aut in ea
sunt religata regione, ubi maiora esse non possunt, aut ac-
ceperunt uberem generandi fecunditatem, ut et bestiis quae
sanguine aluntur, uictus suppeteret ex illis et inlatam tamen
cladem ad conseruationem generis multitudo ipsa superaret. 10
6 hominem autem ratione concessa et uirtute sentiendi atque
eloquendi data eorum quae ceteris animalibus attributa sunt,
fecit expertem, quia sapientia reddere poterat quae illi naturae
condicio denegasset: statuit enim nudum et inermem, quia et
7 ingenio poterat armari et ratione uestiri. ea uero ipsa quae 15
mutis data et homini denegata sunt, quam mirabiliter in homine
ad pulchritudinem faciant, exprimi non potest. nam si homini
ferinos dentes aut cornua aut ungues aut ungulas aut cau-
dam aut uarii coloris pilos addidisset, quis non sentiat quam
turpe animal esset futurum, sicut et muta, si nuda et inermia 20
8 fingerentur? quibus si detrahas uel naturalem sui corporis

BPV] 1 indigeant V latibulis B s'ae'p'iant B 2 laeuius B
3 unguis (g ex c) V *inore (m er.) V arma** (tā er.) B
4 unguēs (o ? er.) B nullique codd. rec., edd. 5 tutelam B
6 stirps (i er.) B tamens|tir seorum P¹, tamen*|stir'p'seorum P² in
ea sunt religata] BPV; religionis B^o, li exp. m. 1 uel 2, re+giones
(sed s linea del.) B³, relegiones (alt. e ex i m. 2, sic) P, regione* (s ?
er.) V; in eam sunt relegata regionem Erasmus, in ea sunt relegata
regione priores et multi poster. 7 'non' B³ 9 post uictus 3 fere
litt. er., P suppetarent P, suppet,eret V 12 eloquendi—quae om. P
14 conditio (t ex c, sic saepe) V² enim] P, eum B, om. V; malim dene-
gasset, <et> statuit nudum cum Heumanno 16 denegata sunt P
in homine] BP, homini V 17 pulchritudine'm' B³, pulchritudinem V,
sic saepe homini/// ex hominum P 18 ferinos (i exp. m. 1?) P
ungues (alt. u ex o m. 1, o s. l. m. 1 uel 2, sic) B 19 colores P¹
20 et om. codd. rec., edd. nuda (n ras. ex m) V inermia (h er.) V
21 detra'h'as V, saepe h om. add. m. 1 uel 2

- uestem uel ea quibus ex se armantur, nec speciosa poterunt
 esse nec tuta, ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa,
 si speciem, ornata uideantur: adeo miro modo consentit
 utilitas cum decore. hominem uero quoniam aeternum animal 9
 5 atque immortale fingebat, non forinsecus ut cetera, sed interius
 armauit nec munimentum eius in corpore, sed in animo
 posuit, quoniam superuacuum fuit, cum illi quod erat maximum
 tribuisset, corporalibus eum tegere munimentis, cum praesertim
 pulchritudinem humani corporis impedirent. unde ego philo- 10
 10 sophorum qui Epicurum secuntur amentiam soleo mirari, qui
 naturae opera reprehendunt, ut ostendant nulla prouidentia
 instructum esse ac regi mundum, sed originem rerum insecu-
 bilibus ac solidis corporibus adsignant, quorum fortuitis con-
 cursuionibus uniuersa nascantur et nata sint. praetereo quae 11
 15 ad ipsum mundum pertinentia uitio dant, in quo ridicule
 insaniunt: id sumo, quod ad rem de qua nunc agimus
 pertinet.

AVCTORES 2 s. utilitatem... speciem... consentit utilitas cum
 decore] haec bipertita ratio frequentissima est in hoc libro; cf. Inst. II
 10, 13: Hermes... illud explanare temptauit, quam subtili ratione sin-
 gula quaeque in corpore hominis membra formauerit (sc. deus), cum
 eorum nihil sit quod non tantundem ad usus necessitatem quantum
 ad pulchritudinem ualeat; cf. 'Ueber die Quellen' p. 270 ss. § 10 —
 c. 4, 15] Epicurea ed. Usener frg. 372 (p. 250).

BPV] 2 ut] BP, **aut (ut er., a exp. m. 1) V 4 humilitas B¹,
 corr. B³ quoniam] quem edd. 5 atque (t in ras. ex d m. 1 uel 2) V,
 sic saepe 7 illi cum B, ut cum illi P 8 tegeret BP 9 corporis
 impedirent humani B impediret V ergo (r del. m. 2 uel rec.) P
 | filosoforum (om. qui Epicurum) V¹, ante initium uersus eos qui add. V²,
 filosoforum in philosophorum corr. V³, supra hanc uocem magna ra-
 sura 10 'qui' P² sequuntur P, sequuntur V 11 operam B
 praudentia (o m. 2) V 13 assignant (pr. s in er. d m. 1?) V, sic
 etiam al. 14 praeterea P 15 uitia B ridiculi B¹, corr. B³
 16 sumo P, sumo (m er.) V

- 1 3. Queruntur hominem nimis inbecillum et fragilem nasci
 quam cetera nascantur animalia: quae ut sunt edita ex utero,
 protinus in pedes suos erigi et gestire discursibus statimque
 aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indu-
 mentis munita processerint, hominem contra nudum et inermem 5
 tamquam ex naufragio in huius uitae miseras proci et expelli,
 qui neque mouere se loco ubi effusus est possit nec alimentum
 2 lactis adpetere nec iniuriam temporis ferre. itaque naturam non
 matrem esse humani generis, sed nouercam, quae cum mutis
 tam liberaliter gesserit, hominem uero sic effuderit, ut inops 10
 et infirmus et omni auxilio indigens nihil aliud possit quam
 fragilitatis suae condicionem ploratu ac fletibus ominari, scilicet
 cui tantum in uita restet transire malorum.
- 3 quae cum dicunt, uehementer sapere creduntur, propterea
 quod unus quisque inconsiderate suae condicionis ingratus 15
 est, ego uero illos numquam tam desipere contendo quam
 4 cum haec locuntur. considerans enim condicionem rerum
 intellego nihil fieri aliter debuisse, ut non dicam potuisse,
 quia deus potest omnia, sed necesse est ut prouidentissima

AVCTORES c. 3, 1. 2] Cic. de re p. III 1, 2 (cf. 1); cf. etiam
 C F W. Muellerum edit. Cic. IV 2 p. XXX ad p. 332, 7 et editoris disputati-
 ones '*Lactantius und Lucretius*', Annal. phil. CXXXXIII 240, et '*Ueber*
die Quellen' p. 290. 5 s. hominem—expelli] cf. Lucr. V 222 s. 9—12
 quae cum—ominari] cf. Lucr. V 223—226. 13] Lucr. V 227.

BPV] 1 nimis] nimio magis *Heumannus*, magis *dubitanter Halmius*,
Cic. de re p. III 1, 2 (p. 816, 26 *adn.*) 2 nascuntur *PV*, recte? cf.
 p. 12, 5 3 **erigi *V* statim quaerunt tolerando *V* 4 aere *B*
 5 in+ermem (h *er.*) *V* 6 naufragio. (o+ *ex um*) *V* 7 moueri *B*¹,
 corr. *B*² 8 ita^{q.} *P* 10 tam liberaliter] *BP*, liberalius *V*, recte?
 se gesserit *Parrhasius Heumannus*, egerit *dubitanter Halmius ibid.*
 (cf. *infra* p. 12, 5), sed cf. *Cyprian. Epist. LXII 3* (p. 699, 7) uelo-
 citer gerere; *Lucif. p. 219, 9* ut non prout mihi placitum est geram.
 inops (p *part. ras. ex b m. 2*) *V* 11 aliud (d *in er. t m. 2*) *V*, sic
 etiam alias 12 fletibus suis somnari *B* scilicet et *B* 13 tan-
 tum] *PV cum codd. Lucr.*, tamen *B* re et transirest *codd. Lucr.*
 15 condicionis] *BV*¹ (*alt. c in t mut. V*²), conditionis (s *exp. m. 1, sed*
punctum leuiter eras.) *P*, conditioni *codd. rec., edd.* 16 tam] *BV*,
 magis s. l. *P* 17 loquuntur *P* 18 post debuisse s. l. quam factum
 est *add. B*³ 19 ut *om. P, recte?*

illa maiestas id effecerit quod erat melius et rectius. libet 5
 igitur interrogare istos diuinorum operum reprehensores quid
 in homine deesse, quia inbecillior nascitur, credant, num id-
 circo minus educantur homines, num minus ad summum robur
 5 aetatis prouehantur, num inbecillitas aut incrementum inpediat
 aut salutem, quoniam quae desunt ratio rependit? 'at ho- 6
 minis' inquiunt 'educatio maximis laboribus constat, pecudum
 scilicet condicio melior, quod eae cum fetum ediderint, non
 nisi pastus sui curam gerunt: ex quo efficitur ut uberibus
 10 sua sponte distentis alimentum lactis fetibus ministretur et
 id cogente natura sine matrum sollicitudine adpetant'. quid? 7
 aues, quarum ratio diuersa est, nonne maximos suscipiunt in
 educando labores, ut interdum aliquid humanae intelligentiae
 habere uideantur? nidos enim aut luto aedificant aut uirgultis
 15 et frondibus construunt, etiam ciborum expertes incubant ouis
 et quoniam fetus de suis corporibus alere non datum est,
 cibos conuehant et totos dies in huiusmodi discursatione
 consumunt, noctibus uero defendunt fouent protegunt. quid 8
 amplius homines facere possint nisi hoc solum fortasse, quod
 20 non expellunt adultos, sed perpetua necessitudine ac uinculo
 caritatis adiunctos habent? quid quod auum fetus multo 9
 fragilior est quam hominis, quia non ipsum animal edunt,

BPV] 3 homine* (m er.) V deesset B nascitur credant] PV (nisi
 quod credunt, m. 1 V), nascitur (creda m. 1) B 4 educantur B
 educantur—minus in marg. add. P² ad om. P 5 proue'h'antur B³V²?
 6 dependit BV ad BP^{ac} homines BP^{ac} V¹, corr. V² 7 in-
 qui'un't B³ edocatio V¹, corr. V²? 8 post scilicet s. l. arnen-
 torumq. add. B³ eae] B, aeae omnes P, haec V, hae edd. edederint B¹.
 corr. B³ 9 in pastus utrum st an rt sit dubium P, st, uix rt in V
 efficiatur (a del. m. 3) B, efficiuntur (un exp. m. 2) P 11 id] BP,
 ideo V matrum om. codd. rec., edd. adpetunt P 12 in om. V
 15 et] PV, aut e B etiam] et edd. 16 f.etus (o er.) B 17 in om. V
 discursatione] BV, conlatione P; cf. c. 3, 20 19 homines om. P
 possunt BP 21 habeant B 22 ss. sic distincti, uarie aliter edd., multi
 cum Erasmo id uero—tenerum in parenthesi ponunt, quae ut glossema
 eicit Heumannus, sed uero in apodosi conlocatum est, cf. Indic. uerb.
 qu'i'a P² non] BV, non materno corpore P edd.

sed id quod materni corporis fotu et calore tepefactum animal efficiat? quod tamen cum spiritu fuerit animatum, id uero implume ac tenerum non modo uolandi, sed ambulandi quoque
 10 usu caret. non ergo ineptissimus sit si quis putet male cum uolucris egisse naturam primum quod bis nascantur, deinde
 quod tam infirmæ, ut sint quaesitis per laborem cibis a parentibus nutriendæ? sed illi fortiora eligunt, inbecilliora
 11 praetereunt. quaero igitur ab iis qui condicionem pecudum suae praeferunt, quid eligant, si deus iis deferat optionem, utrum malint, humanamne sapientiam cum inbecillitate an
 12 pecudum firmitatem cum illarum natura. scilicet non tam pecudes sunt, ut non malint uel fragiliorem multo quam nunc est dummodo humanam quam illam inrationabilem firmitatem. sed uidelicet prudentes uiri neque hominis rationem uolunt
 13 cum fragilitate neque mutorum firmitatem sine ratione. <quid> quod nihil est tam repugnans tamque contrarium, quod unum quodque animal aut ratio instruat necesse est aut condicio naturae? si naturalibus munimentis instruatur, superuacua

AVCTORES 8—13] ex Cic. de re p. (IV?) ut uid., cf. Lact. Inst. V 11, 2; 'Ueber die Quellen' p. 290 s.

EXPILATORES 5] Isidor. orig. XII 7, 79.

1 sed id, B materni corporis] BV, om. P fotu (e er.) B, fotu (f ex p? m. 1?) P 2 cum om., spū, add. d et in marg. spiritu m. 2, P 3 post tenerum 12 fere litt. er., quas iam m. 1 uel 2 expunxerat, extremae um fuerant, B 4 sit om. P 5 bis] PV, uix B nascuntur PV, recte? cf. p. 10, 2 6 infirme B, infirma V ut om. V si'n't V cuius B¹, corr. B³ 7 parenti'bu's P¹ 8 iis] edd., his BPV 9 eligunt V iis] edd., his BPV opt,ionem P² 10 humanā* (~ m. 2, e? er.) P, humanā* (s. l. ~ ut uid. er., post m er. e uel e) V post sapientiam s. l. eligendi add. B³ 11 illarum] edd., cf. p. 11, 8, illorum BPV naturā (m exp. m. 3) B, post hoc s. l. quid optant quid eligunt add. B³ 12 sint V², sunt (sic, uolebat sunt scribere) V¹ 13 inrationabilem (in postea extra uers. add. m. 1) V 14 ne'q.' P hominis om. P 15 quid addidi, quod BV, quo P; at ed. Paris. 1513, quare Egnatius, sed Heumannus 17 quod'd'que V 18 <nam> si malim instruantur P

ratio est. quid enim excogitabit? quid faciet? quid molietur?
aut in quo lumen ingenii ostendet, cum ea quae possint
esse rationis, ultro natura concedat? si autem ratione sit 14
praeditum, quid opus erit saepimentis corporis, cum semel
5 concessa ratio naturae munus possit implere? quae quidem
tantum ualet ad ornandum tuendumque hominem, ut nihil
potuerit maius ac melius a deo dari. denique cum et cor- 15
poris non magni homo et exiguarum uirium et ualitudinis
sit infirmae, tamen quoniam id quod est maius accepit, et
10 instructor est ceteris animalibus et ornatior. nam cum fra- 16
gilis inbecillusque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus
est et ea omnia quae firmiora nascuntur, etiamsi uim caeli
fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. ita 17
fit ut plus homini conferat ratio quam natura mutis, quoniam
15 in illis neque magnitudo uirium neque firmitas corporis efficere
potest quominus aut opprimantur a nobis aut nostrae subiecta
sint potestati. potestne igitur aliquis cum uideat etiam boues 18
lucas cum inmanissimis corporibus ac uiribus seruire homini,
queri de opifice rerum deo, quod modicas uires, quod paruum
20 corpus acceperit, nec beneficia in se diuina pro merito aesti-
mat? quod est ingrati aut ut uerius loquamur, insani. Plato 19
ut hos credo ingratos refelleret, naturae gratias egit,
quod homo natus esset. quanto magis melius et sanius, 20

AVCTORES § 19 Plato] cf. Plutarch. uit. Marii c. 46.

BPV] 1 excitauit B¹, excitabit B², excogitabit B³ post faciet add.
aut codd. rec., edd. mol'i'etur B 2 ostendit V^{ac}, corr. m. 1?
possent P, possunt codd. rec., edd. 3 ultra B¹P¹, corr. B³P² 4 quod V^{ac}
5 que ex qui P², in marg. hec sepes P² 9 //tamen (& er.) V quo-
niam om. B 11 inbecill*usque (i er.) P 13 'non' B³ 16 subiectae|
saint (s? er.) B 18 ad lucas in marg. aelefantos dicit add. B³ 'im'-
manissimis V ac uiribus] B, om. P, s. l. add. V¹ 19 parum B
20 benefici* B se* (d er.) V an aestimare? 21 ingrati* (a ?
er.) V ut uerius loquamur] V, quod ut uerius loquar B, uerius
loquamur P ante Plato add. melius igitur B³ 23 post esset hoc
h. d. et in marg. inf. quod ipsum quale sit non est huius materiae
ponderare. hs B³ (hd et hs ut p. 6, 10) magis] B, om. PV, sed cf. p.
4, 8 s. magis . . . docilior et Woelfflinum, Lat. u. roman. Compar. p. 46

qui sensit condicionem hominis esse meliorem, quam isti qui se pecudes natos maluerunt! quos si deus in ea forte conuerterit animalia quorum sortem praeferunt suae, iam profecto cupiant remigrare magnisque clamoribus condicionem pristinam flagitent, quia non est tanti robur ac firmitas corporis, ut officio linguae careas, aut auium per aerem libera discursatio, ut manibus indigeas. plus enim manus praestant quam leuitas ususque pinnarum, plus lingua quam totius corporis fortitudo. quae igitur amentia est ea praeferre quae si data sint, accipere detrectes?

- 1 4. Idem queruntur hominem morbis et inmaturae morti esse subiectum. indignantur uidelicet non deos esse se natos. 'minime', inquit 'sed ex hoc ostendimus hominem nulla prouidentia esse factum, quod aliter fieri debuit'. quid si ostendo id ipsum magna ratione prouisum esse, ut morbis uexari posset et uita saepe in medio cursus sui spatio rumperetur? cum enim deus animal quod fecerat sua sponte ad mortem transire cognouisset, ut mortem ipsam, quae est dissolutio naturae, capere posset, dedit ei fragilitatem, quae morti aditum ad dissoluendum animal inueniret. nam si eius roboris

AVCTORES 11 s. morbis et inmaturae morti] cf. Lucr. V 222 s. quae Lact. hoc in cap. de 'inmatura morte' (cf. p. 15, 3. 22 17, 13. 18, 15) dicit, partim fort. ex Senecae libro De inmatura morte (cf. Inst. I 5, 26. III 12, 11) sumpta sunt.

BPV] 2 natos esse *codd. rec., edd.* maluerint *codd. rec., edd., probat etiam Buenemannus* quod *B* post forte s. l. eos *add. B²* conuerteret *B* 4 remigrare (*pr. r postea add. m. 1*) *B* 6 a^re^rem *B* liber_a* (d *er.*) *V* 8 l^euitas (a *er.*) *B* pennarum (*sed e ex i P²V¹?*) *PV* 9 quasi *P¹* 11 homines *B* 12 subiectos *B* eos, *sed s. l. 1 deos add. P* esse se] *B*, esse 'se' *P²*, esse *V* 13 ex] *V*, om. *BP*, *sed cf. Inst. I 5, 2* (ex his... probemus). *V* 6, 6. 19, 16 nulla* prouidentia* (m *er.*) *B* 15 ostendam *B*, ostendero *edd., sed cf. Inst. VI 16, 4* quid si ostendo 'id' *V¹?* prouisuⁱm' *B³* 16 possit *V* et] *P*, ut *B*, ut et *V* saepe] *BV*, sua *P* 18 transisse *P* cognos^cet (s *er.*, c *m. 1?*) *P*, cognouisset | & ut uid. *V^{ac}*, cognouis^c... | s& *m. 1* 19 c_apere *B²* possit *V* & (corr. *m. 2*) *P* 20 aditum *V*

fieret, ut ad eum morbus et aegritudo adire non posset, ne mors quidem posset, quoniam mors sequella morborum est. immatura uero mors quomodo abesset ab eo cui esset constituta matura? nempe nullum hominem mori uolunt nisi cum
 5 centesimum aetatis compleuerit annum. quomodo illis in tanta 4 repugnantia rerum poterit ratio constare? ut enim ante annos centum mori quisque non possit, aliquid illi roboris quod sit immortale tribuendum est: quo concesso necesse est conditionem mortis excludi. id autem ipsum cuiusmodi potest esse 5
 10 quod hominem contra morbos et ictus extrarios solidum atque inexpugnabilem faciat? cum enim constet ex ossibus et neruis et uisceribus et sanguine, quid horum potest esse tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortem? ut igitur homo indissolu- 6 bilis sit ante id tempus quod illi putant oportuisse constitui, 15 ex qua ei materia corpus attribuent? fragilia sunt omnia quae uideri ac tangi possunt. superest ut aliquid ex caelo petant, quoniam in terra nihil est quod non sit infirmum. cum ergo 7 sic homo formandus esset a deo ut mortalis esset aliquando, res ipsa exigebat ut terreno et fragili corpore fingeretur. ne-
 20 cesse est igitur ut mortem recipiat quandolibet, quoniam corporalis est; corpus enim quodlibet solubile atque mortale est. stultissimi ergo, qui de morte immatura queruntur, 8 quoniam naturae condicio locum illi facit. ita consequens erit

BPV] 1 ne—posset om. P 2 sequella (1 er.) PV morborū (m. 2) B 4 natura BP 5 centesimum P aetatis, P compleuerit annum (= et — er., quae add. m. 2) B conplerit P illi* (s er.) V 7 illi (sic) V quod P²¹ 8 quo* (d er.) V 9 huiusmodi BV 10 quod (d in er. eodem d? m. 3) B extrarios (ne add. m. 1) V, extraneos codd. rec., edd. 12 sanguine* (m er.) B 13 igitur om. V 14 it B, 'id' P² quid B constituisse P 15 materia ei B attribuant ut uid. (alt. a euaniid.) B 17 ergo] BP, enim V 18 post aliquando hoc hd. et in marg. inf. haec et per se ipsum (sic) nobilis semper .hs. add. B³ (hd. et hs. ut p. 6, 10) 19 supra ipsa exigebat rasura, P 20 ut om. V, recte? cf. p. 10, 19 21 quodlibet om. P soluibile P mortalis P¹, mortale* P² 23 quoniam] BP, quia V locum (o ex u) V faciat P

ut morbis quoque subiectus sit: neque enim patitur natura
 ut abesse possit infirmitas ab eo corpore quod aliquando sol-
 9 uendum est. sed putemus fieri posse quemadmodum uolunt,
 ut homines ea condicione nascantur, ne quis morbo mortie
 subiectus sit, nisi peracto aetatis suae spatio ad ultimam 5
 10 processerit senectutem: non igitur uident, si ita sit consti-
 tutum, quid sequatur, omni utique cetero tempore mori nullo
 modo posse? sed si prohiberi ab altero uictu potest, mori
 poterit. res igitur exigit ut homini qui ante certam diem
 mori non potest, ciborum alimentis, quia subtrahi possunt, 10
 opus non sit. <sed> si opus cibo non erit, iam non homo
 ille, sed deus fiet. ergo, ut superius dixi, qui de fragilitate
 hominis queruntur, id potissimum queruntur, quod non in-
 11 mortales sempiternique sint nati. 'nemo nisi senex mori
 debet'. atquin mortalitas non potest cum immortalitate con- 15
 iungi. si enim mortalis est in senectute, immortalis esse in
 adulescentia non potest nec est ab eo condicio mortis aliena
 qui quandoque moriturus est, nec ulla immortalitas est cui sit
 12 terminus constitutus. ita fit ut et immortalitas exclusa in
 perpetuum et ad tempus recepta mortalitas hominem con- 20
 stituat in ea condicione, ut sit in qualibet aetate mortalis.
 quadrat igitur necessitas undique nec debuisse fieri aliter nec

12 superius] p. 14, 11 ss.

BPV] 2 'ut' P² post quod hoc hd et in marg. inf. haec idcirco
 non solidum firmumq. natu est ut .hs. add. B³ (hd et hs. ut p. 6, 10)
 3 est er. et sit scr. B³ fieri posse] V, fieri 'posse' P², posse fieri B
 4 homo non ea P nascatur P qui B, qua P mortie (s? er.) V
 5 'ni'si B suae aetatis B 7 'h'om'i'ni B certo, (cetero ut uid.
 eras., er non certum) B², cetero P 8 possit B; posse? *distinxi*, posse.
 uel posse: *edd.* altore Erasmus, sed Heumannus explicat si alter
 eum potest prohibere uictu (cf. 10 subtrahi) 9 certa (*quamquam* ante
habet) P, certum V, recte? die P 10 possint B 11 sint B sed
addidi 12 de om. B 13 immortalis B, 'im'mortales V 14 mori, V
 15 post debet s. l. nempe ideo mori debet quia deus non est add. B³
 17 nec est om. P 18 post moriturus 2 uel 3 litt. er., P una P
 mortalitas V 19 et] P, etiam B, om. V 22 fieri om. P ***nec
 (nec er.) V

fas fuisse. sed isti rationem sequentium non uident, quia
semel errauerunt in ipsa summa. exclusa enim de rebus hu- 13
manis diuina prouidentia necessario sequebatur ut omnia sua
sponte sint nata. hinc inuenerunt illas minutorum seminum
5 plagas et concursiones fortuitas, quia rerum originem non
uidebant. in quas se angustias cum coniecissent, iam coge- 14
bat eos necessitas existimare animas cum corporibus nasci et item
cum corporibus extingui: adsumpserant enim nihil fieri mente
diuina. quod ipsum non aliter probare poterant quam si
10 ostenderent esse aliqua in quibus uideretur prouidentiae ratio
claudicare. reprehenderunt igitur ea in quibus uel maxime 15
diuinitatem suam prouidentia mirabiliter expressit, ut illa quae
rettuli de morbis et immatura morte, cum debuerint cogitare
his adsumptis quid necessario sequeretur. secuntur autem 16
15 illa quae dixi: si morbum non reciperet, neque tectis neque
uestibus indigeret. quid enim uentos aut imbres aut frigora
metueret, quorum uis in eo est ut morbos adferant? idcirco
enim accepit sapientiam, ut aduersus nocentia fragilitatem
suam muniat. sequitur <quod> necesse est, ut quoniam re- 17
20 tinendae rationis causa morbos capit, etiam mortem semper
accipiat, quia is ad quem mors non uenit, firmus sit necesse
est. infirmitas autem habet in se mortis condicionem, firmitas
uero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere nec mors,
quae sequitur senectutem. praeterea si mors certae constituta 18

BPVJ 2 id (ante ipsa) V 5 origine B 7 item] PV,
iterum B 11 igitur (pr. i ras. ex a?) P 12 diuinitas ex diuini-
tatem B¹⁷ prouidentiam B 13 retulit P, restuli (t er.) V 14 his B
quid] B, quidem P, qui V^{ae}, quae m. 1 uel 2; quae codd. rec., edd.
sequerentur V, codd. rec., edd. sequuntur PV 15 si om. V an
si <homo>? reciperet] P (sed et ex it? m. 1), reciperent B, reci-
pere// (litt. er. uid., uix membrana scabra est) V 16 indigerent B,
indigere// (litt. er. uid.) V 19 quod add. ed. Paris. 1513; sequitur
necessario ut Parrhasius (cf. uers. 3. 14. c. 11, 1); an sequatur
necesse est ut? 20 capit (i in er. e) B semper accipiat quia om. P
21 mors] PV, moribus B 23 senectus P habere nec mors
quae om. P

esset aetati, fieret homo insolentissimus et humanitate omni
 careret. nam fere iura omnia humanitatis, quibus inter nos
 19 cohaeremus, ex metu et conscientia fragilitatis oriuntur. de-
 nique inbecilliora et timidiora quaeque animalia congregantur,
 ut quoniam uiribus tueri se nequeunt, multitudine tueantur, 5
 fortiora uero solitudines adpetunt, quoniam robore uiribusque
 20 confidunt. homo quoque si eodem modo haberet ad propul-
 sanda pericula suppetens robur nec ullius alterius auxilio
 indigeret, quae societas esset, quae reuerentia inter se, quis
 ordo, quae ratio, quae humanitas? aut quid esset tetrius ho- 10
 21 mine, quid efferatius, quid inmanius? sed quoniam inbecillus
 est nec per se potest sine homine uiuere, societatem adpetit,
 22 ut uita communis et ornatio fiat et tutior. uides igitur
 omnem hominis rationem in eo uel maxime stare, quod nudus
 fragilisque nascitur, quod morbis adficetur, quod inmaturo 15
 morte multatur. quae si homini detrahantur, rationem quoque
 23 ac sapientiam detrahi necesse est. sed nimis diu de rebus
 apertissimis disputo, cum sit liquidum nihil sine prouidentia
 nec factum esse umquam nec fieri potuisse. de cuius operibus
 uniuersis si nunc libeat disputare per ordinem, infinita materia 20
 24 est. sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere,
 ut in eo diuinae prouidentiae potestatem quanta fuerit osten-
 dam, his duntaxat in rebus, quae sunt comprehensibiles et
 apertae: nam illa quae sunt animi, nec subici oculis nec

BP (— 4) *V* 1 humanitate (e ex i) *V* 2 feræ (a exp. m. 3) *B* 3 et] *BV*,
 ex *P* 4 timidiora] timidio. *B*. cernendi sensus eqs. *P*, transilit scriptura in
 eodem uersu in c. 8, 16; supra. *B*. add. crucem, item in marg. cum
 uerbis Hic desunt *m. rec.* (eadem etiam p. 17, 20. 23 cruces add.), praeterea
 in marg. add. *R* (i. e. repone) *m.* 2 5 se* (d? *er.*) *V* 7 an <at> homo?
 10 ordo *om.* *V*, quis ordo *om.* *codd. rec.* 11 inbecillis *B*, cf. p. 10, 1.
 13, 11 12 post est 3 uel 4 litt. *er.*, quarum extrema *m* ?, *B* 13 uide *V*
 14 hominis, *V* 1? maxime uel *B*, uel *om.* *V*, recte? 15 fragilisq:
 (q: add. *m.* 1?) *V* nascatur *V*^{ac} 17 nimium *B* diu* (*m er.*) *B*
 19 posse *B* 20 infinita* (*m er.*) materia* (*m er.*) *B* 21 uno tantum cor-
 pore hominis *V* corporis *B*^{ac}, corr. *m.* 1? 24 animę *V*, recte? cf. c.
 11, 3. 14, 9, ad animum cf. c. 1, 11

comprehendi queunt. nunc de ipso uase hominis loquimur quod uidemus.

5. In principio cum deus fingeret animalia, noluit ea in 1
rotundam formae speciem conglobare atque colligere, ut et
5 moueri ad ambulandum et flectere se in quamlibet partem
facile possent, sed ex ipsa corporis summa produxit caput.
item produxit quaedam membra longius, quae uocantur pedes,
ut alternis motibus solo fixa perducerent animal quo mens
tulisset aut quo petendi cibi necessitas prouocasset. ex ipso 2
autem uasculo corporis quattuor fecit extantia, bina posterius,
quae sunt in omnibus pedes, item bina capiti et collo pro-
xima, quae uarios usus animantibus praebent. in pecudibus
enim ac feris pedes sunt posterioribus similes, in homine
autem manus, quae non ad ambulandum, sed ad faciendum
15 tenendumque sunt natae. est et tertium genus, in quo 3
priora illa neque pedes neque manus sunt, sed alae, in quibus
pinnae per ordinem fixae uolandi exhibent usum. ita una
fictio diuersas species et usus habet. atque ut ipsam cor- 4
poris crassitudinem firmiter comprehenderet, maioribus et
20 breuib. ossibus inuicem conligatis quasi carinam conpegit
quam nos dicimus spinam eamque noluit ex uno perpetuoque
osse formare, ne gradiendi flectendique se facultatem animal
non haberet. ex eius parte quasi media costas id est trans- 5

AVCTORES 20 s. quasi—spinam] cf. 'Plutarch.' Plac. philos.
V 17, 3 (ex Aëtio) Ἀριστοτέλης...; Dielsius, Doxogr. gr. p. 190 adn. 2;
Nemes. p. 262 (ἡ ῥάχις...).

EXPILATORES 8 alternis—fixa] Isidor. orig. XI 1, 112.

BV] 1 loquamur *codd. rec., edd.*; an loquemur? 4 rotundam *B.*
sic etiam p. 21, 4. 7. al. 'et' moueri *B.* emoueri *V* 7 membra
quaedam *V* 8 sola *V*¹, *part. ras. corr. V*³ perducerent] *codd. rec.,*
Parrhasius, producerent *BV*, sine dubio ex produxit bis ante scripto;
lectio perducerent *etiam etymologia* pedes—petendi *commendatur*; cf. *de*
hoc loco 'Ueb. d. Quellen' p. 263 13 sunt posterioribus pedes feris ac
similes (*sic*) *V* 15 temperandumque *V*, sed cf. c. 10, 24 tenendi facien-
dique 17 pennae (*sed e ex i m. 1?*) *V* exhibent *B* 18 habet *in*
marg. V 20 conpigit *V*²⁰, *corr. m. 1?* 21 spinam (*n er.*) *V*
22 osses *B*³ facultatem *om. B*, post animal *add. usū B*³

uersa et plana ossa porrexit in diuersum, quibus clementer curuatis et in se uelut in circulum paene conductis interna uiscera contegantur, ut ea quae molliora et minus ualida fieri opus erat, illius solidae cratis amplexu possent esse
 6 munita. in summo uero constructionis eius quam similem 5 nauali carinae diximus, caput conlocauit, in quo esset regimen totius animantis, datumque illi hoc nomen est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium
 7 sensus ac nerui. ea uero quae diximus a corpore uel ambulandi uel faciendi uel uolandi causa esse producta, neque 10 nimium longis propter celerem mobilitatem neque nimium breuib. propter firmitatem, sed et paucis et magnis ossibus
 8 constare uoluit. aut enim bina sunt ut in homine aut <qua>terna ut in quadrupede: quae tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia et grauitas retardaret, sed cauata et 15 ad uigorem corporis conseruandum medullis intrinsecus plena. eaque rursus non aequaliter porrecta finiuit, sed summas eorum partes nodis crassioribus conglobauit, ut et substringi neruis facilius et uerti tutius possent, unde sunt uertibula
 9 nominata. eos nodos firmiter solidatos leni quodam operculo 20

AVCTORES 7—9 Varro] Wilmanns, De M. Ter. Varr. libr. gramm. frg. 38 (p. 170).

EXPILATORES 7—9] Isidor. orig. XI, 1, 25; de diff. rer. XVII 50. 17—20] Isidor. orig. XI 1, 87.

BV] 2 uelut¹ *B* circulum *V*², *part. ras. corr. m. 1?* 3 mollia *V*
 4 possint *B* 5 simile *V* 6 nauali (u ex b) *B*, nauis *V*; *eicere malim*, cf. p. 19, 20 carinae (i ras. ex u) *V* caput, *V*² 7 animantius *B* 9 a] e *Heumannus* *conl. p. 19, 6* (cf. diximus). 9, de *codd. rec., edd., sed* cf. c. 10, 21 scapulae... a ceruice demissae 11 celeri *V*¹, -re *V*² 13 ut¹ *V* 14 quaterna] *edd.*, terna *BV*; *recepti illud, quia Lact., quamquam* § 7 uel ambulandi uel faciendi uel uolandi causa dixit (cf. etiam § 2. 3 est et tertium genus), hic tamen pedes tantum (cf. statim in gradiendo) significat; nisi forte aut — ut in homine aut terna <ut in auibus aut quaterna> ut in quadrupede fuisse conicitur quadrupede¹ *B*, quadrupede (*alt. e part. ras. ex u uel a m. 2?*) *V* 18 grossioribus *B* 19 sint *V* 20 leni (p er.) *B*

textit, quod dicitur cartilago, scilicet ut sine attritu et sine
 sensu doloris aliquo flecterentur. eosdem tamen non in unum
 modum informauit. alios enim fecit simplices et in orbem
 rotundos, in iis dumtaxat articulis in quibus moueri membra 10
 5 in omnes partes oportebat, ut in scapulis, quoniam manus
 utrolibet agitari et contorqueri necessarium est, alios autem
 latos et aequales et in unam partem rotundos et in iis utique
 locis ubi tantummodo curuari membra oportebat, ut in geni-
 bus et cubitis et manibus ipsis. nam sicut manus ex eo 11
 10 loco unde oriuntur ubique uersus moueri speciosum simul et
 utile fuit, sic profecto, si hoc idem etiam cubitis accideret,
 et superuacuu esset eiusmodi motus et turpis. iam enim 12
 manus amissa dignitate quam nunc habet mobilitate nimia
 proboscidi similis uideretur essetque homo plane anguimanus,
 15 quod genus in illa inmanissima belua mirabiliter effectum
 est. deus enim qui prouidentiam et potestatem suam mul- 13
 tarum rerum mirabili uarietate uoluit ostendere, quoniam
 caput eius animalis non tam longe porrexerat, ut terram
 posset ore contingere, quod erat futurum horribile atque
 20 tetrum, et quia os ipsum profusis dentibus sic armauerat, ut
 etiamsi contingeret, pascendi tamen facultatem dentes adi-
 merent, produxit inter eos a summa fronte molle ac flexibile
 membrum quo prendere, quo tenere quodlibet posset, ne
 rationem uictus capiendi uel dentium prominens magnitudo
 25 uel cervicis breuitas inpediret.

BV 2 u'nu'm *B*³ 4 iis] *edd.*, his *BV* 7 tert. et om. *B* iis scripsi,
 his *BP* 8 tantum *B* 9 et in cubitis *B* 10 post oriuntur s. l. a cor-
 pore *add.* *B*³ 12 superuacuos *B* 13 amissaè (e exp. m. 3) *B*
 dignitatē *B*¹, corr. *B*³ hunc *B*^{ac} mobilitatem *B*¹, corr. *B*³ 14 pro-
 boscidi similis] *Egnatius*, prorscidi (mu m. 3) similis *B*, promusci, dissi-
 milis *V* 15 effectū (~ m. 2) *B* 18 capu_d, (sic) *B*¹? 20 ta'tetrum *B*³,
 t&trum *V* os *V* ipsud ex ipsum *B*³, tum eadem man. m restituit
 profusis (i in er. o m. 1 uel 2) *B* ante ut etiamsi er. ut etiam *V*
 21 conti'n'geret *B*² 22 fr'onte *V* 23 quod'libet *V* 24 prominus *B*¹,
 prominⁿes *B*³

- 1 6. Non possum hoc loco teneri quominus Epicuri stultitiam
 rursum coarguam: illius enim sunt omnia quae delirat Lu-
 cretius. qui ut ostenderet animalia non artificio aliquo diuinæ
 mentis, sed, ut solet, fortuito nata esse, dixit in principio
 mundi alias quasdam innumerabiles animantes mi- 5
 randa specie ac magnitudine fuisse natas, sed eas
 permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi
 facultas aut coeundi generandique ratio defecisset.
 2 uidelicet ut atomis suis locum faceret, diuinam prouidentiam
 uoluit excludere. sed cum uideret in omnibus quae spirant 10
 mirabilem prouidentiae inesse rationem, quae, malum, uanitas
 erat dicere fuisse animalia prodigiosa in quibus ratio cessaret?
 3 quoniam igitur omnia quae uidemus cum ratione nata sunt
 — id enim ipsum, nasci, efficere nisi ratio non potest —,
 manifestum est nihil omnino rationis expers potuisse gene- 15
 4 rari. ante enim prouisum est in singulis quibusque fingen-
 dis quatenus et ministerio membrorum ad necessaria uitae
 uterentur et quatenus adiugatis corporibus elata suboles uni-
 5 uersas generatim conseruaret animantes. nam si peritus
 architectus cum magnum aliquod aedificium facere constituit, 20
 primo omnium cogitat quae summa perfecti aedificii futura
 sit, et ante emetitur quem locum leue pondus expectet, ubi
 magni oneris statura sit moles, quae columnarum interualla,
 qui aut ubi aquarum cadentium decursus et exitus et recepta-
 6 cula, haec, inquam, prius prouidet, ut quaecumque sunt 25

AVCTORES § 1] *Lucr. V 834 ss.*; cf. de hoc *Lact. cap. disputationem 'Lact. u. Lucr.'* p. 238 ss.

BV] 1 nom *B^{ac}* terreri *B* stultitiā (*m.* 2) *B*, stultiā *V*
 2 rursus *V* 3 ut (*exp. m.* 3) *B* ostenderat *B* aliqui^o *V* 4 esse
 nata *V* 9 ut *V* post faceret hoc *hd. et in marg. inf. haec* per
 infinitum et inane uolitantibus *hs. add. B³ (hd. et hs. ut p. 6, 10)*
 10 uiderent *V* 12 post quibus *add. nascendi Thomasius 'ex antiquis*
codicibus' not. 196, deest in *BV* et multis certe *codd. rec.* cessasset
codd. rec., edd. 18 enata *Heumannus* subolis *B*, soboles (*corr.*
m. 1 ?) *V* 22 emetitur] *edd., metitur B, emetatur (sic) V, recte ? leuem B*
 23 operis *V* molis *B* 24 *pr. et om. V* 25 haec] si *Heumannus*; an si haec ?

perfecto iam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur, cur deum quisquam putet in machinandis animalibus non ante prouidisse quae ad uiuendum necessaria essent quam uitam ipsam daret? quae utique constare non posset, nisi
 5 prius effecta essent quibus constat. uidebat igitur Epicurus 7
 in corporibus animalium diuinae rationis sollertiam, sed ut efficeret quod ante imprudenter adsumpserat, adiecit aliud deliramentum superiori congruens. dixit enim neque oculos ad uidendum esse natos neque aures ad audien- 8 cf
 10 dum neque pedes ad ambulandum, quoniam haec membra prius nata sint, quam esset usus uidendi et audiendi et ambulandi, sed horum omnium officia ex natis extitisse. uereor ne huiusmodi portenta et deridicula 9
 refutare non minus ineptum esse uideatur, sed libet ineptire, 15
 quoniam cum inepto agimus, ne se ille nimis argutum putet. quid ais, Epicure? non sunt oculi ad uidendum 10
 nati? cur igitur uident? postea inquit eorum usus apparuit. uidendi ergo causa nati sunt, siquidem nihil possunt aliud quam uidere. item membra cetera cuius rei causa nata
 20 sint, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset existere, nisi essent membra omnia tam ordinate, tam prouidenter effecta, ut usum possent habere. quid enim si dicas aues non ad uolan- 11
 dum esse natas neque feras ad saeuiendum neque pisces ad natan- dum neque homines ad sapiendum, cum appareat ei naturae officio-
 25 que seruire animantes ad quod est quaeque generata? sed uide- 12
 licet qui summam ipsam ueritatis amisit, semper erret necesse est. si enim non prouidentia, sed fortuitis atomorum concursionibus nascuntur omnia, cur numquam fortuito accidit

AVCTORES § 7 s.] Epicurea ed. Usener frg. 373 (p. 252).
 § 8] Lucr. IV 822 ss. 22—25] cf. Quintil. I 1, 1

BV] 2 cum *edd.* 4 possent B 5 constant B 6 in B 11 sint
scripsi, sunt BV, essent Usenerus 16 ante non s. l. si *add.* B²
 oculi* (s. er.) B 17 postea inquit eorum V ap^rparuit (*alt.* a ex
 e ?) V 18 causa* (m. er.) V 19 causa V 20 nullo (o *part. ras.*
ex a ? m. 2 ?) V 21 ordinata V 22 si enim V aues non V 24 naturæ
 (e *add. m. 2*) B 25 ad V uidelicet (*pr. e ex i*) V 26 ex₁ et V¹?

- sic coire illa principia, ut efficerent animal eiusmodi quod
naribus potius audiret, odoraretur oculis, auribus cerneret?
- 13 si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relin-
quunt, oportuit eiusmodi cottidie monstra generari in quibus
et membrorum ordo praeposterus et usus longe diuersus 5
14 existeret. cum uero uniuersa genera et uniuersa in quoque
membra leges suas et ordines et usus sibi attributos tueantur,
manifestum est nihil fortuito esse factum, quoniam diuinae
15 rationis dispositio perpetua seruatur. uerum alias refellemus
Epicurum: nunc de prouidentia ut coepimus disseramus. 10
- 1 7. Deus igitur solidamenta corporis quae ossa dicuntur
nodata et adiuncta inuicem neruis adligauit atque constrinxit,
quibus mens, si aut excurrere aut resistere uellet, tamquam
retinaculis uteretur et quidem nullo labore nulloque conatu,
sed uel minimo motu totius corporis molem temperaret ac 15
2 flecteret. haec autem uisceribus operuit ut quemque locum
decebat, ut quae solida essent, conclusa tegerentur. item ui-
sceribus ipsis uenas admiscuit quasi riuos per corpus omne
diuisos, per quas discurrens umor et sanguis uniuersa membra
sucis uitalibus inrigaret, et ea uiscera formata in eum modum 20
qui uni cuique generi ac loco aptus fuit, superiecta pelle
contextit: quam uel sola pulchritudine decorauit uel setis
adoperuit uel squamis muniuit uel plumis insignibus ador-

AVCTORES 11] cf. Nemes. p. 262 M. τὰ δὲ ὁστά — σώματος.

EXPILATORES 11] Isidor. orig. XI 1, 86. 17—20] Isidor.
orig. XI 1, 121.

BV] 2 odoraretur] B, aut odoraretur V 3 expertum V relinquunt
(pr. u del. m. 3) B, q in ras., alt. u s. l. (fuerat fort. -cunt) V
6 in om. V 7 tueantur (s et d er.) V 8 manifestū (m. 2) B
9 perpetuo Hecumannus seruatur (i er.) V re-fellemus (s ? er.) V
10 prouidentia. (m er.) B 12 nodata (d in er. t ? m. 1 ?) V alli-
gauit (pr. l ras. ex d, pr. i ex e m. 2 ?) V 13 alt. aut B uelit V
14 retenaculis B¹, corr. B² equidem (om. et) B 15 uel om. B
nutu (sed pr. u part. ras. ex o) V, codd. rec., edd. 17 essent] B,
esset V 18 riuos (o in er. i) B omne. (m er.) B 19 quae V
humor, add. h B²V² 21 generi (i in er. e) B¹ 22 quae V

nauit. illud uero commentum dei mirabile, quod una dispo- 3
 sitio et unus habitus innumerabiles imaginum praeferat uarie-
 tates. nam in omnibus fere quae spirant eadem series et ordo
 membrorum est: primum enim caput et huic adnexa ceruix, 4
 5 item collo pectus adiunctum et ex eo prominentes armi, ad-
 haerens pectori uenter, item uentri subnexa genitalia, ultimo
 loco femina pedesque. nec solum membra suum tenorem 5
 ac situm in omnibus seruant, sed etiam partes membrorum.
 nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam
 10 oculi, nares item, os quoque et in eo dentes et lingua. quae
 omnia cum sint eadem in cunctis animantibus, tamen infinita
 et multiplex diuersitas figurarum est, quod ea quae dixi aut
 productiora aut contractiora liniamentis uarie differentibus
 comprehensa sunt. quid? illud nonne diuinum, quod in tanta 6
 15 uiuentium multitudine unum quodque animal in sui generis
 specie pulcherrimum est, ut si quid uicissim de altero in
 alterum transferatur, nihil ineditius ad utilitatem, nihil de-
 formius ad aspectum uideri necesse sit? ut si elephanto
 ceruicem prolixam tribuas aut camelo breuem uel si serpen-
 20 tibus pedes aut pilos addas, in quibus porrecti aequaliter

*BF (a 3) V] 1 mira^{bi}le!!! (1 uel 2 litt. er., fort. m) B² post dispositio
 2 uel 3 litt. er., V 2 imaginum scripsi (cf. uers. 12 figurarum; p. 19, 18
 diuersas species; Inst. II 11, 6 in uarias imagines corporum), imagines B¹,
 imaginis B², manum m. 1, 7 manum et in marg. 7 animantium m. 2, in ipso
 manum inscripsit animantium m. 3 V; animantium codd. rec., edd.
 3 fere V ab eadem incipit F fol. F series!!! ex series? V
 5 armis B³, s. l. er. ac, quod add. B² 6 subnixa B 10 <o> s F,
 littera o prima uersus cum margine folii in fasciculum infixi glutinatique
 interit; sic saepe primae et extremae uersuum litterae eo] FV, oe (e in
 er. s? m. 2) B 11 animantibus F² tamen! (euanid., n add. m.
 2) F 12 figurarum codd. rec., edd. 13 contractiora (euanid., n add.
 m. 2) F liniamentis F 14 illud (d ex t m. 2) F 15 quodque V
 generis B², genere, post s. l. 1 (i. e. et) V; sui (uel suo) genere et
 codd. rec., edd. 17 ineditius F utilitatem B³ <d>eformius F
 18 <n>ecesse F elephanto BFV 19 cerui <c>em F aut, V¹?
 came<l>o F, camello B, came-lo (1 er.) V 20 pilos (1 er.) V*

corporis longitudo nihil aliud exigebat nisi ut maculis terga distincti et squamarum leuitate suffulti in lubricos tractus 7 sinuosis flexibus laberentur. in quadrupedibus autem idem opifex contextum spinae a summo capite deductum longius extra corpus eduxit et acuminauit in caudam, aut ut obscenae 5 corporis partes uel propter foeditatem tegerentur uel propter teneritudinem munirentur aut ut animalia quaedam minuta et nocentia motu eius arcerentur a corpore: quod membrum si 8 detrahas, imperfectum fit animal ac debile. ubi autem ratio et manus est, tam non est id necessarium quam indumentum 10 pilorum: adeo in suo quaeque genere aptissime congruunt, ut neque nudo quadrupede neque homine tecto excogitari 9 quicquam turpius possit. sed tamen cum ipsa nuditas hominis mire ad pulchritudinem ualeat, non tamen etiam capiti congruebat. textit ergo illud pilo et quia in summo futurum 15 erat, quasi summum aedificii culmen ornauit. qui ornatus non est in orbem coactus aut in figuram pillei teres factus, ne

AVCTORES 15 textit ergo illud pilo ... (27, 3) capilli — 27, 5] ex Varrone, cf. Augustin. de dial. 6 (ex quo Isidor. orig. XI 1, 28): capillus quasi capitis pilus; Wilmanns p. 148 (cf. p. 16 ss.); 'Ueb. die Quellen' p. 264.

EXPILATORES 2 s. in—laberentur] Isidor. orig. XII 4, 2.

BFV] 1 co<rp>oris *F*, litt. rp foramine interierunt, sic saepius exhibebat *V* 2 distrincti *F* leuitate *FV*, laeuitate (*pr.* a *del.* m. 3) *B* subfulti *F* tractos *B*¹, corr. *B*³ 3 sinuosis *B*² laberentur (m *er.*) *V* 5 aut ut scripsi, ut *B*, aut *F*, ut (a *er.*) *V* obscenae (a *er.*, a s. l. m. 1) *B* obscurae & corporis partem *V* 6 foeditatē (m. 3) *B* tegerentur (te add. m. 3) *F* 7 teneritudinē (m. 3) *B* ut om. *V* minuta (i in *er.* u ? m. 3) *B* et, *B*³ 9 sit *codd. rec., edd.* 10 nec<e>ssarium *F* 11 quoque *B* 12 nudo a quadrupede *F*, a non a *Lact. scriptum neque conferendos esse locos Inst. I 13, 11 a*—recentior; 21, 16 ab—minoris ipsa ambiguitate (cf excogitari) apparet excogitare *B*, excogitari, *V*¹¹ 13 sed tamen cum] *BF* (nisi quod cum], *euanid.*, add. m *F*²), cum tamen *V* 15 congruebat (g ex c m. 2) *F* post congruebat hoc hd et in marg. inf. quanta enim deformitas in eo futura esset ex caluitio apparet hs add. *B*³ (hd et hs ut p. 6, 10) ergo (g ex c m. 2) *F* 16 in culmen or desinit fol. 1^r, a nauit incipit fol. 1^r *F* 17 coactus a ut *F* pilae *B* ne] de *B*¹, corr. *B*²

- quibusdam partibus nudis esset informis, sed alicubi effusus
 alicubi retractus pro cuiusque loci decentia. frons ergo 10
 uallata per circuitum et a temporibus effusi ante aures capilli
 et earum summa pars in coronae modum cincta et occipitium
 5 omne contextum speciem miri decoris ostentat. iam barbae 11
 ratio incredibile est quantum conferat uel ad dinoscendam
 corporum maturitatem uel ad differentiam sexus uel ad decorem
 uirilitatis ac roboris, ut uideatur omnino non constatura fuisse
 totius operis ratio, si quicquam aliter esset effectum.
- 10 8. Nunc rationem totius hominis ostendam singulorumque 1
 membrorum quae in corpore aperta aut operta sunt, utilitates
 et habitus explicabo. cum igitur statuisset deus ex omnibus 2
 animalibus solum hominem facere caelestem, cetera uniuersa
 terrena, hunc ad caeli contemplationem rigidum erexit bipe-
 15 demque constituit, scilicet ut eodem spectaret unde illi origo
 est, illa uero depressit ad terram, ut quia nulla his immor-
 talitatis expectatio est, toto corpore in humum proiecta uentri
 pabuloque seruirent. hominis itaque solius recta ratio 3
 et sublimis status et uultus deo patri communis ac proximus

AVCTORES § 2] cf. ad Inst. II 1, 14—19; Cic. de nat. deor.
 II 56, 140.

EXPILATORES 5—8] Isidor. de diff. rer. XVII 53. 10 s.]
 Isidor. de diff. rer. XVII 47: rationem autem humani corporis singu-
 lorumque membrorum differentiam Lactantius siue plerique auctorum
 ..definierunt. — ibid. § 72. haec Lactantius ceterique de ratione corporis
 scripserunt. § 2] Isidor. de diff. rer. XVII 50.

BFV] 1 s. utroque loco alibi *V* 2 detractus *F* 4 summae parte's
 et cinctae *V* occipium *B* 5 ostendat *F*, ostendant *edd.* 6 uel
om. V 7 alt. uel] *FV*, 'a'ut *B*² 9 operis] corporis *edd.* ratione *B*
s. i. *F* 10 homines *B*¹, *corr. B*² 11 utilitatis *B*¹, *corr. B*² 12 abi-
 tus *B*¹, h. *add. B*², habitos *F*¹, s. l. *corr. F*² 13 faceret (t. in *ras.*,
tamen expunctum) *V* et cetera *B* 14 terrena (alt. e *euand.*
refecit m. 2) *F* bipedem *B* 15 eadem *V* /// spectaret (ex ? *er.*) *V*
 16 immo <rt>[l]itatis (m *linea del. et n add. m. 3*) *F* 17 toto (alt. o *part.*
ras. ex a) *V* <corpo>re *F* 18 seruire n't *B* homines *B*¹,
*corr. B*² 19 est et (ante *subl.*) *B*, e.t. *V* confinis *Petr. Francius*
(ap. Lengletium)

originem suam fictoremque testatur. eius prope diuina mens quia non tantum animantium quae sunt in terra, sed etiam sui corporis est sortita dominatum, in summo capite conlocata tamquam in arce sublimi speculatur omnia et contuetur. 4 hanc eius aulam deus non obductam porrectamque formauit 5 ut in mutis animalibus, sed orbi et globo similem, quod orbis 5 rotunditas perfectae rationis est ac figurae. eo igitur mens et ignis ille diuinus tamquam caelo tegitur. cuius cum summum fastigium naturali ueste texisset, primorem partem quae dicitur facies necessariis membrorum ministeriis et instruxit 10 6 pariter et ornavit. ac primum quod oculorum orbes concauis foraminibus conclusit, a quo foratu frontem nominatam Varro existimat, eos neque minus neque amplius quam duos esse uoluit, quod ad speciem nullus est perfectior numerus quam duorum, sicut et aures duas: quarum duplicitas 15 incredibile est quantam pulchritudinem praeferat, quod cum pars utraque similitudine ornata est, tum ut uenientes altrinsecus uoces facilius colligantur. nam et forma ipsa mirandum in modum ficta, quod earum foramina noluit esse nuda et inobsaepta: quod et minus decorum et minus utile fuisset, 20 quoniam simplicium cauernarum angustias praeteruolare uox

AVCTORES 3 s. in summo—sublimi] cf. Cic. de nat. deor. II 56, 140. 7 s. mens—diuinus] ex Cic. de re p. III, cf. Augustin. c. Iulian. Pelag. IV 12 (Cic. de re p. III 1, 1).

EXPILATORES 1—4] Isidor. de diff. rer. XVII 49. 11—13] Isidor. orig. XI 1, 35; de diff. rer. XVII 53.

BF (—13) *V*] 1 finctoremque (n add. m. 1, sic) *B* 2 animantiu *F* 3 su*i*] *F* dominatum] *F* 4 tam] ^{am} quance (sic, am s. l. et u ex i ut uid., m. 1) *F* speculatur *B*² 5 obduc] tam *F*; productam *Heumannus* 6 sed in marg. m. 2, idem s. l. m. 3 *V* orbis] *V*, nisi quod r ras. ex m ut uid., sed b ab initio fuerat, omnis *FB* 7 rotun] ditas *F* 8 caelo] *F* 9 fastigi] um *F*, uestigium *V* primorem] et pri] morem *F*, priorem *BV*; cf. p. 31, 8 11 pariter] *F* quod om. edd. orbis *B*¹, corr. *B*² 12 inclusit *F* foratu] *F* 13 uarro] hic desinit fol. 1^a *F* existimauit *V* et eos *V* edd. 16 prae se ferat *Parrhasius* 17 altrinsecus (e ? er.) *B* 19 post ficta uel ante et forma intercidiisse est uid. 20 inobsaepta *B*², inopsepta *V*

posset nisi exceptam per cauos sinus et repercussu retentam
 foramina ipsa cohiberent illis similia uasculis quibus inpositis
 solent angusti oris uasa conpleri. eas igitur aures — qui- 8
 bus est inditum nomen a uocibus hauriendis, unde Vergilius
 5 uocemque his auribus hausi; aut quia uocem ipsam Graeci
 ἀδῆν uocant ab auditu, per inmutationem litterae aures uelut
 audes sunt nominatae — noluit deus artifex mollibus pelliculis
 informare, quae pulchritudinem demerent pendulae atque flac-
 centes, neque duris ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles
 10 essent immobiles ac rigentes, sed quod esset horum medium
 excogitauit, ut eas cartilago mollior adligaret et haberent
 aptam simul ac flexibilem firmitatem. in his audiendi tantum 9
 officium constitutum est sicut in oculis uidendi. quorum
 praecipue inexplicabilis est ac mira subtilitas, quia eorum
 15 orbes gemmarum similitudinem praeferentes. ab ea parte qua
 uidendum fuit membranis perlucentibus textit, ut imagines
 rerum contra positarum tamquam in speculo refulgentes ad
 sensum intimum penetrarent. per eas igitur membranas 10

AVCTORES 5] Verg. Aen. IV 359. § 10] eadem uel simillima (ex
 Varrone?) ap. Gell. V 16; Chalcid. in Plat. Tim. p. 271, 13. 272, 8. 273, 10. 278,
 1 Wr.; de § 9 ss. et c. 9 cf. 'Lact. u. Lucr.' p. 252 ss.; 'Ueb. die Quellen' p. 283.

EXPILATORES 3—7] Isidor. orig. XI 1, 22. 46; de diff. rer.
 XVII 55. 15—18] Isidor. de diff. rer. XVII 53.

BV] 1 post posset s. l. et spargi add. *B*³ perceptā *V* percussu *V*
 2 cohiberent] *codd. rec.*, conuiuerent *B*^{ac}, conbiberent (*sic*) *corr. m. 1*,
 coniberent *V* inpositis *B* 3 angustioris *B*¹, angustiores *B*²*V*;
 angusti oris etiam Ianus Gulelmus (*Quaest. Plaut. Menaechm. cap. IV*,
Gruteri Lampad. vol. III part. II p. 406 s.) conl. *Quintil. Inst. I*
 2, 28 uascula oris angusti 4 inditum (*alt. i ras. ex u*) *B* 'hauri-
 endis *B*² 6 ΑΤΑΗ; *V*¹, Δ in *A* *mut. m. 3* 7 mollibus] *V*, neque
 mol'libus (1 add. *m. 1* uel 2) *B* 8 quae] *V*, ne *B*, sine dubio ut etiam
 neque (7) secundum proxima neque—ne fictum pulchritudinem erent
 (*sic*, de add. *m. 2*) *B* flacentes *V* 9 hinc usque ad finem libri
 multa euanida refecit *m. 3 V*; ubi prior scriptura certa est, nihil
 adnotatur adusu* (*m er.*) *B* inhabiles *B* 10 sed *om. B* horum *V*¹,
 horum (*h. s. l. er.*) *V*³ 11 mol'lior *B*³ 12 ac] *B*, et *V*, recte? 14 praecipuae *B*¹,
 praecipue *B*² 15 similitudine *B* 16 imagi'ne's *B*³ 17 in *om. B*

sensus ille qui dicitur mens, ea quae sunt foris transpiciat, ne forte existimes aut imaginum incursione nos cernere, ut philosophi disserunt, quoniam uidendi officium in eo debet esse quod uidet, non in eo quod uidetur, aut intentione aeris cum acie aut effusione radiorum, quoniam si ita esset, tardius 5 quam oculos aduertimus uideremus, donec intentus aer cum acie aut effusi radii ad id quod uidendum esset peruenirent.

11 cum autem uideamus eodem momento temporis, plerumque uero aliud agentes nihilominus tamen uniuersa quae contra sunt posita tueamur. uerius et manifestius est mentem esse 10 quae per oculos ea quae sunt opposita transpiciat quasi per

12 fenestras perlucante uitro aut speculari lapide obductas. et idcirco mens ac uoluntas ex oculis saepe dinoscitur. quod quidem ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argu-mento. si enim mens inquit per oculos uidet, erutis et 15 effossis oculis magis uideret, quoniam euulsae cum postibus fores plus inferunt luminis quam si fuerint

18 obductae. nimirum ipsi uel potius Epicuro qui eum docuit effossi oculi erant, ne uideret effossos orbis et ruptas oculorum fibras et fluentem per uenas sanguinem et crescen- 20 tes ex uulneribus carnes et obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte oculos auribus similes

AVCTORES 15 ss.] Lucr. III 359 ss. 367 ss.; cf. de hoc loco 'Lact. u. Lucr.' p. 232 s.

BV] 1 mens ea] B, mens ea que dicitur mens ea, *linea del.* ea—mens m. 1 V 2 imaginum (in, uix m er.) V 3 concursiones (sic, i er.) B cernere (aut i er. aut n ras. ex m) V 3 dixerunt B uerba ut philosophi disserunt ante aut imaginum ponenda uid. 6 donec] dñ haec B¹, corr. B² 7 essent (quamquam uidendum habet) V 9 aliquid B agentis B¹, corr. B² 10 posita sunt B intueamur codd. rec., edd. 11 quae per] B, q. u. r V¹, in quæ mut. et s. l. p add. V², p renouauit V³ 12 lucente V 13 uoluntas (n ras. ex p) V 19 uiderent V effossus B¹, corr. B³, effos_s,os V¹ orbis B¹, corr. B² et om. B 21 cicatrices (pr. i ras. ex u) V 22 possit V¹, posse* V²

nasci uolebat, ut non tam oculis quam foraminibus cernere-
 mus: quo nihil ad speciem foedius, ad usum inutilius fieri
 potest. quantulum enim uidere possemus, si mens ab intimis 14
 penetrabilibus capitis per exiguas cauernarum rimulas attenderet!
 5 ut si quis uelit transpicere per cicutam, non plus profecto
 cernat quam cicutae ipsius capacitas comprehendat. itaque 15
 ad uidendum membris potius in orbem conglobatis opus fuit,
 ut uisus in latum spargeretur, et quae in primori facie ad-
 haerent, ut libere possent omnia contueri. ergo ineffabilis 16
 10 diuinæ providentiae uirtus fecit duos simillimos orbes eosque
 ita deuinxit, ut non in totum conuerti, sed moueri tamen ac
 flecti cum modo possent. orbes autem ipsos umoris puri ac
 liquidi plenos esse uoluit, in quorum media parte scintillae
 luminum conclusae tenerentur, quas pupillas nuncupamus, in
 15 quibus puris atque subtilibus cernendi sensus ac ratio con-
 tinetur. per eos igitur orbes se ipsam mens intendit ut 17
 uideat miraque ratione in unum miscetur et coniungitur am-
 borum luminum uisus.

9. Libet hoc loco illorum reprehendere uanitatem qui dum 1
 20 uolunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt in quibus
 oculi fallantur, inter quae illud etiam, quod furiosis et ebriis
 omnia duplicia uideantur: quasi uero eius erroris obscura sit
 causa. ideo enim fit, quia duo sunt oculi. sed quomodo id 2
 fiat accipe. uisus oculorum intentione animi constat. itaque
 25 quoniam mens, ut supra dictum est, oculis tamquam fenestris

EXPILATORES 12—16] Isidor. de diff. rer. XVII 54.

BP (a 15) *V*] 1 uolebat (n ? *er.*) *B* 2 a d' specie *B* usus *B* 3 possi-
 nus *B* ab (b in *er.* d ? m. 1 ?) *V* 4 capitis *V* rimulas (u *part. ras.*
ex o) *V* 5 uelit (l *er.*) *BV* 8 adhaerent *B*² 9 possint *V*, posset
edd. 11 ..conuerti (in ? *er.*) *B* 12 umores *B*¹, humoris *B*², hu-
 moris (h *add. m. 1* ?) *V* 15 ac *V* a cernendi sensus *denuo incipit P*,
cf. ad p. 18, 4 16 ipsa *B*, ipsa (euanidum refecisse, non addidisse
uid. m. 3). *V* 19 illorum] *PV*, arcisilae, *B*³ 20 uult *ex uolunt B*³
*collegit ex colligunt B*³ 21 falluntur (*pr. u ex a m. 1* ?) *V*
 22 errores *B*¹, *corr. B*³

utitur, non tantum hoc ebriis aut insanis accidit, sed et sanis
 et sobriis. nam si aliquid nimis propius admoueat, duplex
 uidebitur: certum est enim interuallum ac spatium quo acies
 3 oculorum coit. item si retrorsum auoces animum quasi ad
 cogitandum et intentionem mentis relaxes, tum acies oculi 5
 utriusque diducitur et singuli uidere incipiunt separatim. si
 animum rursus intenderis aciemque direxeris, coit in unum
 4 quidquid duplex uidebatur. quid ergo mirum si mens ueneno
 ac potentia uini dissoluta dirigere se non potest ad uidendum,
 sicut ne pedes quidem ad ambulandum neruis stupescuntibus 10
 debiles aut si uis furoris in cerebrum saeuens concordiam
 disiungit oculorum? quod adeo uerum est, ut luscis homini-
 bus, si aut insani aut ebrii fiant, nullo modo possit accidere
 5 ut aliquid duplex uideant. quare si ratio apparet cur oculi
 fallantur, manifestum est non esse falsos sensus: qui aut non 15
 falluntur, si sunt puri et integri, aut si falluntur, mens tamen
 non fallitur, quae illorum nouit errorem.

1 10. Sed nos ad dei opera reuertamur. ut igitur oculi
 munitiores essent ab iniuria, eos ciliorum tegminibus
 2 occuluit, unde oculos esse dictos Varroni placet. nam 20
 ipsae palpebrae, quibus mobilitas id est palpitatio uocabulum

AVCTORES 21—33, 2] ex Varrone ut uid.; cf. Charis. p. 105, 14 K.
 (Wilmanns frg. 30, p. 161): palpetras per t Varro ad Ciceronem XIII
 dixit. § 2 ss.] cf. Cic. de nat. deor. II 57, 143; 'Ueb. d. Quellen' p. 260.

EXPILATORES 19 s. 33, 9 s.] Isidor. orig. XI 1, 36. 39; de
 diff. rer. XVII 54.

BPV] 1 post ebriis hoc ⁂ et in marg. sup. ⁂ accidit (om. aut insanis).
 sed et sanis et sobriis *P* et] etiam *codd. rec. (teste Lengletio)*, *edd.*
 2 et] ac *edd.* propi//us ex proprius *P* 6 diducitur] *edd.*, dedu-
 citur *BPV* et] *BP*, tunc (sic) *V* 7 aciem *P* 10 nerui's *B*³, s *add. V*¹⁷
 11 debiles, *P*¹⁷ 12 luscis *P*¹⁷, s *inseruit V*¹⁷, *refecit V*³ 13 accedere *B*¹,
*corr. B*³ 14 uideat *B* 15 falluntur *V* 16 tamen] *BV*, tamen ipsa *P*
 17 'non' *B* 18 dñ ut uid., dñ// fort. iam m. 1 *corr.*, *refecit m. 3 V* 19 eos
*refecit V*³, sed e in litt. er. ciliorum *P* 20 occulit *B*, oculuit (uit
 in ras. ?) *euand. refecit V*³ dictos esse *P* nam et ipse *V* 21 palpetrae
 Varro scripserat, cf. supra 'Auctores' inest *V*, inest et *edd.*

tribuit, pilis in ordinem stantibus uallatae saeptum oculis decentissimum praebent: quarum motus adsiduus inconprehensibili celeritate concurrens et uidendi tenorem non inedit et reficit obtutum. acies enim id est membrana illa perlucens, 3
 5 quam siccari et obaescere non oportet, nisi umore adsiduo tersa praeniteat, obsolescit. quid? ipsa superciliorum fastigia 4
 pilis breuibz adornata nonne quasi aggeribus et munimentum oculis, ne quid superne incidat, et speciem simul praestant? ex quorum confinio nasus exorians et ueluti aequali porrectus
 10 iugo utramque aciem simul et discernit et munit. inferius 5
 quoque genarum non indecens tumor in similitudinem collium leuiter exurgens ab omni parte oculos efficit tutiores prouisumque est ab artifice summo, ut si qui forte uehementior ictus extiterit. eminentibus repellatur. nasi uero pars superior 6
 15 usque ad medium solida formata est, inferior autem cartilagine adhaerente mollita, ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. in hoc autem quamuis simplici membro tria sunt 7
 officia constituta, unum ducendi spiritus, alterum capiendi odoris, tertium ut per eius cauernas purgamenta cerebri de-

EXPILATORES] § 5] Isidor. de diff. rer. XVII 56. 17—19]
 Isidor. de diff. rer. XVII 57.

BPV] 1 instantibus *B*; in ordine stantibus *codd. rec., edd., sed Halmius confert Varr. d. re rust. I. 7, 4 arbores in ordinem satae. uallatae (u ex b) B. uallatae V¹⁷ 4 obtutum BP perlucens (c in er. g ? m. 1 ?) V 5 siccare B et nisi V humore (h del. m. 3) B, humore V¹, h refecit V³ assiduo (pr. s in er. c ? m. 1 ? , s refecit m. 3) V 6 tersa praeniteat] *P*, tersa reniteat *B*, tersapere (u m. 1 ? , *euaniid. refecit m. 3*) niteat *V*; tersa pure niteat *codd. rec., edd. 7 ante et munimentum er. & munimentum V munimento B 9 narus B¹, corr. B² uelut B 11 indecens (pr. e part. ras. ex i et c in ras. m. 1 ?) P 12 et leuiter B; leniter codd. rec., edd., sed cf. p. 38, 9 13 quis V 14 nisi B¹P¹, corr. B³P², nisi V¹, a er. et Nasi ex nisi V³ 15 interior, (sic) P²⁷ 16 adh'aerente B³, adherentem (, m. 2) P, adheret V *codd. rec.* adhaeret *edd.* mollit^a, P²⁷ ab usu B posset P 17 quam'uis' B³, -uis *euaniid. refecit V³ simplici (e er.) V 19 odores B¹, corr. B²***

fluant. quas ipsas deus quam mirabili, quam diuina ratione
 molitus est, ut tamen hiatus ipse nasi oris speciem non defor-
 8 maret! quod erat plane futurum, si unum ac simplex fora-
 men pateret: at id uelut pariete per medium ducto intersaepsit
 9 atque diuisit fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. ex quo 5
 intellegimus quantum dualis numerus una et simplici conpage
 solidatus ad rerum ualeat perfectionem. nam cum sit corpus
 unum, tamen totum ex simplicibus membris constare non
 10 poterat, nisi ut essent partes uel dexteræ uel sinistrae. ita-
 que ut pedes duo et item manus non tantum ad utilitatem 10
 aliquam usumque uel gradiendi uel faciendi ualent, sed et
 habitum decoremque admirabilem conferunt, sic in capite,
 quod totius diuini operis quasi culmen est, et auditus in duas
 aures et uisus in duas acies et odoratio in duas nares a summo
 artifice diuisa est, quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est, 15
 quamuis sit unum, tamen in duas partes membrana inter-
 11 ueniente discretum est. sed et cor, quod sapientiae domi-
 cilium uidetur, licet sit unum, duos tamen intrinsecus sinus
 habet, quibus fontes uiui sanguinis continentur saepto inter-
 cedente diuisi, ut sicut in ipso mundo summa rerum uel de 20
 simplici duplex uel de duplici simplex et gubernat et continet
 totum, ita in corpore de duobus uniuersa concompacta indissocia-

BPV] 2 u_t P² nasi.oris (r exp. et punct. post i m. 3) B
 3 'ni'si B³ si unum om. V ac refecit V³, sed subest fort. at
 4 at] edd., ad BPV parietem B¹P^{ac}, m del. B³, exp. P¹ 6 intelle-
 gimū<squa>ntum (litt. squa foramine perierunt), s quantum s. l. et in
 marg. m. 3 B duales B numeru<suna>t (foramen), s una et s. l.
 et in marg. m. 3 B conp_a,ge V¹² 9 poterat (n ? er.) V nisi] V,
 om. BP; 'locus mendosus' Heumannus; fort. inter poterat et nisi talia
 interciderunt: et ad utilitatem et ad pulchritudinem comparatum uelut B
 dexteræ] V, dexteræ BP, sed cf. c. 12, 5. 13. 14 sinixtrae B¹,
 corr. B³ 11 aliquam usumque] V, atque (adque B) usum BP ua-
 let B, ualerent P 14 odoratus P 15 diuisus P c'a'rebrum
 (sic) B 17 discretum (in er.) V cor om. V 18 sinus B¹, corr.
 B³ 19 continetur B¹ (corr. B²) PV^{ac} malim continentur, s. i.
 diuisos 21 duplici simplex] simplici duplex B¹, corr. B²

bilem praetenderent unitatem. oris quoque species et rictus 12
 ex transuerso patefactus quam utilis, quam decens sit, enarrari
 non potest: cuius usus in duobus constat officiis, sumendi
 uictus et eloquendi. lingua intus inclusa, quae uocem 13
 5 motibus suis in uerba discernit, et est interpretis animi nec
 tamen sola per se potest loquendi munus implere, nisi acumen
 suum palato inliserit, nisi adiuta uel offensione dentium uel
 compressione labrorum. dentes tamen plus conferunt ad
 loquendum: nam et infantes non ante incipiunt fari quam 14
 10 dentes habuerint et senes amissis dentibus ita balbutiunt,
 ut ad infantiam denuo reuoluti esse uideantur. sed haec 15
 ad hominem solum pertinent aut aues, in quibus acuminata
 et uibrata certis motibus lingua innumerabiles cantuum
 flexiones et uarios sonorum modos exprimit. habet praeterea 16
 15 et aliud officium, quo in omnibus, non tamen solo in mutis
 utitur, quod contritos et permolitos dentibus cibos colligit et
 conglobatos ui sua deprimit et transmittit ad uentrem. itaque
 Varro a ligando cibo putat linguae nomen inpositum.
 bestias etiam <in> potu adiuuat: protenta enim cauataque 17

AVCTORES 5 interpretis animi] Lucr. VI 1149. § 16] cf. Cic.
 de nat. deor. II 54, 134 (etiam Nemes. p. 238 M. μεγίστην γὰρ—
 τοῦ στροφάκου).

EXPILATORES 4—8. 18] Isidor. de diff. rer. XVII 58; orig.
 XI 1, 51.

BPV] 1 praetendere^{n't} *P*¹ speciem *P* rectus *V*^a 2 aduerso *B*
 transuersum *V*^a, transuerso* *V*¹ sit om. *BV* 4 loquendi *P* *malim*
 lingua <uero> uel <autem> clausa *V* an fort. inclusa <est>: quae...
 discernit et.. animi, nec...? 8 labiorum *edd.* 9 fari om. *V* 10 insenes *V*
 balbu't'iunt *V* 11 'ad' *V* de n'uo. (n add. et uo in ras.) *V*
 12 aut] *B*, a*^t (u ? *er.*) sic *P*, aut 'ad' *V* in om. *B* 13 bibrata *B*^a,
 corr. m. 1 uel. 2 14 sonores et in marg. ros (corr. m. 1 ?) *P* ex-
 primet *B*¹, corr. *B*³ 15 quod *P* in omnibus] *BP*, hominib; *V*
 non] *V* (sc. n), sed *BP* 16 contritos et permolitos] *B*, per contritos *P*,
 contritos et cōmolitos *V*, recte? cib:os' *P*² 18 a*ligando (1 *er.*) *BP*
 19 in add. *Heumannus* potū (p et t ex aliis litt. ? m. 3, ~ m. 2) *B*
 adiubat *B*^a, corr. m. 1 uel 2

hauriunt aquam eamque comprehensam linguae sinu, ne tarditate ac mora refluat. ad palatum celeri mobilitate conplodunt. haec itaque palati concauo tamquam testudine tegitur eamque
 18 dentium saeptis deus quasi muro circumuallauit. dentes autem ipsos, ne nudi ac restricti magis horro^ri quam orna⁵mento essent, gingiuis molli^bus, quae a gignendis dentibus nominantur, ac deinde labrorum tegminibus honestauit: quorum durities sicut in molari lapide maior est et asperior quam in ceteris ossibus, ut ad conterendos cibos pabulumque suffi-
 19 cerent. labra ipsa quae quasi antea cohaerebant, quam de¹⁰center interscidit! quorum superius sub ipsa medietate narium lacuna quadam leui quasi ualle signauit, inferius honestatis
 20 gratia foras molliter explicauit. nam quod attinet ad saporem capiendum, fallitur quisquis hunc sensum palato inesse arbitrat^{ur}, lingua est enim qua sapores sentiuntur, nec tamen¹⁵ tota: nam partes eius quae sunt ab utroque latere teneriores. saporem subtilissimis sensibus trahunt. et cum neque ex cibo quicquam neque ex potione minuatur, tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor eadem ratione qua nihil de
 21 quaque materia odoris capio decerpit. cetera quam decora²⁰ sint uix exprimi potest: deductum clementer a genis mentum et ita inferius conclusum, ut acumen eius extremum signare

EXPILATORES 4—7] Isidor. orig. XI 1, 54; de diff. rer. XVII 60.

BPVJ 1 hauriunt *V*³. auriunt *subesse uid.* sinu^m (m *exp. m. 3*) *B*
a sinu ne—horrori (5) *omnia euanida refecit V*³ 2 moreffluat *B*¹,
 moreffluat *B*², mora//effluat (1 uel 2 litt. *er.*) *P*, mora effluat *in ras. V*³
 ad palatum, *V*³ 3 palati (i ex o) *P* teritur *B*¹, corr. *B*³ **d,s *P*²
 5 post ipsos hoc *hd.* et *in marg. inf.* haec mirabili modo per ordinem
 fixos. *hs. add. B*³ (*hd. et hs. ut p. 6, 10*) horro^ri *V*¹, refecit *V*³
 6 cent, *V*¹ 7 horum *B* 8 duriti^aes (a *er.*) *P* im *B*¹, corr. *B*³
 lapide* (m *er.*) *B* quam (am *in er. od m. 2*) *B* 11 int'scidit *P*,
 intercudit *codd. rec., edd.* 12 lacunat (r *exp. m. 3*) *B* laeui *B*
 13 foris *B* 14 quisque *V*, recte? 15 enim om. *P* sapor^oresentitur *B*¹,
 sapor^oresentitur *B*³ sapor^os' *P* 19 sapor^o *P*, sapor^o *V* ratione* *V*
 20 qua^{cū}que, *add. cū m. 1?*, *euanid. refecit m. 3 V*, quacumque *codd. rec., edd.*

uideatur leuiter inpressa diuisio, rigidum ac teres collum,
 scapulae uelut mollibus iugis a ceruice demissae, ualida et
 substricta nervis ad fortitudinem brachia, insignibus toris
 extantium lacertorum uigens robur, utilis ac decens flexura
 5 cubitorum. quid dicam de manibus rationis ac sapientiae 22
 ministris? quas sollertissimus artifex plano ac modice concauo
 sinu fictas, ut si quid tenendum sit, apte possit insidere, in
 digitos terminauit: in quibus difficile est expedire utrumne
 species an utilitas maior sit. nam et numerus perfectus ac 23
 10 plenus et ordo ac gradus decentissimus et articulorum parium
 curuatura flexibilis et forma unguium rotunda concauis tegmi-
 nibus digitorum fastigia comprehendens atque firmans, ne
 mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum praebet ornatum.
 illud uero ad usum miris modis habile, quod unus a ceteris 24
 15 separatus cum ipsa manu oritur et in diuersum maturius
 funditur, qui se uelut obuium ceteris praebens omnem tenendi
 faciendique rationem uel solus uel praecipue possidet tam-
 quam rector omnium atque moderator; unde etiam pollicis
 nomen accepit, quod ui et potestate inter ceteros polleat.
 20 duos quidem articulos extantes habet. non ut alii ternos, sed 25
 unus ad manum carne conectitur pulchritudinis gratia: si
 enim fuisset tribus articulis et ipse discretus, foeda et inde-
 cora species ademisset manibus honestatem. iam pectoris 26

EXPILATORES 1 rigidum—collum] Isidor. orig. XI 1, 61
 9 s. 18 s.] Isidor. orig. XI 1, 70; de diff. rer. XVII 63.

BPV] 1 inpress^a (i ? *er.*) *P* 2 dimissae *P* / ualida* (e ? *er.*) *P*
 3 bra^cc^hia *B*³ 4 ingens *codd. rec., edd.* 5 rationis (r in *ras. et c*
s. l., hoc quoque in ras., m. 3) *B* 6 plano artifex *V* 7 situ *V*
 finctas ut uid. *B*¹, fin^xit, *B*³ possit] *BV*, sit *P* in (*ante digitos*)
er., B 8 terminabit *B*^{ae}, *corr. m. 1 uel 2* 9 perfectus] *PV*, pectus
 (*sed et minus cert.*) *B*¹, p^lexus *B*² ac plenus e^t *P* 13 concederet *V*
 15 diuerso *V* 16 finditur *codd. rec., edd.; malim diffunditur tenendi, P*
 17 et tamquam *P* 18 ***** (*rector fort. er.*) omnium rector *B* mode-
 rator (or ex ur) *B* 20 ut *s. l. V*¹, refecit *V*³ 21 ad manū carne
 conectitur] *V*, ad manus conectitur *B*, ad manus carne conectitur *P*
 23 spicies *P*¹ nam *PV*

latitudo sublimis et exposita oculis mirabilem prae se fert habitus sui dignitatem. cuius haec causa est, quod uidetur hominem solum deus ueluti supinum formasse — nam fere nullum aliud animal iacere in tergum potest —, mutas autem a nimantes quasi alterno latere iacentes finxisse atque ad terram 5 compressisse. idcirco illis angustum pectus et ab aspectu remotum et ad terram uersus abiectum, hominis autem patens et erectum, quia plenum rationis a caelo datae humile aut 27 indecens esse non debuit. papillae quoque leuiter eminentes et fuscioribus ac paruis orbibus coronatae non nihil addunt 10 uenustatis, feminis ad alendos fetus datae, maribus ad solum decus, ne informe pectus et quasi mutilum uideretur. huic subdita est planities uentris, quam mediam fere umbilicus non indecenti nota signat ad hoc factus, ut per eum fetus 15 dum est in utero nutriatur.

1 11. Sequitur necessario ut de internis quoque uisceribus, dicere incipiam: quibus non pulchritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est, quoniam opus fuerat ut terrenum hoc corpus suco aliquo de cibus ac potibus aleretur 2 sicut et terra ipsa imbris ac pruinis. prouidentissimus 30 artifex in medio eius receptaculum cibus fecit. quibus concoctis et liquefactis uitales sucos membris omnibus dispertiret. 3 sed cum homo constet ex corpore atque anima, illud quod

EXPILATORES 4 s.] Isidor. orig. XI 1, 92. 6—9] Isidor. de diff. rer. XVII 64. 11 s.] Isidor. de diff. rer. XVII 65. 13—15] Isidor. orig. XI, 1, 99; de diff. rer. XVII 66.

BPV] 1 prae se praefert *P* 3 ferre (a er.) *B* 4 integrum *B* 5 quas *B* altero (sic) *V*¹, refecit *V*³ finxisse *B* 7 re///motum refecit *m.* 3, sed re iam a *m.* 1 ut uid. in *ras.*, *V* malim abiectum <est> homines *B*¹, corr. *B*² hominis—erectum in *marg.* *P* 8 datum *B* humile *BPV*, in *B* *m* er. 9 papellae *V* laeuiter *B*; leniter *codd. rec., edd., sed cf. p. 33, 12* 10 ac paruis orbib. *P* paruis (i er.) *B* orbibus (c er.) *B* 11 uenustatem *P* fœtus (o er.) *B*, item 14 ex datę hoc lacte *V*³ solem *P*^{ac} 12 decorem *P* 13 umbilicus (*m* in *ras.* *m.* 1 uel 2) *B* 17 dicere (s er.) *V* 18 quoniam] *BP*, quia *V* 19 succo *V*³ 20 et om. *BP* ac] *BP*, et *P* 21 quibus om. *P*

supra dixi receptaculum soli corpori praestat alimentum, animae uero aliam sedem dedit. fecit enim genus quoddam uisceris molle atque rarum, quod pulmonem uocamus, eumque non in utris modum finxit, ne effunderetur semel spiritus
 5 aut inflaret semel. ideoque plenum quidem uiscus effecit,⁴ sed inflabile atque aeris capax, ut paulatim spiritum reciperet, dum uitalis uentus per illam spargitur raritatem, et eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat: ipsa enim uicissitudo et spirandi respirandique tractus uitam sustentat
 10 in corpore. quoniam ergo duo sunt in homine receptacula,⁵ unum aeris quod alit animam, alterum ciborum quod alit corpus, duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem ac spiritalem, quarum superior ab ore ad uentrem ferat, inferior a naribus ad pulmonem. quarum natura et ratio
 15 diuersa est. ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est et qui semper clausus cohaereat sibi sicut os ipsum, quoniam potus et cibus dimota et patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. spiritus contra qui est incorporalis ac tenuis, quia spatium
 20 sibi facere non poterat, accepit uiam patentem, quae uocatur gurgulio. is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus quasi

EXPILATORES 12 s.] cf. Isidor. de diff. rer. XVII 61. 21—40, 2. Isidor. de diff. rer. XVII 61.

BPV] 3 uiscerum *P*, uisceribus *V* post uocamus hoc hd. et in marg. sup. haec in quod spiritus reciproca uicissitudine commearat hs add. *B*³ (hd. et hs. ut p. 6, 10) 4 utris] *Heumannus*, utris (sic) *V*¹, s refecit *V*³, uteri *BP* edd. finxit *B* 4 s. utroque loco simul edd. sps *P*¹, spiritus *P*², similis correctio 6. 19. p. 40, 3. 9. 41, 15 5 uictus *P* fecit *B* 6 sed] *PV*, ut esset in 3 uel 4 litt. er., quarum prima s, extrema t (non set fuisse uid.) *B*² inflabilem *P* 7 et] *BP* sed *V* 9 post uicissitudo add. flandi *B*³ tractatus (ta exp. m. 1 ?) *P* 10 hominem (m del. m. 3) *B* receptaculum *P* 11 uinum *P*² 12 post corpus hoc hd. et in marg. inf. haec ut flecti ceruix ac moueri facillime possit. hs. add. *B*³ (hd. et hs. ut p. 6, 10) 13 a bore, *P*² 15 a bore (r er.) *P* 16 sicut os—spatium sibi (18) om. *P* 17 guila *B* 21 gurgulio (alt. u part. ras. ex o) *V*

ex anulis in cicutae modum inuicem compactis et cohaerenti-
 8 bus patetque semper hic transitus. nullam enim requiem
 meandi habere spiritus potest: qui quia semper commeat.
 demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uua nomen
 est, uelut occursu quodam refrenatur, ne aut teneritudinem 5
 domicilii cum impetu ueniens attracta pestilenti aura cor-
 rumpat aut totam nocendi uiolentiam internis receptaculis
 perferat. ideoque etiam nares breuiter sunt apertae: quae
 idcirco sic nominantur, quia per eas uel odor uel spiritus
 9 nare non desinit. tamen haec fistula spiritalis non tantum 10
 ad nares, uerum ad os quoque interpatet in extremis palati
 regionibus, ubi se tolles faucium spectantes uuam tollere
 10 incipiunt in tumorem. cuius rei causa et ratio non obscura
 est. loquendi enim facultatem non haberemus, si ut gulae
 iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pateret. 15
 11 aperuit igitur uiam uoci diuina sollertia ex illa fistula spiri-
 tali, ut posset lingua ministerio suo fungi et uocis ipsius
 inoffensum tenorem pulsibus suis in uerba concidere. qui
 meatus si aliquo modo intersaeptus sit, mutum faciat necesse

EXPILATORES 8—10] Isidor. orig. XI 1, 47; de diff. rer. XVII 57.

BF (a18) *PV*] 1 anulis (u m. 3 ex o, s. l. h er., quod add. m. 2) *B*, anel-
 lis *V*, recte? 3 quias qui (sic) *P*, q̄ (i. e. qui, hoc s. l. add. m. 1.
refecit m. 3) quia *V*, quia is qui *codd. rec.*, *edd.* 4 demissa] demisa
 (sic) *V*¹, dimisa *V*², dimissa *BP* uba *B*^{ao}, corr. m. 1 uel 2 6 ueniens
 s. l. *V*¹, *refecit* *V*³ pestilenti* *BP*, & ? er. in *B*, i ? er. in *V* 8 inferat
Heumannus etiam] *BP*, enim *V* breuiter sunt apertae] *PV*, breues et
 apertae *B* 9 nominatur *P* ordo *P*^{ao}, corr. *P*¹² 10 post desinit
 s. l. haec quae sunt huius fistulae quasi ostia add. *B*³ 11 quoque
om. B palatis *B*^{ao}, pa'ul'ati, *B*¹, paliti *V* 12 tolles] *Isaeus*,
 colles *BPV*; in tolles... tollere *etymologia subest*; cf. 'Ueb. d. Quellen'
 p. 263 expectantes *B* 14 si (s. l. m. 1, *refecit* m. 3) sicut *V*,
 recte ? cf. c. 18, 8; *Inst. VI* 21, 11. 22, 4 guilae *B* 15 ad, *V*²
 pa'teret (t er.) *V* post pateret hoc ha. (sic) et in marg. sup.
 haec nec procedens ex eo spiritus efficere uocem sine linguae ministerio
 posset. hd. (sic) add. *B*³ (de hd. et ha. cf. ad p. 6, 10) 16 uoce *V*^{ao}
 17 possit *BP* 18 a |<co>ncidere incipit fol. 2^r *F* c̄c̄edere *V*²
 q̄ (i. e. qui) in ras. *V* 19 aliquo (o in er. a ? m. 2) *B* |<m>odo *F*
 in<ter>saeptus (litt. ter foramine perierunt) *F*, inter,c̄eptus *V*²² |<fa>ciat *F*

est: errat enim profecto quisquis aliam causam putat cur homines muti sint. non enim, ut uulgo creditur, uinctam 12 gerunt linguam, sed hi uocalem illum spiritum per nares quasi mugientes profundunt, quod uoci transitus ad os aut
 5 nullus omnino est aut non sic patens, ut plenam uocem possit emittere. quod plerumque natura fit, aliquando etiam 13 casu accidit ut morbo aliquo hic aditus obsaeptus uocem non transmittat ad linguam faciatque de loquentibus mutos. quod cum acciderit, auditum quoque obstrui necesse est, ut
 10 quia uocem emittere non potest, ne admittere quidem possit. loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. illud quoque 14 praestat, ut in lauacris celebrandis, quia nares calorem ferre non possunt, aer feruens ore ducatur, item si forte spiramenta narium frigore pituita praecluserit, per os auram
 15 trahere possimus, ne obstructa meandi facultate spiritus stranguletur. cibi uero in aluum recepti et cum potus 15 umore permixti cum iam calore percocci fuerint, eorum sucus

AVCTORES 2—4] ex eodem auctore (Varrone?) Non. p. 9, 21 Merc.: mutus onomapoeia est incertae uocis quasi mugitus. nam mu sonus est proprie qui intellectum non habet; cf. *Ueb. die Quellen* p. 264. 6 s.] cf. Nemes. p. 209 M. καὶ γὰρ—ἀποβαλόντες.

BFPV] 1 <pr>ofecto *F* putat *F* 2 sunt *F* <en>im *F*
 3 <ge>runt *F* hii *BF*, hi* (i *er.*) *P* illu>m (foramen) *F* 4 mugie-
 <en>tes *F* quod<d> *P*² <tr>ansitus *F* 5 <pl>enam *F* 6 <quo>d *F*
 aliqua<do> *F* an sed aliquando? 7 <aliq>uo *F* obsaeptus
om. *P* uo<ce>m *F* 8 <fac>iatque *F* loquen<ti>bus *V* 9 <cu>m *F*
 <ob>strui *F* ut *om.* *V* 10 quia] *BPV*, quoniam *F* <uo>cem *F*
 ne] *FPV*, ne auditum *B* admittere *B*³, <ad>mittere *F* 11 loquen<di>
 (<euanid.>, n *add.* m. 2) *F* patefactum *V* <m>eatus *F* 12 <in> *F*
 <n>ares *F* 13 pos<unt> *F* aer *om.* *P* <ite>m *F* 14 frigore
scripsi (cf. *Verg. Ecl. II 22*), frigoris *BF* (in quo nari<um>frigoris) *V*,
pro frig. pit. praecl. hoc praecluserit rigor *P* praeclus<er>it *B*³; prae-
 cluse<rit>er *F* 15 pos<sim>us *F* obstructa (a *euanid.* s. l. *restit.*
m. 2) *F* <m>eand<i> *B*² facultate* (m *er.*) *BV*, <fa>cultate *F*
 16 cui *B*¹, *corr.* *B*², <cibi> *F* alu<u>m *P*¹ 17 umore (h s. l. *er.*,
quod add. m. 2) *B* (pariter p. 42, 15. 20. 43, 8), h<u>more *V*¹, h<refecit> *V*³,
item p. 42, 15. 43, 8 fuerin<t> *V*¹, n<refecit> *V*³ sucos *B*^{ac}, *corr.* m. 1 uel 2

inenarrabili modo per membra diffusus inrigat uniuersum
 16 corpus et uegetat. intestinorum quoque multiplices spirae
 ac longitudo in se conuoluta et uno tamen substricta uinculo
 quam mirificum dei opus est! nam ubi maceratos ex se cibos
 alius emiseric, paulatim per illos internorum anfractus extru- 5
 duntur, ut quidquid in ipsis inest suci quo corpus alitur,
 17 membris omnibus diuidatur. et tamen necubi forte obhaereant
 ac resistant, quod et fieri poterat propter ipsorum uoluminum
 flexiones in se saepe redeunt et fieri sine perniciē non
 poterat, obleuit ea intrinsecus crassiore suco, ut purgamenta 10
 illa uentris ad exitus suos facilius per lubricum niterentur.
 18 illa quoque ratio subtilissima est, quod uesica, cuius usum
 uolucres non habent, cum sit ab intestinis separata nec ullam
 habeat fistulam qua ex illis urinam trahat, completur tamen
 19 et umore distenditur. id quomodo fiat non est difficile per- 15
 uidere. intestinorum partes quae ab aluo cibum potumque
 suscipiunt, patētiore sunt quam ceterae spirae et multo
 20 tenuiores. hae uesicam circumplectuntur et continent: ad
 quas partes cum potus et cibus mixta peruenerint, fimum
 quidem crassius fit et transmeat, umor autem omnis per 20

AVCTORES 12 s.] cf. Nemes. p. 148 M. τὰ δὲ κόστικα οὐκ ἔχει, ὡς ὀρνιθεῖς.

EXPILATORES 4 ss.] cf. Isidor. de diff. rer. XVII 68.

BFPV] 1 uniuersum *B*, *utrum e ano incertum in F* 2 uegitat *V*¹. *corr.* *V*³
 3 una *P* 5 albos *ut uid.* *B*^{ac}, *part. ras. corr. m. 1 uel 2* 6 quid *P*
 in ipsis] *F*, ipsis *BV*, *fort. recte, om. P* quo* (d *er.*) *V* 7 ne cui *V*
 8 et fieri (t *ras. ex f, ut uid.*) *sic B* 9 redundantes *B* perniciē *P*¹
 10 obleuit ea] *V*, oblata (eu *er.*) *sic B*, obpleuit ea *P* 11 ill in
 illa euauit, *F* 12 subtilissima *F*, *pariter p. 43, 2* uesica (u ex b et ic
 in 1 uel 2 *litt. er. m. 3*) *B*, ue- ex ui- *P*² 14 quē *V* 15 desten-
 ditur *F* 16 intestinorum enim partes *P*, *recte?* ab intestinorum *incipit*
fol. 2^a F aluo *P*² cibū *V* 17 suscipiat *F* patētiore (i
er.) *B*, potētiore *P* post et *er.* & *V* 18 teneriores *B*, tenuior *P*¹.
*corr. P*² uisicam *BP*¹ 19 potos et cibos (*corr. m. 1?*) *F* fir-
 mum *B*, sinum *V* 20 crassius (c *ras. ex g*) *V* translatū (*sic*)
 humor* aū (hu *postea add. m. 1, a er.*) *V* 'autem' *B*

illam teneritudinem percolatur eumque uesica, cuius aequae tenuis subtilisque membrana est, absorbet et colligit, ut foras qua natura exitum patefecit emittat.

12. De utero quoque et conceptione, quoniam de internis 1
loquimur, dici necesse est, ne quid praeterisse uideamur:
5 quae quamquam in operto latent, sensum tamen atque intelligentiam latere non possunt. uena in maribus quae seminium 2
continet, duplex est, paulo interior quam illud umoris obsceni receptaculum. sicut enim rienes duo sunt itemque testes, ita
10 et uenae seminales duae, in una tamen conpage cohaerentes: quod uidemus in corporibus animalium, cum intersecta patefiunt. sed illa dexterior masculinum continet semen, sinisterior 3
femininum, et omnino in toto corpore pars dextera masculina est, sinistra uero feminina. ipsum semen quidam 4
15 putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad uenam genitalem confluere ibique con crescere, sed hoc quomodo fiat

AVCTORES § 4 ss.] ex Varronis Tuberone; cf. Censorin. 5, 2 ss 6, 1. 4 ss. 7, 1. 9, 1 s.; Krahner, De Varrone ex Martiani satura sup plendo (1846) p. 18; Wilmanns p. 36 adn. 1; Diels, Doxogr. gr. p. 186 s 197 s.; 'Ueb. d. Quellen' p. 265 ss.

BFPV] 1 uisica *B*¹, corr. *B*² 2 tenuis *F* obseruit (i ex e) *B*¹,
obsorbit *B*³, absorbit *V*¹, corr. *V*² et *part. ras. ex* ut *P*² 3 exitum]
exitura (a. in *ras. m. 2* ?) exitum *P* 4 uteri (i ex o *m. 1 uel 2*)
quoque (*om. et*) *B* 5 interisse *ut. uid. P*¹, *pterisse *P*² 6 operum *V*
late'n't *P*¹ 7 late're' *P*² ue-na (ne *er.*) *P* 8 obsceni umoris *F*
obsceni (a *er.*) *B* 9 rienes] *BF*, renes *PV*; cf. p. 48, 23 'ita' *P*,
om. V 10 in *P*¹ conpagae (a *er.*) *B*, compagae *F* 11 in *euanuit*, *F*
intersecta] *Heumannus*, interfecta *BV*, <interfectae (sic) *F*, inter-
fecta, *P*¹ 12 d'exterior *V* semen. *P* sinist'erior *V* 13 fe-
mininum (a *er.*) *B* (pariter 14), fem(ini)num *F* t'o'to (o foramine
perit) *F*. 'to'to *V* corp(ore). *F* dextera *scripsi*, dextra *BFPV*, sed cf.
p. 34, 9. 44, 4. 45, 21. 46, 3 14 sinixtra *B*¹, corr. *B*³ (pariter p. 44, 4).
s<inis>tra *F* femininum *F* <se>men *F* sem(en) qui,dam *P*
15 puta'n't *F*¹ putant—quidam] a*i*unt *V*, aiunt *codd. rec.*, sed cf.
'Plutarch.' *Placit. philos. V* 3 (τις ἡ οὐσία σπέρματος), 4 Ἰλλάτων μυελὸς
τοῦ νωτιαίου ἀπόρροιαν medu<llis>| *F* c'orpo're *F* 16 co'n-
flu>ere *F* con crescere *P*¹ h<ocquo>modo *F*

5 humana mens non potest comprehendere. item in feminis
uterus in duas se diuidit partes, quae in diuersum diffusae
ac reflexae circumplicantur sicut arietis cornua. quae pars in
dexteram retorquetur, masculina est, quae in sinistram, femi-
6 nina. conceptum igitur Varro et Aristoteles sic fieri arbi- 5
trantur. aiunt non tantum maribus inesse semen, uerum
etiam feminis et inde plerumque matribus similes
procreari, sed earum semen sanguinem esse purga-
tum: quod si recte cum uirili mixtum sit, utraque
concreta et simul coagulata informari: et primum 10
quidem cor hominis effingi, quod in eo sit et uita
omnis et sapientia, denique totum opus quadragesimo
die consummari. ex abortionibus haec fortasse collecta sint.
7 in auium tamen fetibus primos oculos fingi dubium non est,
quod in ouis saepe deprehenditur. unde fieri non posse arbi- 15
8 tror quin fictio a capite sumat exordium. similitudines
autem in corporibus filiorum sic fieri putant: cum semina
inter se permixta coalescunt, si uirile superauerit.
patri similem prouenire seu marem seu feminam, si-

AVCTORES 5 Aristoteles] de gen. anim. IV 3.

EXPILATORES 1—3] Isidor. orig. XI 1, 135. 10—15] Isidor
orig. XI 1, 143. § 8 ss.] cf. Isidor. orig. XI 1, 145.

BF (—13) PV] 1 no<n>| F <item>| F in om. P 2 *se (es er.) V
s<edi>| uidit F diuers<um>| F 3 circu<mpli>|cantur F cornu<a>| F
4 dexteram] BFPV, dextram edd., sed cf. ad p. 43, 13 retorquetur
(ur ras. ex or) B, prae<???> (3 uel 3 litt. perierunt) |retur F <in>| F
5 <et>| F arbit<ran>|tur F, arbitra'n'tur P 6 aiunt] FV, aiunt
enim B, et aiunt P ma<ribus>| F' 7 eti<am>| F 'inde, P²
m<a>|tribus F 8 e<arum>| F sanguine B purg<atum>| F
9 <m>i<x>um>| F, mixtu,m P 10 sin| F cumaculata F e<t
pri>|mum F 11 quidem om. F effin<gi>| F, effingi (pr. f ex t m. 2 ?) P
et om. B 12 om<ni>s<et>| F o<pus>| F quadragen-
simo BP¹ (n exp. P²) V^{ar} (n er.) F con<sum>|mari F e<x (t ? er.) F
abortionib<us> (sic) <haec>| hic desinit fol. 2^a F sunt codd. rec., edd.
14 primum V 15 depr<eh>endimus (a er.) P po<***>se (tui ? er.) V
16 fi<c>tio P², finctio V similitudinis BP^{ac}, corr. P¹² 18 an coalescant ?
19 patri (ri in 3 uel 4 litt. er. m. 2 ?) P proueniri B¹, corr. B²

muliebre praeualuerit, progeniem cuiusque sexus ad
 imaginem respondere maternam. id autem praeualet 9
 e duobus, quod fuerit uberius; alterum enim quodam-
 modo amplectitur et includit: hinc plerumque fieri
 5 ut unius tantum liniamenta praetendat. si uero 10
 aequa fuerit ex pari semente permixtio, figuras quo-
 que misceri, ut suboles illa communis aut neutrum
 referre uideatur, quia totum ex altero non habet, aut
 utrumque, quia partem de singulis mutuata est. nam 11
 10 in corporibus animalium uidemus aut confundi parentum
 colores ac fieri tertium neutri generantium simile aut utrius-
 que sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus
 concors mixtura uarietur. dispaes quoque naturae hoc modo 12
 fieri putantur: cum forte in laeuam uteri partem ma-
 15 sculinae stirpis semen inciderit, marem quidem gigni
 opinatio est, sed quia sit in feminina parte conceptus,
 aliquid in se habere femineum supra quam decus
 uirile patiatur, uel formam insignem uel nimium
 candorem uel corporis leuitatem uel artus delicatos
 20 uel staturam breuem uel uocem gracilem uel animum
 inbecillum uel ex his plura. item si partem in dex- 13
 teram semen feminini generis influxerit, feminam
 quidem procreari, sed quoniam in masculina parte
 concepta sit, habere in se aliquid uirilitatis ultra
 25 quam sexus ratio permittat, aut ualida membra aut
 inmoderatam longitudinem aut fuscum colorem aut

BPV] 1 muliebrem (m exp. m. 2) sexus (x in er. c ? m. 3) B
 sexum P, sec[us] V 4 includet B 6 pa[ri] (t ? er.) V semin[e]
 (a er.) B 7 subolis B h[ab]et B² 8 qu[ia] V 10 in parentum B.
 parentium P 11 coloris B¹, corr. B³ ac] PV, aut B similem B
 13 discors B disparis P 16 opinatio] PV, manifestum B femi-
 nea V 17 femin[e]ū, P² 19 leuitatem (a er.) B 21 inbecillum B.
 imbecillum P² post plura s. l. K (i.e. Capitulum, cf. part. I ad p.
 750, 22) B¹ si partem—influxerit in marg. sup. add. P² partem in
 dexteram] P (i. e. P²) V, in partem dexteram B; dextram edd., sed
 cf. ad p. 43, 13 23 quidem om. P in masculinam partem B

hispidam faciem aut uultum indecorum aut uocem
 14 robustam aut animum audacem aut ex his plura. si
 uero masculinum in dexteram, femininum in sinistram
 peruenerit, utrosque fetus recte prouenire, ut et
 feminis per omnia naturae suae decus constet et 5
 maribus tam mente quam corpore robur uirile ser-
 15 uetur. illud uero ipsum quam mirabile institutum dei, quod
 ad conseruationem generum singulorum duos sexus maris ac
 feminae machinatus est, quibus inter se per uoluptatis inle-
 cebram copulatis subsiciua suboles pararetur, ne genus omne 10
 16 uiuentium condicio mortalitatis extingueret. sed plus roboris
 maribus attributum est, quo facilius ad patientiam iugi mari-
 talis feminae cogerentur. uir itaque nuncupatus est, quod
 maior in eo uis est quam in femina, et hinc uirtus nomen
 17 accepit: item mulier, ut Varro interpretatur, a mollitie, 15
 inmutata et detracta littera, uelut mollier. cui suscepto
 fetu cum partus adpropinquare iam coepit, turgescences mammae
 dulcibus sucis distenduntur et ad nutrimenta nascentis fontibus
 lacteis fecundum pectus exuberat. nec enim decebat aliud
 18 quam ut sapiens animal a corde alimoniam duceret. idque 20

AVCTORES 10 subsiciua suboles] Cyprian. de zelo et liu. 15
 (p. 430, 5). 13—15 uir] cf. Varro de ling. lat. V 73; Cic. Tusc
 II 18, 44.

EXPILATORES 13—16] Isidor. orig. XI 2, 17. 18; de diff. rer.
 XVII 82: uir itaque nuncupatus, ut ait Lactantius... 19 s.] Isidor.
 de diff. rer. XVII 65.

BPV] 2 si uero] *BV*, siue *V* 3 sinixtram *B* 4 foetus *V* 8 duo *B*
 mares *B* ac] *BV*, et *P* 9 uoluptatibus *B*, uoluntatis *V* inle-
 cebram] *P*, illecebrae (sic) *B*², illecebras *V* *edd.*, sed cf. d. ira 19, 3
 inlecebra uoluptatis 10 subsiciua] *BV*, sic, ut (, m. 2) *P* subolis *B*,
 sôbolis (o in v corr. m. 2 ?) *V* pareretur *V* 12 adtributus *B*
 attributum est om. *V* quo* (d er.) *V* 13 nuncupatus] *P*¹ (nonc- *P*²),
 nominatus *BV*, sed cf. supra Isidor. de diff. rer. XVII 82 nuncupatus
 15 interpetratur *BV* a om. *V* mollitiae *B*¹ (a del. *B*²) *V*,
 mollitię *P*^{ar}, er. 16 mollier (o part. ras. ex u) *V* cuius *B* 17 fetu
 cū, *B* turgescentes *B*², turgiscentes *V*^{ac} 18 sucis om. *P* forti-
 bus (non satis cert. utrum rt an st) *P*¹ 20 alimonia m⁷ *B*³

ipsum sollertissime comparatum est, ut candens ac pinguis
umor teneritudinem noui corporis inrigaret, donec ad capiendos
fortiores cibos et dentibus instruatur et uiribus roboretur.
sed redeamus ad propositum, ut cetera quae supersunt bre-
uiter explicemus.

13. Poteram nunc ego ipsorum quoque genitalium mem-
brorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab
huiusmodi sermone reuocaret: itaque a nobis indumento uere-
cundiae quae sunt pudenda uelentur. quod ad hanc rem
attinet, 10 queri satis est homines inpios ac profanos summum
nefas admittere, qui diuinum et admirabile dei opus ad pro-
pagandam successionem inexcogitabili ratione prouisum et
effectum uel ad turpissimos quaestus uel ad obscenae libi-
dinis pudenda opera conuertunt, ut iam nihil aliud ex re
sanctissima petant quam inanem et sterilem uoluptatem.
15 quid? reliquae corporis partes num carent ratione aut pulchri-
tudine? conglobata in nates caro quam sedendi officio apta!
et eadem firmior quam in ceteris membris, ne premente cor-
poris mole ossibus cederet. item feminum deducta et latioribus
20 toris ualida longitudo, quo facilius onus corporis susti-
neret: quam paulatim deficientem in angustum genua deter-
minant, quorum decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendum
sedendumque aptissimam praebent. item crura non aequali
modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes, sed

EXPILATORES 17—19] Isidor. orig. XI 1, 101; de diff. rer.
XVII 70.

BPV] 2 humor (h *del. m.* 3) *B*, 'h'umor *V* post capiendos *er.*
r ? *B* 3 instru, in *marg.* at et uirib; *V* roboret, *V* 6 ego *om. B*
8 eiusmodi *B* 9 ad *om. V* 10 impios (im in *litt. incert. scr. m.* 3) *V*
11 admirabilem (*alt. m del. m.* 3) *B* 12 rationi *B*¹, *corr. B*²
|||/|prouisum (1 uel 2 *litt. er.*) *V* 13 quaestus (a *del. m.* 3) *B*
obscenae (a *er.*) *B* 14 conuertunt** *B* ex] *BP*, ** *V* 15 et] *PV*,
ac *B* sterilem *B*¹, *corr. B*² 16 num partes *V* aut] *BV*, ac *P*
17 natis *B*¹, *corr. B*² officii *V* 18 est *Heumannus* 'ne' *P*¹ 19 mole
(1 *er.*) *P* 20 quo* (d *er.*) *V* 22 in pedibus *B* 23 aptissimam] *PV*,
aptissimum usum *B* crurali] *V*

teretibus suris clementer extantibus sensimque tenuatis et
 6 firmata sunt et ornata. in plantis uero eadem quidem. sed
 tamen longe dispar quam in manibus ratio est: quae quoniam
 totius operis quasi fundamenta sunt, eas mirificus artifex non
 rotunda specie. ne homo stare non posset aut aliis ad standum
 pedibus indigeret sicut quadrupedes. sed porrectiores longiores-
 que formauit, ut stabile corpus efficerent planitie sua; unde
 7 illis inditum nomen est. digiti aequae totidem quot in mani-
 bus, speciem magis quam usum maiorem praeferentes ideoque
 et iuncti et breues et gradatim compositi: quorum qui est
 10 maximus, quoniam illum sicut in manu discerni a ceteris
 opus non erat, ita in ordinem redactus est. ut tamen ab aliis
 8 magnitudine ac modico intervallo distare uideatur. haec
 eorum speciosa germanitas non leui adiumento nisum pedum
 firmat: concitari enim ad cursum non possumus. nisi digitis
 15 in humum pressis soloque nitentibus impetum saltumque
 9 capiamus. explicasse uideor omnia quorum ratio intellegi
 potest: nunc ad ea uenio quae uel dubia uel obscura sunt.
 1 14. Multa esse constat in corpore quorum uim rationem-
 2 que perspicere nemo nisi qui fecit potest. an aliquis enarrare
 20 se putat posse quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis
 membrana illa perlucens qua circumretitur aluus ac tegitur?
 3 quid rienum gemina similitudo? quos ait Varro ita dictos.

AVCTORES 7 s.] cf. Fest. p. 230, 10. Paul. p. 231 M.

EXPILOTORES § 6] Isidor. orig. XI 1, 113; de diff. rer. XVII 71.

9. 15-17] Isidor. de diff. rer. XVII 72.

23 s.] Isidor. orig.

XI 1, 97.

BPV] 1 te*retibus *V* suis *B* tenuatis *P*² 2 eadem] *BV*.
 et eadem *P* 3 manibus] *PV*, *cru*ribus *B*² 5 talis *B* a'd'stan-
 dum *P*² 7 firmauit *V* r'abile *P*² 8 'nom' *P*² aequidem *P*¹.
 *eque'tot'idem *P*² aequae. *alt. e m. 3, sed iam m. 1 ut uid.. V* quod *BP*¹
(in ras. corr. P²) V^{ac} (part. ras. corr. V¹) 10 inuncti (*in exp. et*
linea del. m. 3) *B* cōposuit *P* 11 illut *B* 13 magnitudine* (*m?*
er.) *P* uidieatur (*sic*) *P* 14 a'd'iumento *V* 17 quo *P* 18 adeo *P*¹
 20 nisi *in marg. P* 21 habet *V* 22 circumre*titur *V* 23 que ex
 qui (*sic*) *V* rienum] *BP*¹. i *del. P*². renium *V*; cf. p. 43. 9

quod riui ab his obsceni umoris oriantur: quod est longe secus, quia spinae altrinsecus supini cohaerent et sunt ab intestinis separati. quid splenis? quid iecur? quae uiscera 4 quasi ex conturbato sanguine uidentur esse concreta. quid
 5 fellis amarissimus liquor? quid globus cordis? nisi forte illis credendum putabimus qui adfectum iracundiae in felle constitutum putant, pauoris in corde, in splene laetitiae. ipsius 5 autem iecoris officium uolunt esse ut cibos in aluo concoquat amplexu et calefactu suo, quidam libidines rerum ueneriarum
 10 in iecore contineri arbitrantur. primum ista perspicere acumen 6 humani sensus non potest, quia horum officia in operto latent nec usus suos patefacta demonstrant. nam si ita esset, fortasse placidiora quaeque animalia uel nihil fellis omnino uel minus haberent quam ferae, timidiora plus cordis, salaciora
 15 plus iecoris, lasciuiora plus splenis habuissent. sicut igitur 7 nos sentimus audire auribus, oculis cernere, naribus odorari, ita profecto sentiremus nos felle irasci, iecore cupere, splene gaudere. cum autem unde adfectus isti ueniant minime 8 sentiamus, fieri potest ut aliunde ueniant et aliud uiscera illa
 20 quod nos minime suspicamur efficiant, nec tamen conuincere

EXPILATORES 3—7] Isidor. de diff. rer. XVII 66.

BPV] 1 riui (u in er. d uel o ? m. 1 ?) B umores B¹, humor_{is}, B²,
 h postea er., hu_umoris V 2 quia] PV, quoniam B sup_upini V
 3 splenis] BV, splen (1 ras. ex b ?) P edd., sed nominatiuus splenis
 est in excerpto gramm. codicis Bernens. 207 saec. IX—X, Anecd.
 Heluet. ed. Hagen p. 61, 17, cf. etiam Priscian. I 149, 8 H et Archiu.
 lexigr. et gramm. lat. VIII p. 130 4 congraegata (pr. a del. m. 3) B
 5 cord_{is}, V post cordis s. l. qui uiuus sanguinis fons est (ex p. 34, 19)
 add. B³ 6 putauimus B¹ (corr. B³) V^{ac}, in ras. corr. m. 1 quiaeffectum ut
 uid. B¹, qui*adfectum B³ consti'tu'tum V² 7 splen*e (a uel i ?
 er.) P 8 in aluo concoquat amplexu] BV, inuo concoquat at inplexu
 sic P 9 quidam (am add. m. 2) V libidinis B¹ (corr. B³) P
 uerum B^{ac} uenerearum edd. 10 iecori B^{ac}, corr. m. 1 uel 2, ***iecore
 (cor er., iecore in ras.) V 11 'non' B³ 12 usos V¹, part. ras. corr. V²
 essent P, ãe't' V 14 et timidiora B cordis, salaciora plus iecoris] B,
 iecoris P, cordis V, cetera om. PV 16 odorari] B^{ac}PV¹, odorare B¹² V²;
 cf. p. 24, 2 17 fell_e, P² iecore (c ras. ex t) V 20 quod nos
 minime] BP, quã nos V, recte?

possumus falsa illos qui haec disputant dicere. sed omnia quae ad motus animi animaeque pertineant, tam obscurae altaeque rationis esse arbitror, ut supra hominem sit ea
 9 liquido peruidere. id tamen certum et indubitatum esse debet, tot res, tanta uiscerum genera unum et idem habere
 officium ut animam contineant in corpore. sed quid proprie
 singulis muneris sit iniunctum, quis scire nisi artifex potest
 cui soli opus suum notum est?

1 15. De uoce autem quam rationem reddere possumus? grammatici quidem ac philosophi uocem esse definiunt aerem
 spiritu uerberatum, unde uerba sint nuncupata: quod per-
 2 spicue falsum est. non enim uox extra os gignitur, sed intra et ideo similior ueri est illa sententia, stipatum spiritum cum in obstantia faucium fuerit inlisus, sonum uocis exprimere, ueluti cum in patentem cicutam labroque subiectam
 demittimus spiritum et is cicutae concauo percussus ac
 reuolutus a fundo dum descendentem occurso suo radit, ad

AVCTORES 6] cf. Nemes. p. 134 s. M. οὐ γὰρ κρατεῖται ὑπὸ τοῦ σώματος (sc. ἡ ψυχὴ). 10 s.] ex Varrone? cf. Augustin. de dial. 5 ap. Wilmannsium p. 144; 'Ueb. die Quellen' p. 265.

BPV] 1 disputan[t] V² omniaque V 3 sit, V ea liquido peruidere] PV (sed ea in magna ras. et o in liquido in ras. V¹?), aliquid opertum uidere B 5 res om. P tanta] V, tot B, om. P; tanta i. e. tam multa, cf. Indic. uerb. genera V 6 propriæ (a er.) BP 7 iunctum B quis] V, qui BP 8 sit P^{ac}, est P¹? 9 de (d m. 3 in litt. incerta) V 10 grammatici] BP, greci V. philofi P definiunt V 11 spū P¹, spiritu P² (pariter P² s. l. 13. 16 et in marg. p. 51, 1. 5. 6), spiritu, V² sunt PV noncupata (o ex u m. 2) P 12 os P²? 13 similior ueri] B (cf. p. 54, 6), similior P, ueri similior** (es ? er.) V stipatus spiritus ex stipatum spiritum B³ 14 in om. P 16 mittimus P cum (exp. m. 2) spū P at V¹, part. ras. ac corr. V² 17 descendente[m] P radit] P¹V, redit P²B, reddit edd.; locus sic intelligendus uidetur: (16) is (sc. spiritus demissus) cicutae concauo (i. e. interiore latere cicutae) percussus (cf. 14 in obstantia—inlisus) ac reuolutus a fundo (i. e. ab inferiore parte cicutae) dum descendentem (sc. proximum spiritum) occurso suo radit, ad exitum nitens (i. e. exitum quaerens, fort. non post radit, sed post nitens distinguendum est) sonum gignit, uix uerba dum—radit sic sunt explicanda: dum spiritus percussus ac

exitum nitens sonum gignit et in uocalem spiritum resiliens
 per se uentus animatur. quod quidem an uerum sit deus 3
 artifex uiderit. uidetur enim non ab ore, sed ab intimo pectore
 uox oriri. denique et ore clauso ex naribus emittitur sonus
 5 qualis potest. praeterea et maximo spiritu quo anhelamus 4
 uox non efficitur et leui ac non coartato spiritu quotiens
 uolumus efficitur. non est igitur comprehensum quonam modo
 fiat aut quid sit omnino. nec me nunc in Academiae sen- 5
 tentiam delabi putes, quia non omnia sunt inconprehensibilia.
 10 ut enim fatendum est multa nesciri, quae uoluit deus intellegentiam
 hominis excedere, sic tamen multa esse quae possint
 et sensibus percipi et ratione comprehendi. sed erit nobis 6
 contra philosophos integra disputatio. conficiamus igitur
 spatium quod nunc decurrimus.

15 16. Mentis quoque rationem inconprehensibilem esse quis 1
 nesciat nisi qui omnino illam non habet, cum ipsa mens quo
 loco sit aut cuiusmodi nesciatur? uaria ergo a philosophis
 de natura eius ac loco disputata sunt. at ego non dissimu- 2
 labo quid ipse sentiam, non quia sic esse adfirmem, quod
 20 est insipientis in re dubia facere, sed ut exposita rei diffi-

AVCTORES 16] cf. Cic. de nat. deor. II 59, 147. 17 s. (uaria—
 disputata sunt): p. 52, 2 (quidam). 7 (alii). p. 53, 24 ss. (a Xenocrate).
 6 ss. (Aristoxenus)] cf. Cic. Tusc. I 9, 19 s.; 'Ueb. die Quellen' p. 281.

BPV] reuolutus cicutam descendente (i. e. a summo ad imum paulatim
 dilatata) occurso suo radit; *Lactantium uerba auctoris sui aut minus
 accurate transcripsisse aut iam obscurata accepisse ostendi uidetur loco
 Cassiodorii De musica 5, uol. II 587a Gare* (ex quo *Isidor. Orig.*
III 21, 1): infatilia sunt quae spiritu reflante completa in sonum
 uocis animantur, ut sunt tubae calami fistulae 1 nitens] *PV*,
 tendens *B* 3 uideri *P* pectore om. *P* 4 ex] in ras. *V*², et *BP*
 5 quo* (d er.) *V* anhelamus *V*² 6 laeui *B* coartato *P*
 quotiens uolumus *V* 7 quomodo *euanid. refecit V*³, s. l. ē ut uid.
 er. 8 post sit] extra uers. add. uox *V*³ academiae *B*, acadēmia *V*²
 9 pute, s. *V* 10 ut] *P*, et *B*, *ut (a er.) *V* enim *V*¹² 14 quod] *P*,
 quo *BP*, sed cf. *Inst. VII 27, 1* decursis ... spatiis 15 quis] *BV*,
 qui *P* 17 loco] *edd.*, loci *BPV* 'a' *V*² 18 eis *P* ac] *BV*,
 de *P* dissimilabo *P*¹, disimulabo (sic, u part. ras. ex o m. 2) *V*

cultate intellegas quanta sit diuinorum operum magnitudo.
 3 quidam sedem mentis in pectore esse uoluerunt. quod si ita
 est, quanto tandem miraculo dignum est rem in obscuro ac
 tenebroso habitaculo sitam in tanta rationis atque intelle-
 gentiae luce uersari, tum quod ad eam sensus ex omni cor- 5
 poris parte conueniunt, ut in qualibet regione membrorum
 4 praesens esse uideatur! alii sedem eius in cerebro esse dixe-
 runt. et sane argumentis probabilibus usi sunt, oportuisse
 scilicet quod totius corporis regimen haberet, potius in summo
 tamquam in arce corporis habitare nec quicquam esse subli- 10
 mius quam id quod uniuersum ratione moderetur, sicut ipse
 5 mundi dominus et rector in summo est; deinde quod sensus
 omnis id est audiendi et uidendi et odorandi ministra membra
 in capite sint locata, quorum omnium uiae non ad pectus,
 sed ad cerebrum ferant; alioquin, necesse nos esset tardius 15
 sentire, donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad
 6 pectus usque descenderet. hi uero aut non multum aut for-
 tasse non errant. uidetur enim mens, quae dominatum corporis
 tenet, in summo capite constituta tamquam in caelo deus,
 sed cum in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus et 20
 quasi ad secretum aliquod penetrale secedere, ut consilium
 7 tamquam ex thesauro recondito eliciat ac proferat; ideoque
 cum intenti ad cogitandum sumus et cum mens occupata in
 altum se abdiderit, neque audire quae circumsonant neque
 8 uidere quae obstant solemus. id uero siue ita est, admiran- 25

AVCTORES 18—25] cf. Theophrast. de sens. 42 (Duemmler, Academica p. 114).

BPV] 2 sed ē V 3 quanto] PV, quo B 5 luce* V tum quod] V,
 tunc quod P, tunc | cum (alt. c postea add. m. 1 ?) B ad om. V
 8 probabilius B 9 quo P haberet] BV, deberet P 10 arcæ (a
 er.) B ne c V 11 ratio P 12 ds P 13 omnes P odo randi P²
 14 collocata B 15 nos] B²P², non B¹P¹, n. - euanid. refecit m. 3, in
 marg. nos esset iam m. 1 uel 2 scripsisse uid., euanid. refecit m. 3, V
 esse t (n er.) B, esset nos (quamquam iam ante nos ex non correctum
 habet) P, est V 17 hi* (i er.) P, hii V 22 thesauro B, thesauro (n
 er.) P, thesauro V recondita B eliceat B¹, corr. B³ 24 an abdidit?

dum profecto est quomodo id fiat, cum ad pectus a cerebro
 nullum iter pateat, sin autem non est ita, tamen nihilo minus
 admirandum est quod diuina nescio qua ratione fiat ut ita
 esse uideatur. an potest aliquis non admirari quod sensus 9
 5 ille uiuus atque caelestis qui mens uel animus nuncupatur,
 tantae mobilitatis est, ut ne tum quidem, cum sopitus est,
 conquiescat, tantae celeritatis, ut uno temporis puncto caelum
 omne conlustret, si uelit, maria peruolet, terras et urbes
 peragret, omnia denique quae libuerit, quamuis longe lateque
 10 submota sint, in conspectu sibi ipse constituat? et miratur 10
 aliquis si diuina mens dei per uniuersas mundi partes intenta
 discurrit et omnia regit, omnia moderatur, ubique praesens,
 ubique diffusa, cum tanta sit uis ac potestas mentis humanae
 intra mortale corpus inclusae, ut ne saeptis quidem grauis
 15 huius ac pigri corporis, cum quo inligata est, coerceri ullo
 modo possit quominus sibi liberam uagandi facultatem quietis
 inpatiens largiatur? siue igitur in capite mens habitat siue 11
 in pectore, potestne aliquis comprehendere quae uis rationis
 efficiat ut sensus ille inconprehensibilis aut in medulla cerebri
 20 haereat aut in illo sanguine bipertito qui est conclusus in
 corde, ac non ex eo ipso colligat quanta sit dei potestas,
 quod animus se ipsum non uidet aut qualis aut ubi sit nec
 si uideat, tamen perspicere possit quo pacto rei corporali res
 incorporalis adiuncta sit? siue etiam mentis locus nullus 12
 25 est, sed per totum corpus sparsa discurrit — quod et fieri

BPV] 1 id om. P a] BP, et^{ex} (corr. m. 1 ?) V 2 si* (n ? er.) B
 nihil*ominus (h er.) V 4 aliquis om. P non om. B 6 ante P¹,
 tantę part. s. l. P²? 'ut' P² 8 si uolet maria peruolet V^{ac},
 peruolet m. 1 ? 9 qua P 10 conspectum B 14 inclusę (æ ex a
 m. 1 ?) V 15 huius om. B cum quo inligata scripsi, cum inligata B,
 quo inligata P, coinligata V^{ac}, cu'i inligata corr. m. 1 ut uid.; cui codd.
 rec., edd., sed cf. Inst. VII 2, 8 mens hominis cum fragili corpore
 inligata coercere P¹, coherceri V ullo] V (sed o ex u), nullo B^{ac} (n er.) P
 16 uacandi V quie*tis (s ? er.) P 20 uipertito B¹, corr. B²
 inclusus P 21 colligat (i in ras. ex e ? m. 1 ?) V; malim colligit
 quae tanta B 23 si om. P 25 et fieri (t ras. ex f) B, fieri (om. et) V

- potest et a Xenocrate Platonis discipulo disputatum est, siquidem sensus in qualibet parte corporis praesto est —, nec quid sit mens ipsa nec qualis intellegi potest, cum sit natura eius tam subtilis ac tenuis, ut solidis uisceribus infusa uiuo et quasi ardente sensu membris omnibus misceatur. ⁵
- 13 illud autem caue ne umquam simile ueri putaueris quod Aristoxenus dicit, mentem omnino nullam esse, sed quasi harmoniam in fidibus ex constructione corporis et conpagibus uiscerum uim sentiendi existere. musici enim intentionem concentumque neruorum in integros modos sine ulla offensione ¹⁰
- 14 consonantium harmoniam appellant. uolunt igitur animum simili ratione constare in homine qua concors modulatio constat in fidibus, scilicet ut singularum corporis partium firma coniunctio membrorumque omnium consentiens in unum uigor motum illum sensibilem faciat animumque concinnet ¹⁵
- 15 sicut nerui bene intenti conspirantem sonum: et sicut in fidibus cum aliquid aut interruptum aut relaxatum est, omnis canendi ratio turbatur et soluitur, ita in corpore cum pars aliqua membrorum duxerit uitium, destrui uniuersa corruptisque omnibus atque turbatis occidere sensum eamque mortem ²⁰
- 16 uocari. uerum ille si quicquam mentis habuisset, numquam harmoniam de fidibus ad hominem transtulisset. non enim canere sua sponte fides possunt, ut sit ulla in his comparatio

AVCTORES 7 Aristoxenus — esse] cf. Cic. Tusc. I 22, 51.

BPV] 1 a om. P xe*nocrate (cr in ras. m. 2) V 2 partem (m del. m. 3) B 3 possit B 4 calidis B 5 ardenti P 6 cau.e (a ? er.) B similem B uero B 7 aristo*xenes (c er.) sic B 8 armoniam BV, armonian P extrucone (om. cons) V 9 exsistere* (s er.) P musici] BV, sic P intentionē (m. 2) P 10 contentumque B¹, corr. B³, conceptumque P 11 armoniam BV², harmonian P, armonian V¹ 13 singula corporis spatia V 14 membrumque P¹ 15 motum (o in ras. ex u ? m. 2) V 16 ad conspirantem P 17 aliquid, V² 18 turbatur et soluitur] PV, turbatur uexatur et soluitur B 19 distrui B^{ac} (corr. m. 1 uel 2) V^{ac} (corr. m. 1 ?) 20 atque, V 21 'si' V²⁷ numquam] BV, non P 22 harmonian B, armoniam PV² armonian V¹ 23 fidis B^{ac}, corr. m. 1 uel 2

ac similitudo uiuentis, animus autem sua sponte et cogitat
et mouetur. quod si quid in nobis esset harmoniae simile, 17
ictu moueretur externo sicut nerui manibus, qui sine tractatu
artificis pulsuque digitorum muti atque inertes iacent. sed 18
5 nimirum pulsandus ille manu fuit, ut aliquando sentiret,
quia mens eius ex membris male compacta torpebat.

17. Superest de anima dicere, quamquam percipi ratio 1
eius et natura non possit. nec ideo tamen inmortalem esse
animam non intellegimus, quoniam. quidquid uiget mouetur-
10 que per se semper nec uideri aut tangi potest, aeternum sit
necesse est. quid autem sit anima nondum inter philosophos 2
conuenit nec umquam fortasse conueniet. alii sanguinem esse
dixerunt, alii ignem, alii uentum, unde anima uel animus
nomen accepit, quod graece uentus *ἄνεμος* dicitur: nec illorum
15 tamen quisquam dixisse aliquid uidetur. non enim si anima 3
sanguine aut per uulnus effuso aut febrium calore consumpto
uidetur extingui, continuo in materia sanguinis animae ratio
ponenda est, ueluti si ueniat in quaestionem lumen quo
utimur, quid sit, et respondeatur oleum esse, quoniam con-
20 sumpto illo lumen extinguitur, cum sint utique diuersa, sed
alterum sit alterius alimentum. uidetur ergo anima similis
esse lumini, quae non ipsa sit sanguis, sed umore sanguinis

AVCTORES 9—11] cf. Cic. de re p. VI 25, 27. § 2] cf. Cic.
Tusc. I 9, 20; 'Ueb. die Quellen' p. 282 s. 15—18] cf. Nemes. p. 72 s.
M. ἰδίᾳ δὲ — κουφολογία γὰρ τὸ τοιοῦτον.

EXPILATORES 11 ss.] cf. Isidor. de diff. rer. XXX 100 s.
13 s. 62, 23 s. 33 s.] Isidor. orig. XI 1, 7 s.

BPVJ 2 armoniae *V* simile* (m *er.*) *B* 3 ictum *V*^o, m *del. m*
1 ? externos *V*^o, s *del. m.* 1 nerui *P*² tractatu] *B* (*sed r in*
ras. m. 1 ?), tractu *PV* 4 inerte's *P*² 6 compacta, *V*² 9 intellegamus *B*, intellegemus *P* 10 uideri] *BP*, moueri *V* aut] *BV*¹ *ex*
ac fort., ac *P* 11 philofos *P* 12 alii] *BV*, et alii *P*; etenim
alii *edd.* 13 *pr.* alii *om. P* 14 graece (*alt. e statim ex i*) *B* anemos *B*,
anemOC *P*, anemoc *V* dicitur] s. l. *B*³ (*certe simile aliquid intercidit*),
*om. B*¹*PV* 18 ueluti] *PV*, ueluti ponendū (*ū ex ae m.* 3) *B* quae-
stione (que- *B*) *BV* quod *B* 19 si *V* 20 exstingitur *B* diuersa*
(*e uel s er.*) & alterum *V* 22 q. *V* *umore (*h er.*) *B*, humore *V*

4 alatur ut lumen oleo. qui autem ignem putauerunt, hoc usi
sunt argumento, quod praesente anima corpus caleat, rece-
dente frigescat. sed ignis et sensu indiget et uidetur et tactu
conburit, anima uero et sensu aucta est et uideri non
potest et non adurit. unde apparet animam nescio quid esse 5
5 deo simile. at illi qui uentum putant, hoc falluntur, quod
ex aere spiritum ducentes uiuere uidemur. Varro ita definit:
anima est aer conceptus ore, deferuefactus in pul-
6 mone, temperatus in corde, diffusus in corpus. haec
apertissime falsa sunt. neque enim tam obscuram nobis huius- 10
modi rerum dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelle-
gamus, quid uerum esse non possit. an si mihi quispiam
dixerit aeneum esse caelum aut uitreum aut, ut Empedocles
ait, aerem glaciatum, statimne adsentiar, quia caelum ex qua
materia sit ignorem? sicut enim hoc nescio, ita illud scio. 15
7 anima ergo non est aer ore conceptus, quia multo prius
gignitur anima quam concipi aer ore possit. non enim post
partum insinuat in corpus, ut quibusdam philosophis uidetur,
sed post conceptum protinus, cum fetum in utero necessitas
diuina formauit, quia adeo uiuit intra uiscera genetricis, ut 20
et incremento augeatur et crebris pulsibus gestiat emicare.
denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal intus ex-
8 tinctum. ceterae definitionis partes eo spectant, ut illis

AVCTORES 13 s.] ad Varronis Tuberone[m] (cf. Varron. ap. Prob. ad Verg. Ecl. VI 31) refert Diels, Doxogr. gr. p. 198 adn. 1. 12—14] cf. Arnob. III 17 (p. 123, 25 ss.).

BPV] 1 alatur (h. er.) *B* putauerunt (*pr.* u. *ras.* ex o) *V* 2 recide-
dente *V*¹, corr. *V*² 3 *pr.* et] *BV*, a *P* alt. et *P*² s. l. ex ut
4 conburit] (comb- *B*) *B*³*PV*²⁰, comburet (comb- *B*) *B*¹*V*²⁰ acuta *V*
et uideri—non adu *in ras.*, rit unde *in marg.* *V* 5 et *B*² animā
(*m.* 3) *B* 6 similem *V* putant] *PV*, putant esse *B* 7 aere *P*²
uideremur *B*; uideamur *edd.* 11 rerum *om.* *P* 12 possunt *B*¹, *ras.*
corr. *B*² 1 quispiam] *BV*, quis *P* 13 heneum *P*¹, heneum *P*²,
eneum *V* aut ante ut *om.* *P* 16 ore ex re *V* 17 concipi aer (s. l.
m. 1) ore (or *in ras.* *m.* 1 ?) *V* 18 partum *m*¹ *B*³ 19 cum] *PV*,
eum *B* 20 quia] *P*, qui *BV* genetricis] *PV*, matricis *B* 21 gestiat
emicare pulsibus *B* 23 definitiones *P*¹*V*²⁰, corr. *m.* 1 ? eo *om.* *B*

noeu mensibus quibus in utero fuimus, mortui fuisse uide-
 amur. nulla ergo ex his tribus uera sententia est. nec tamen 9
 in tantum falsos esse dicendum est qui haec senserunt, ut
 omnino nihil dixerint: nam et sanguine simul et calore et
 5 spiritu uiuimus. sed cum constet anima in corpore his omni-
 bus adunatis, non expresserunt proprie quid esset, quia tam
 non potest exprimi quam uideri.

18. Sequitur alia et ipsa inextricabilis quaestio, idemne 1
 sit anima et animus an uero aliud sit illud quo uiuimus,
 10 aliud autem quo sentimus et sapimus. non desunt argumenta
 in utramque partem. qui unum esse dicunt, hanc rationem 2
 secuntur, quod neque uiui sine sensu possit nec sentiri sine
 uita, ideoque non posse esse diuersum id quod separari non
 potest, sed quidquid est illud, et uiuendi officium et sentiendi
 15 habere rationem. idcirco animum et animam indifferenter
 appellant duo Epicurei poetae. qui autem dicunt esse di- 3
 uersa, sic argumentantur: ex eo posse intellegi aliud esse
 mentem, aliud animam, quia incolumi anima mens possit
 extingui, quod accidere soleat insanis, item quod anima morte

AVCTORES 16 duo Epicurei poetae] unus Lucretius (cf. III
 421 ss.), alter fort. Horatius (cf. Epist. I 4, 16); cf. tamen '*Lact. u.*
Lucr.' p. 241 s.

EXPILATORES 8—10. 17—58, 1] Isidor. de diff. rer. XXIX 94 s.:
 inter animum et animam Lactantius distinguere philosophos quosdam
 ita existimat: quidam inquit aiunt aliud esse animam qua uiui-
 mus, aliud esse animum quo sentimus et sapimus, quia
 ualente in corpore anima nonnumquam animus perit, sicut
 accidere dementibus solet. (95) addunt quoque animam morte
 sopiri, animum somno; cf. Isidor. orig. XI 1, 11.

BPVJ 2 ex] *BP*, in *V* 3 falsos] *BP*, eos falsos *V* hoc *V*.
 4 sanguini *P*¹ 5 in *om.* *P* 6 ess.e,t *V*¹⁷ 9. 10 utroque loco
 quo* (d. er.) *V*, quod *BP*; cf. *Inst. VII* 12, 9 aliud est enim quo
 uiuimus, aliud quo cogitamus 11 qui 'enim' unum *V*¹⁷ 12 sequun-
 tur *PV* pr. sine,* *V* 13 uitam (m. del. m. 3) *B* id *om.* *V* 'n' (m. 2)
 potest separari *P* 14 quid *B* uidendi *P* 16 appella'n't *B*² ,duo *P*²
 18 posset *B* 19 solet *B* anima (alt. a in er. i ? m. 3) *B*
 morti *P*

sopiatur, animus somno et quidem sic, ut non tantum quid
 faciat aut ubi sit ignoret, sed etiam rerum falsarum con-
 4 templatione fallatur. quod ipsum quomodo fiat non potest
 peruideri, cur fiat potest. nam requiescere nullo pacto pos-
 sumus, nisi mens uisionum imaginibus occupata teneatur. 5
 latet autem mens oppressa somno tamquam ignis obducto
 cinere sopitus: quem si paululum commoueris, rursus ardescit
 5 et quasi euigilat. auocatur ergo simulacris, donec membra
 sopore inrigata uegetentur: corpus enim uigilante sensu, licet
 iaceat immobile, tamen non est quietum, quia flagrat in eo 10
 sensus et uibrat ut flamma et artus omnes ad se adstrictos
 6 tenet. sed postquam mens ad contemplandas imagines ab
 intentione traducta est, tunc demum corpus omne resoluitur
 7 in quietem. traducitur autem mens cogitatione caeca, cum
 cogentibus tenebris secum tantummodo esse coeperit, dum 15
 intenta est in ea de quibus cogitat, repente somnus obrepit
 et in species proximas sensim cogitatio ipsa declinat: sic ea
 8 quae sibi ante oculos posuerat, uidere quoque incipit. deinde
 procedit ulterius et sibi auocamenta inuenit, ne saluberrimam
 quietem corporis interrumpat. nam sicut mens per diem 20
 ueris uisionibus auocatur, ne obdormiat, ita <per noctem> falsis,
 ne excitetur: nam si nullas imagines cernat, aut uigilare illam
 9 necesse erit aut perpetua morte sopiri. dormiendi ergo causa
 tributa est a deo ratio somniandi et quidem in commune
 uniuersis animantibus, sed illud homini praecipue, quod cum 25

BPV] 1 quod *V* 2 falsarum *om.* *P* 3 fallatur *P*² 4 possimus *B*¹,
corr. *B*³ 6 lateret *B*, latet (*alt. t in 2 litt. er. m. 2*) *P* o.p.pressa *B*³
 7 cineri *P*¹ quam *V* paululum] *V* (*sed alt. u part. ras. ex o*),
 paulum *BP* 8 euigilet *B* auocatur (*r in er. m. 2*) *B* 9 uegetantum
 (*etiam t s. l. m. 2*) *P*², uegientur *V* licet (*a er.*) *V* 10 flagrat** *B*²
 11 bibrat *B*¹, *corr.* *B*² omnis *V*¹, *corr.* *V*² strictos *P*, asstrictos
 (*pr. s in er. d m. 2*) *V* 12 sed, *P*² mens] *PV*, res *B* 13 tum *B*
 omne* (*m er.*) *B* 15 coeperint (*n exp. et del. m. 2*) *P* 17 sicca *P*¹
 18 'quae' *B*², quæ (*m. 2 ?*) *V*, *om.* *B*¹*P* 20 ut *P* 21 abdormiat *P*
 per noctem *addidi*, nocte *Egnatius* 22 nam] quae *coni. Halmius*
 illa (*m. 3*) *B* 24 est *om.* *B*

eam rationem deus quietis causa daret. facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. nam et historiae 10 saepe testantur extitisse somnia quorum praesens et admirabilis fuerit euentus. et responsa uatum nostrorum ex parte
 5 somniis constiterunt. quare neque semper uera sunt neque 11 semper falsa, Vergilio teste. qui duas portas esse uoluit somniorum. sed quae falsa sunt. dormiendi causa uidentur. quae uera. inmittuntur a deo, ut imminens bonum aut malum hac reuelatione discamus.

10 19. Illud quoque uenire in quaestionem potest. utrumne 1 anima ex patre an potius ex matre an uero ex utroque generetur. sed ego id meo iure ab ancipiti uindico. nihil enim 2

AVCTORES 6] Verg. Aen. VI 893 ss.

TESTES 10 ss.] cf. Hieronym. c. Rufin. II 8 (II 497 A Vall.): (dicit enim sc. Rufinus:) 'legi quosdam dicentes quod pariter cum corpore per humani seminis traducem etiam animae diffundantur. et haec quibus poterant adsertionibus confirmabant. quod puto inter Latinos Tertullianum sensisse uel Lactantium. fortassis et nonnullos alios'... c. 10 (p. 499 C): nec de hoc nunc quaestio est, utrum deus an alius eas (sc. animas) fecerit, sed e tribus quas posuit, quae sit illarum sententia uera nescire se dicit (sc. Rufinus). uide ne statim tibi obiciatur idcirco te trium ignorantiam confiteri, ne unum damnare cogaris, et Tertulliano et Lactantio ideo parcere, ne Origenem cum illis iugules. quantum memoria suggerit, nisi tamen fallor, nescio me legisse Lactantium *συμπεριλαμβένην* animam dicere. ceterum qui legisse te scribis, dic in quo libro legeris, ne ut me dormientem, sic illum mortuum calumniatus esse uidearis. sed et in hoc cunctabundus incedis et cantus. dicis enim: 'puto inter Latinos Tertullianum sensisse uel Lactantium, fortassis et alios nonnullos'... lib. III c. 30 (p. 558 E): scribis apud ecclesiasticos tractatores tres de animabus esse sententias, unam quam sequitur Origenes, alteram quam Tertullianus et Lactantius (licet de Lactantio apertissime mentiaris), tertiam...

BPV, a 10 HMS] 1 causaret P, causa* (m er.) daret V reliquit, P² 2 futuram P historiae B¹ (corr. B²) V 3 extetisse V^{ac}, corr. m. 1 ? s'omnia P² praese'n's V 5 s'omniis B³, somni P 6 uirgilio (sic) V partes V^{ac} uoluit esse B 8 i,m,minens V 9 'h'ac B, hec V^{ac} 10 ab Illud quoque incipiunt HMS, quorum de inscriptionibus cf. p. 3 quaestionē (~ m. 2) P **utrumne M 12 id] in B id meo] idem eo M incipiti S

ex his tribus uerum est, quia neque ex utroque neque ex alterutro seruntur animae. corpus enim ex corporibus nasci potest, quoniam confertur aliquid ex utroque, de animis anima non potest, quia ex re tenui et inconprehensibili nihil potest
3 decedere. itaque serendarum animarum ratio uni ac soli 5 deo subiacet:

denique caelesti sumus omnes semine oriundi,
omnibus ille idem pater est,
ut ait Lucretius. nam de mortalibus non potest quicquam nisi mortale generari. nec putari pater debet qui transfudisse 10
<se> aut inspirasse animam de sua nullo modo sentit, nec si sentiat, quando tamen aut quomodo id fiat habet animo
4 comprehensum. ex quo apparet non a parentibus dari animas, sed ab uno eodemque omnium deo patre, qui legem rationem-
que nascendi tenet solus, siquidem solus efficit. nam terreni 15
parentis nihil est nisi ut umorem corporis in quo est materia nascendi, cum sensu uoluptatis emittat uel recipiat: citra hoc opus homo resistit nec amplius quicquam potest, et ideo
5 nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. cetera iam dei

AVCTORES 7 s.] Lucr. II 991 s.

BPVHMS] 1 tribus his B ex utroque] extroque M, item 3, ex utroque S 2 ex V alterutro P², alteraltero S seruntur B¹, corr. B² animae] anima et corpus HM, anima corporis S enim om. S 3 confertur V de—non potest om. V 4 re V tenue HM conpraehensibili P¹ V^{ac} (s. l. corr. V¹), in cōnpraehensibili P², inconprehensibil(?) (extrema litt. foramine periit) H, in cōphensibile M 5 decedere P², decere M 6 subiacet (acet extra uers. in ras. add. m. 1) V 7 & denique e (& extra uers. add. m. 1, e inseruit m. 2) V suumus V semini S 8 ille idem] HMS cum codd. Lucr., idem ille BPV 9 nam om. B potest P² 10 nec putari om. HMS pat V 11 se add. Heumannus spirasse V suo BHMS edd., sed cf. 3 de animis anima 12 si om. M tamen om. HMS habeat P 13 quo om. M a parentibus] apparentibus PV^{ar}, pr. p. er. 14 patre, deo Heumannus patri B¹, corr. B² 15 efficit B 16 parentes B^{ac}, corr. m. 1 uel 2, patris V ut om. HMS umorem (h er.) B, humorem V est om. S 17 respiciat H citra P², et citra V, utra M 18 homo resistit] umoris istius P quicquam amplius VS et om. P 19 optant (i er.) V

sunt omnia, scilicet conceptus ipse et corporis informatio et inspiratio animae et partus incolumis et quaecumque deinceps ad hominem conseruandum ualent: illius munus est quod spiramus, quod uiuimus, quod uigemus. nam praeter quod 6
 5 ipsius beneficio incolumes sumus corpore et quod uictum nobis ex uariis rebus subministrat. sapientiam quoque homini tribuit, quam terrenus pater dare nullo modo potest. ideoque et de sapientibus stulti et de stultis sapientes saepe nascuntur: quod quidam fato ac sideribus adsignant. sed non 7
 10 est nunc locus de fato disserendi, hoc dicere satis est, [quod] etiamsi astra efficientiam rerum continent, nihilo minus a deo fieri omnia, qui astra ipsa et fecit et ordinauit. inepti ergo qui hanc potentiam deo detrahunt et operibus eius attribuunt. hoc igitur dei munere caelesti atque praeclaro an utamur in 8
 15 nostra esse uoluit potestate: hoc enim concesso ipsum hominem uirtutis sacramento religauit, quo uitam posset adipisci.

AVCTORES § 6—8] ex eodem fonte Nemes. cap. 35. 36. 39—41.

BPV, HMS — 16 adipisci] 1 ipse om. B¹ conformatio B⁴ nam
 (mut. m. 2) V praeter quod] BHMS, quod (mut. m. 2) praeter V, praeterquam quod P edd.; cf. Inst. III 8, 13 praeter quod 5 beneficiū (ū part. ras. ex o m. 2, sic) V incolomis P¹ corpore om. V
 6 quoque in ras., ho extra uers. in fine. mi ante ni initium proximi uers. V 8 pr. et om. B sapientes* (alt. e ex i et alt. s in ras. m. 2) P 9 quidem S ac] et B 10 nū B¹ nunc B² hoc dicere satis est quod etiamsi PVHMS, hoc dicere satis est etiam quod si (— et = m. 2) B; quod eiecit Heumannus, quo seruato post fieri omnia add. certum est Egnatius; quod etiamsi male retinet Wichertus, Latein. Stillehre p. 404 12 quae in astra HM et fecit] PV, effecit B, efficit HMS ornauit V 13 quia M potestatem B operibus eius] BV, operi eius P (recte ?), operibus HMS 14 hoc igitur—potestate in marg. S an utamur] VHMS, ut utamur B, an utam^{ur} (m add. m. 1) inutamur P, an utamur an non utamur codd. rec., edd. 15 uoluit esse S hominem (mi et nē extra uers. add.) V 16 relegauit B quod V possit BV post adipisci in codd. P g (Gothano) h (Glasgowiensi Hunteriano) aliis rec. haec inserta sunt: (1) Dedit ei et constituit aduersarium nequissimum et fallacissimum spiritum (sp^m P¹, sp^{iri},tu^m P²), cum quo in hac terrestri uita sine ulla securi-

9 magna est enim uis hominis, magna ratio, magnum sacramentum: a quo si quis non defecerit nec fidem suam deuotionemque prodiderit, hic beatus est, hic denique, ut breuiter finiam, similis deo sit necesse est. errat enim quisquis hominem carne metitur: nam hoc corpusculum quo induti 5

tatis requie dimicaret. cur autem deus hunc uexatorem generi hominum constituerit breuiter exponam. (2) ante omnia diuersitatem uoluit esse ideoque uulgo non aperuit ueritatem, sed eam paucissimis reuelauit: quae diuersitas omne arcanum mundi continet. haec est enim quae facit esse (esse *om. h*) uirtutem, quae (quae *om. h*) scilicet (sine ipsa *add. edd.*) non modo esse, sed ne apparere quidem <posset *add. edd.*>. quia uirtus esse non (esse *ñ.* P²*) poterit, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando uim suam uel exerceat uel ostendat. (3) nam ut (et *P^{ac}, corr. m. 1*) uictoria constare sine certamine non potest, sic ne (nec *Pg*) uirtus quidem (quidem *om. h*) ipsa sine hoste. itaque quoniam uirtutem dedit homini, statuit illi ex (e *h*) contrario inimicum, ne (ut *h*) uirtus otio torpens naturam suam perderet. cuius omnis ratio in eo est, ut concussa et labefacta (labefactata *edd.*) firmetur nec aliter ad summum fastigium possit uenire nisi prudenti manu (prudentius maius *P*) semper agitata (agita**ta*, *er. s. P²*) se ad salutem suam dimicandi tenore fundauerit. noluit enim deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere peruenire (peruenire *ex* uenire *P*). (4) daturus ergo (igitur *g*) uirtutem dedit hostem prius qui animis hominum cupiditates et uitia immitteret, qui esset auctor errorum malorumque omnium machinator (machinatorū *g*), ut quoniam deus hominem (homines deus *g*, hominem deus *h*) ad uitam (uitā* *P*) uocat, ille contra, ut rapiat et traducat ad mortem. (5) hic est qui aut inducit aut decipit eos qui ueritati (uirtuti, *in marg. al. ueritati h*) student, aut si dolo et astutiis (*sic scripsi, studiis codd.; cf. Sallust. Cat. 26, 2 dolo et astutiae; Lact. Inst. III 29, 15 dolis et astu*) non quierit (quierit *h*), uirilem gerit animam qua (animum quo *edd.*) sublimium (*malim sublinem*) uigorem labefactare conetur, infanda dictu et execrabilia moliens: uexat interficit, et tamen ut prosternit multos, sic a multis uictus prostratusque discedit (recedit *h*). De hoc loco, quem iam editio princeps Lactantii (1465) habet, cf. part. I Prolegom. p. LXVI ss., maxime autem disputationem editoris 'Die dualistischen Zusätze bei Lactantius', in Relationibus Academiae Vindobonensis uol. CXVIII part. VIII (1889) editam

BPVJ 1 magna est—Haec ad te p. 63, 9 *om. HMS* 2 deuotionem *P*
3 prodegerit *B* est *om. P* 4 sit *om. P* errat *P²V²* 5 corpus-
culum hoc *P²* quo* (*d er.*) *P*

sumus, hominis receptaculum est. nam ipse homo neque
tangi neque aspici neque comprehendere potest, quia latet intra
hoc quod uidetur. qui si delicatus ac tener in hac uita 10
fuerit quam ratio eius exposcit, si uirtute contempta desi-
deris se carnis addixerit, cadet et premetur in terram, si
autem ut debet statum suum quem rectum sortitus est,
prompte constanterque defenderit, si terrae quam calcare
debet ac uincere non seruierit, uitam merebitur sempiternam.

20. Haec ad te, Demetrianne, interim paucis et obscurius 1
fortasse quam decuit pro rerum ac temporis necessitate
perorauimus, quibus contentus esse debebis plura et meliora
lecturus, si nobis indulgentia caelitus uenerit. tunc ego te
ad uerae philosophiae doctrinam et planius et uerius cohor-
tabor. statui enim quam multa potero litteris tradere quae 2
ad beatæ uitæ statum spectent, et quidem contra philoso-
phos, quoniam sunt ad turbandam ueritatem perniciosi et
graues. incredibilis enim uis eloquentiæ et argumentandi 3
disserendique subtilitas quemuis facile deceperit: quos partim
nostris armis partim uero ex ipsorum inter se concertatione
sumptis reuincemus, ut appareat eos induxisse potius errorem
quam sustulisse. fortasse mireris quod tantum facinus audeam. 4

BPV, 9 haec — 15 expectant *HMS*] 1 ipse homo] *PV*, mens homi-
nis *B*, sed cf. c. 1, 11 ipse homo; *Inst.* II 3, 8 2 ||aspici (as add.
m. 2 ?) *V* 3 qui* (d er.) *V* deligatus ex diligatus *V* tener* in
hac *V* 5 cadit *V* præmetur (a exp. m. 2) *P*, primitur *B*¹, pre-
mitur (pre- *V*)*B*³*V* sin edd. 6 quem rectum] *B*, quem rectum
quem rectus *P*, quem recte *V* est et *P* 8 meretur *B* 9 ab haec
ad te *denuo incipiunt HMS* interim om. *S* obscurius *P*² 10 hac *M*
temporum *B* 11 perorauimus *malim* debetis *S* 12 lecturi *B*, locu-
turus *V*, laturus *codd. rec.* indulgentiæ *V*, indulgentiam *H* te
om. *S* 13 et uerius] *PV*, s. l. add. *B*³, et plenius *HMS*, recte? cf.
etiam Inst. IV 30, 14 plenius et uberius exhortabor *HMS* 14 statui*
(t er.) *P* potero] ut potero *B* 15 uitæ beatæ *BP* expectent *B*,
expectant (exp- *S*) *HMS*; hic *desinunt HMS* 16 perturbandam
edd. 18 partem *B*², corr. m. 1 uel 2 20 appareat *V* 21 audeam
(e lin. del., sic mut. m. 1) *B*

patiemurne igitur extingui aut opprimi ueritatem? ego uero
 5 libentius uel sub hoc onere defecerim. nam si Marcus Tullius,
 eloquentiae ipsius unicum exemplar, ab indoctis et ineloquen-
 tibus, quia tamen pro uero nitebantur, saepe superatus est,
 cur desperemus ueritatem ipsam contra fallacem captiosamque 5
 6 facundiam sua propria ui et claritate ualituram? illi quidem
 sese patronos ueritatis profiteri solent: sed quis potest aut
 eam rem defendere quam non didic(er)it, aut inlustrare apud
 7 alios quod ipse non nouerit? magnum uideor polliceri, sed
 caelesti opus est munere, ut nobis facultas ac tempus ad 10
 8 proposita persequenda tribuatur. quod si uita est optanda
 sapienti, profecto nullam aliam ob causam uiuere optauerim
 quam ut aliquid efficiam quod uita dignum sit et quod utili-
 tatem legentibus etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in
 nobis facundiae riuus est, ad uiuendum tamen adferat: quod 15
 9 est maximè necessarium. quo perfecto satis me uixisse arbi-
 trabor et officium hominis inplesse, si labor meus aliquos
 homines ab erroribus liberatos ad iter caeleste direxerit.

BPV 1 aut *in marg.* *V* 2 uel *om.* *P* onere, *alt.* e *in er.* o ? *P*²,
in 2 litt. er. *V*² 2 Marcus] *BP*, *m.* *V* 4 qui *edd.* 6 facundiam *P*¹
 ab illi quidem usque ad finem libri (per totum fol. 56^a) omnia euasida
 refecit *V*³ 7 se *PV* aut *om.* *BP* 8 didicerit *scripsi*, didicit *BPV*
 apud (a ex alia litt. ut uid., n uel u er.) *B* 9 quos *P*¹; quam *edd.*
 nouit *P* 10 ac] *PV*, ad *B* tempus est ad *P* 11 optanda est *B*
 12 nulla alia ob (sic) causa *B* 16 dixisse *B* 18 homines eiciendum
uid. Heumanno direxerit, *P*² DE OPIFICIO DIVINO LIBER
 VIII EXPLICIT INCIPIT. EPITOMEN LIBRI SEPTIMI LIBER X
 FELICITER *B*; CAECILI FIRMIANI DE OPIFICIO DĪ LIĒ VIII
 EXPLIC INCIPIT DE EPITOME LIBER DECIMVS *P*; post direxerit;
*nihil nisi Finit; V*¹, refecit *V*³

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
DE IRA DEI
LIBER.

B = codex Bononiensis 701 saec. VI—VII.
P = codex Parisinus Puteani 1662 saec. IX.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DE IRA DEI

LIBER.

1. Animaduerti saepe, Donate, plurimos id existimare, quod 1
 5 etiam nonnulli philosophorum putauerunt, non irasci deum,
 quoniam uel benefica sit tantummodo natura diuina nec cui-
 quam nocere praestantissimae atque optimae congruat pote-
 stati uel certe nihil curet omnino, ut neque ex beneficentia
 10 eius quicquam boni perueniat ad nos neque ex maleficientia
 quicquam mali. quorum error quia maximus est et ad 2
 euertendum uitae humanae statum spectat, coarguendus est
 nobis, ne et ipse fallaris impulsus auctoritate hominum qui

AVCTORES 4] cf. Cic. Paradox. prooem. 1: Animaduerti, Brute,
 saepe Catonem...

BP] ÎNC· DE IRA DIVINA LIBER VIII· *B* (cf. *part. I Proleg. p. XIII s.*); INCIPIT DE IRA DIVINA· LIBER OCTAVVS: *P* (cf. *ibid. p. XXXVIII*); in *inscriptionibus codicum recentiorum uulgo* de ira dei est; *Lact. Inst. II, 17, 5*: sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei (dei *B*, om. *RHPV*) disserendi; *de ira d. 22, 1*: haec habui quae de ira dei (dei *codd. rec.*, om. *BP*) dicerem (cf. *23, 3 alia [sc. Sibylla]* denuntians uniuersis gentibus iram dei); *Hieron. De uir. inl. 80*: habemus eius... (librum)... pulcherrimum de ira dei; *Epist. LXX 5 (I 427 D Vall.)*: Lactantius qui de ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit.; *Comment. in epist. ad Galat. l. II c. IV (VII 628 E)*: Firmianus noster librum de ira dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit; *scriptor epistulae cuiusdam codice Tegernseensi (nunc Monacensi) saec. XII seruatae* (cf. *Becker, Catal. biblioth. antiqu. p. 228 n. 111, 11*) Lactantium de ira dei commemorat; *de inscriptione libri cf. etiam Prolegom.* 4 aestimare *B* 5 nonnulli (lli ex iu m. 1 uel 2) *B* 8 ante beneficentia 1 uel 2 litt. er., *B* 9 'ei;' *P* boni—malificentia (sic) quicquam in *inf. marg. add. P* 10 quorumq. (q. *add. m. 3*) *B* 11 est om. *P*

3 se putant esse sapientes. nec tamen nos adrogantes sumus,
 ut comprehensam nostro ingenio ueritatem gloriemur, sed
 doctrinam dei sequimur, qui scire solus potest et reuelare
 4 secreta. cuius doctrinae philosophi expertes existimauerunt
 naturam rerum coniectura posse deprehendi. quod nequaquam 5
 fieri potest, quia mens hominis tenebroso corporis domicilio
 circumsaepa longe a ueri perspectione submota est et hoc
 differt ab humanitate diuinitas, quod humanitatis est igno-
 5 ratio, diuinitatis scientia. unde nobis aliquo lumine opus
 est ad depellendas tenebras quibus obfusa est hominis cogi- 10
 tatio, quoniam in carne mortali agentes nostris sensibus diui-
 6 nare non possumus. lumen autem mentis humanae deus
 est, quem qui cognouerit et in pectus admiserit, inluminato
 corde mysterium ueritatis adgnoscat. remoto autem deo cae-
 lestique doctrina omnia erroribus plena sunt recteque Socrates, 15
 cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut
 ceterorum argueret inscitiam qui se aliquid tenere arbitra-
 bantur, ait se nihil scire nisi unum, quod nihil sciret.
 7 intellexit enim doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil
 ueri nec, ut putabant quidam, dissimulauit ipse doctrinam, 20
 ut alios refelleret, sed uidit ex parte aliqua ueritatem testatus-
 que est etiam in iudicio, sicut traditur a Platone, quod nulla
 esset humana sapientia: adeo doctrinam qua tum philo-

AVCTORES 15. 18] cf. Cic. Acad. pr. II 23, 74; Acad. post.
 4, 16. 22. 69, 2] Plat. Apol. 23 A. 21 D.

BP] 1 tamen (en in 2 litt. er. m. 3) B adrogantes P^{ac}; tam adrogantes
 codd. rec., Egnatius 3 doctrinam (a in er. e ? m. 2) B reuelata P
 4 aestimauerunt (aes in er. ex ? m. 3) B 5 naturam (m in ras. m.
 1 ?) B coniectura* (m er.) B 7 perspectione B³ 8 diuinitas (s
 in er. te ?) P 10 obfusa B³ est B 11 de nostris B 12 post
 autem 4 uel 5 litt. er., P 13 et inluminato P 14 adgnoscat B.
 agnoscat P domino B¹, dōmīnō B³ 17 inscientiam B¹, corr. B³
 arbitrabant^{ur} P 19 creti B¹, corr. B² 20 ueri (add. m. 1) nec ut
 (add. m. 2) in marg. P ipsam P 21 aliquam B 22 quo P
 23 ee (i. e. esse) P adeoque Fasilcius quālltum (m. 2) B
 philofi P

sophi gloriabantur, contempsit derisit abiecit, ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates 8 docuit, ut Plato tradidit, apparet esse diuinam nec ulli alii 5 quam deo ueritatis notitiam subiacere. deus igitur noscendus 9 est, in quo solo ueritas est, ille mundi parens et conditor rerum qui oculis non uidetur, mente uix cernitur: cuius religio multis modis impugnari solet ab iis qui neque ueram sapien- 10 tiam tenere potuerunt neque magni et caelestis arcani con- prehendere rationem.

2. Nam cum sint gradus multi per quos ad domicilium 1 ueritatis ascenditur, non est facile cuilibet euehi ad summum. caligantibus enim ueritatis fulgore luminibus qui stabilem gressum tenere non possunt, reuoluuntur in planum. primus 2 15 autem gradus est intellegere falsas religiones et abicere inpios cultus humana manu fabricatorum, secundus uero, perspicere animo quod unus sit deus summus, cuius potestas ac prouidentia effecerit a principio mundum et gubernet in posterum, tertius, cognoscere ministrum eius ac nuntium quem legauit 20 in terram, quo docente liberati ab errore quo implicati tenebamus formatique ad ueri dei cultum iustitiam disceremus. ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus est lapsus et 3 facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur. de primo gradu eos excuti uidemus qui cum falsa intellegant, 4 25 tamen uerum non inueniunt contemptisque terrenis fragilibusque

BP] 2 'p sum'ma P² 4 es//se (post es punctum er., m. 2) P diuina'm' B³ 5 notitia (m. 3 ?) B 7 quia B relegio (alt. e ex i m. 2, sic! saepe) P 8 impugnare P¹, -ri P² solet (n ? er.) B iis] edd., his BP 13 stabile B 14 reuoluntur B¹, corr. B² 15 inpios (n ex m) B³ 16 post cultus add. deorum Egnatius, fort. recte, Buenemannus confert Inst. VII 22, 12 ad inpios cultus manu factorum deorum, sed cf. VII, 26, 6 qui manu facta coluerunt; II 3, 14 fragilium cultores 18 effecerit (cf add. m. 3) B 19 tertio B 20 impliciti P, sed cf. Inst. I 1, 21 errore... implicati; V 19, 4 implicati rerum omnium ignorantia 21 dei ueri B 23 figantur (n er.) P 24 intellegant B² 25 fragilibusque B

simulacris non ad colendum se deum conferunt, quem ignorant, sed mundi elementa mirantes caelum terram mare solem ceteraque astra uenerantur. sed horum inperitiam iam coarguimus in secundo Diuinarum Institutionum libro. de secundo uero gradu eos dicimus cadere qui cum sentiant unum esse summum deum, idem tamen a philosophis inretiti et falsis argumentationibus capti aliter de unica illa maiestate sentiunt quam ueritas habet: qui aut figuram negant habere ullam deum aut nullo adfectu commoueri putant, quia sit omnis adfectus inbecillitatis, quae in deo nulla est. de tertio uero ii praecipitantur qui cum sciant legatum dei eundemque diuini et immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum aut aliter accipiunt quam fides poscit: quos ex parte iam refutauimus in quarto supra dicti operis libro et refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas coeperimus, quae ueritatem dum dissipant, perdidierunt. nunc uero contra eos disserimus qui de secundo gradu lapsi praua de summo deo sentiunt. aiunt enim quidam nec gratificari eum cuiquam nec irasci, sed securum et quietum immortalitatis suae bonis perfrui. alii uero iram tollunt, gratiam relinquunt deo: naturam enim summa uirtute praestantem ut non maleficam, sic beneficam esse debere. ita omnes philosophi de ira con sentiunt, de gratia discrepant. sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio, huiusmodi facienda nobis et

4 in secundo Diuin. Inst. libro] c. 5, 1—6, 2. 14 in quarto.. libro] Inst. IV 10 ss.

AVCTORES 18—20] cf. ad Epicuri frg. 363 Usener (p. 242, 8).

BP] 1 se* (d er.) P 2 marē B post solem add. lunam codd. rec., edd. ceteraque (s er.) P 3 'ia' P² 6 et (et er.) B 9 om*nis (h et i er.) B 10 'affectus' B³ 11 ii] edd., hi B, hi* (i er.) P 12 'a'ut P² 13 fides B¹, corr. B³ quod B 14 et om. B refutauimus P¹, corr. P² 16 nunc] P, num B 17 disseremus edd. gradu (u ras. ex o) B 18 aiunt] P, sentiunt B gratificare P 20 post gratiam er. uero, B relinquunt B 21 uirtute* (m er.) B 22 sic beneficam om. P 22—71, 4 locum male distinxerant edd., corr. Heusingerus, Emendat. p. 132

sequenda partitio est: cum diuersa et repugnantia sint ira et gratia, aut ira tribuenda est deo et gratia detrahenda, aut utrumque pariter detrahendum, aut ira demenda est et gratia tribuenda, aut utrumque tribuendum. aliud amplius 10
 5 praeter haec nihil potest capere natura, ut necesse sit in uno istorum aliquo uerum quod quaeritur inueniri. consideremus singula, ut nos ad latebras ueritatis et ratio et ordo deducat.

3. Primum illud nemo de deo dixit umquam, irasci eum 1
 10 tantummodo, gratia non moueri: est enim inconueniens deo ut huiusmodi potestate sit praeditus qua noceat et obsit, prodesse uero ac bene facere nequeat. quae igitur ratio, quae 2
 15 ad iudicis potestatem, cui licet seruare ac liberare, sed ad tortoris et carnificis officium deducetur. cum autem uideamus 3
 non modo mala esse in rebus humanis, sed etiam bona, utique si deus est auctor malorum, esse alterum necesse est qui contraria deo faciat et det nobis bona. si est, quo nomine 4
 20 appellandus est? aut cur nobis qui male facit notior est quam ille qui bene? si autem nihil potest esse praeter deum, absurdum est et uanum putare diuinam potestatem, qua nihil est maius, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse, et ideo nemo extitit qui auderet id dicere, quia nec rationem 5
 25 habet nec ullo modo potest credi. quod quia conuenit, 5
 transeamus et ueritatem alibi requiramus.

BP] 1 participio P² 2 retrahenda B 4 utrumq. P 5 natura (~er.) P
 ut] P, quod B 6 istorum (i s. l. m. 1 uel 2) B 9 illud codd.
 rec., edd., aliut B, aliud P 10 et gratia P, sed cf. 5, 1 gratiam—non
 esse disconueniens P, sed cf. Inst. I 11, 42; Epit. 45 (50), 1
 11 ut] B, et P eiusmodi P 12 prodesse B uiro B¹, corr. B²
 13 *spes (i er.) B malim sit cum codd. rec. et edd. 16 tortores B¹,
 corr. B² carnifices B¹, corr. B² 18 auctor malorum] B, auc-
 torem P 20 aut om. P cur—notior est in mg. P² 22 in qua B
 23 maius] P, malum B prodesse non posse om. P 24 id in er.
 et ? B²

- 1 4. Quod sequitur, de schola Epicuri est: sicut iram in deo non esse, ita ne gratiam quidem. nam cum putaret Epicurus alienum esse a deo male facere ac nocere, quod ex affectu iracundiae plerumque nascitur, ademit ei etiam beneficentiam, quoniam uidebat consequens esse ut si habeat iram 5 deus, habeat et gratiam. itaque ne illi uitium concederet, etiam uirtutis fecit expertem. 'ex hoc' inquit 'beatus est et incorruptus, quia nihil curat neque ipse habet negotium neque 3 alteri exhibet'. deus igitur non est, si nec mouetur, quod est proprium uiuentis, nec facit aliquid impossibile homini, 10 quod est proprium dei, si omnino nullam habet uoluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem quae deo 4 digna sit. et quae maior, quae dignior administratio deo adsignari potest quam mundi gubernatio, quam cura uiuentium maximeque generis humani, cui omnia terrena subiecta 15 sunt? quae igitur in deo potest esse beatitudo, si semper quietus et immobilis torpet, si precantibus surdus est, si colentibus caecus? quid tam dignum, tam proprium deo quam 6 prouidentia? sed si nihil curat, nihil prouidet, amisit omnem diuinitatem. qui ergo totam uim, totam substantiam deo 20 7 tollit, quid aliud dicit nisi deum omnino non esse? denique Marcus Tullius a Posidonio dictum refert id Epicurum sensisse, nullos deos esse, sed ea quae de dis locu-

AVCTORES 1—9] Epicuri frg. 243 Usener (p. 243, 33); cf. Cic. de nat. deor. I 17, 45. 22—73, 2] Cic. de nat. deor. I 44, 123, cf. I 30, 85.

BP] 1 scola B 2 æ (~ et alt. e in 2 uel 3 litt. er. m. 2) P nec B 3 ac nocere om. P 4 adimit B¹, corr. B³ ei om. B etiam** (ei ? er.) B 5 'si' P² 7 uirtutes B¹, corr. B³ et (t part. in ras. m. 2, fuerat est) incorruptus est P 10 proprium (opri in 3 litt. er. m. 3) B iubentis ex uiuentis (sic) B² 11 dei om. P habet uoluntatem nullum om. P¹, haberet (sic) uoluntatem nullum in marg. add. P² 13 dei signari B¹, deo 'ad'signari B² 14 quam cura uiuentium om. B, s. l. et add. B² 15 maxime B subiecta B^{ac}, corr. m. 1 uel 2 17 est om. P 19 'si' P² curat nihil om. P prouidet, amisit P² 22 a. (d er.) B posidonium B¹, corr. B³ 23 esse sed] P, essed B eas B 'de' P² diis P

tus sit depellendae inuidiae causa dixisse: itaque
 uerbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere,
 quibus nullum motum, nullum tribuit officium. quod si ita 8
 est, quid eo fallacius? quod a sapienti et graui uiro esse
 5 debet alienum. hic uero si aliud sensit et aliud locutus est,
 quid aliud appellandus est quam deceptor bilinguis malus et
 propterea stultus? sed non erat tam uersutus Epicurus, ut 9
 fallendi studio ista loqueretur, cum haec etiam scriptis ad
 aeternam memoriam consignaret, sed ignorantia ueritatis
 10 errauit. inductus enim a principio ueri similitudine unius
 sententiae, necessario in ea quae sequebantur incurrit. prima 10
 autem sententia fuit iram in deum non conuenire. quod cum
 illi uerum et inexpugnabile uideretur, non poterat consequentia
 resecare, quia uno adfectu amputato etiam ceteros adfectus
 15 adimere deo necessitas ipsa cogebat. ita qui non irascitur, 11
 utique nec gratia mouetur, quod est irae contrarium; iam si
 nec ira in eo nec gratia est, utique nec metus nec laetitia
 nec maeror nec misericordia. una est enim ratio cunctis 12
 adfectibus, una commotio, quae in deum cadere non potest.
 20 quod si nullus adfectus in deo est, quia quidquid adficitur
 inbecillum est, ergo nec cura ullius rei nec prouidentia est
 in eo. hucusque peruenit sapientis hominis disputatio, cetera 13
 quae secuntur obtinuit, scilicet quia nec cura sit in eo nec
 prouidentia, ergo nec cogitationem aliquam nec sensum in eo

AVCTORES 16—29] Epicuri frg. 366 Usener (p. 244, 7).

BP] 1 depellendam (sic, sed causa) B; detestandae Cic. 2 re
 om. B autem ipsa (ordinem uerbor. mutauit m. 2) B tollere (~er.) P
 4 eo, P² sapienti scr., deo sapientie (alt. i etiam linea del. m. 1, e
 eras. et i restituit m. alia?) B, sapiente P edd. debet esse P 10 simili-
 tudine's B² 11 sequebatur B 12 domino B¹, deum B³ 14 recu-
 sare P, recte? 16 ira'e B³ 'iam' B³ se B¹, corr. B² 17 est
 post ira add. m. 2, post gratia om. B post utique nec er. ira et (in
 fine uersus a m. 3 additum) nec B metus (et in er. ut? m. 3) B
 19 deo B 20 qu'i'a P² 'quid'quid B² agitur B¹, afficitur B³ P
 21 cura* (e er.) B 23 sequuntur B, sequuntur P

esse ullum: quo efficitur ut non sit omnino. ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu restitit, quia iam praecipitum
 14 uidebat. sed quid prodest reticuisse ac periculum dissimulasse? necessitas illum uel inuitum cadere coegit: dixit enim quod noluit, quia argumentum sic ordinauit, ut ad illud quod
 deuitabat necessario deueniret. uides igitur quo perueniat,
 15 ira sublata et deo adempta. denique aut nullus id credit aut admodum pauci et quidem scelerati ac mali, qui sperant peccatis suis impunitatem. quod si et hoc falsum esse inuenitur, nec iram in deo esse nec gratiam, ueniamus ad illud quod
 tertio loco positum est.

1 5. Existimantur Stoici et alii nonnulli aliquanto melius de diuinitate sensisse, qui aiunt gratiam in deo esse, iram
 2 non esse. fauorabilis admodum ac popularis oratio, non cadere in deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se laesum
 putet qui laedi non potest, ut quieta illa et sancta maiestas concitetur perturbetur insaniat, quod est terrenae fragilitatis: iram enim commotionem mentis esse ac perturbationem, quae
 3 sit a deo aliena. quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens et grauis, ira non deceat, siquidem cum in animum
 cuiusque incidit, uelut saeua tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis inmutet, ardescant oculi, tremat os, lingua titubet, dentes concrepent, alternis uultum maculet nunc suffusus rubor nunc pallor albescens, quanto magis deum non

AVCTORES 22—24] cf. Senec. de ira I 1, 4.

BP] 1 quo* (d er.) P 3 re-ticuisse B 4 coe,g, it B² 5 illum B
 6 perueniatur Parrhasius 7 aut (a part. ras. ex ti ? m. 2) P nullū ex
 nullū P² 8 admodum B² 10 illum B 12 alii, tum 4—6 litt. er., nonnulli
 aliquanto (mut. m. 2 ?) P 16 qui bis P 18 post enim 2 uel 3 litt.
 er., quarum extrema m, B 20 sapiens (ns in 2 litt. er. m. 2) B
 graues P¹ iram B 21 excitat Petrus Francius, sed cf. Inst. III
 22, 6 siquidem nihil fuerit; VI 13, 7 siquidem . . . delinquat fructus B¹,
 corr. B² 22 ut (u in er. e ? m. 3) B ardesca n't B² os tremat P
 23 uultū (m. 2) B post suffusus er. gus ? B 24 albescen, B²
 'quanto' B³

deceat tam foeda mutatio? et si homo qui habeat imperium 4
 ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes
 subuertat, populos deleat, prouincias ad solitudinem redigat,
 quanto magis deum qui habeat totius generis humani et
 5 ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse uniuersa credibile
 sit, si irasceretur? abesse igitur ab eo tam magnum, tam 5
 perniciosum malum oportere. et si absit ab eo ira et con-
 citatio, quia et deformis et noxia est, nec cuiquam male
 faciat, nihil aliud superesse nisi ut sit lenis tranquillus pro-
 10 pitius beneficus conseruator. ita enim demum et communis 6
 omnium pater et optimus maximus dici poterit, quod expetit
 diuina caelestisque natura. nam si inter homines laudabile 7
 uidetur prodesse potius quam nocere, uiuificare quam occidere,
 saluare quam perdere nec inmerito innocentia inter uirtutes
 15 numeratur et qui haec fecerit, diligitur praeferitur ornatur
 benedictis omnibus uotisque celebratur, denique ob merita et
 beneficia deo simillimus iudicatur, quanto magis ipsum deum
 par est diuinis perfectisque uirtutibus praecellentem atque ab
 omni labe terrena submotum diuinis et caelestibus beneficiis
 20 omne genus hominum promereri? speciose ista populariter- 8
 que dicuntur et multos inliciunt ad credendum, sed qui haec
 sentiunt, ad ueritatem quidem propius accedunt, sed in parte
 labuntur naturam rei parum considerantes. nam si deus non 9
 irascitur inpiis et iniustis, nec pios utique iustosque diligit.
 25 ergo constantior est error illorum qui et iram simul et gra-

AVCTORES 1—3] cf. Senec. de ira I 2, 1 s.; ad Cic. de re
 publ. lib. II (41, 68) referebat Maius (ed. alt., Class. auct., 1828, I
 p. 223), sed cf. Halmium ad hunc locum (ed. p. 814, 29 adn.).

BPJ 1 foeda (a ? er.) *P* et om. *B* 3 redigat (i part. ras. ex a ?
m. 2) *P* 5 credibile sit om. *B* 7 perniciosum *P*² 9 superest *P*
 10 conseruator (o ex u *m.* 2) *P* 11 et optimus uere maximusque *B*
 13 prodesse *B* 18 perfectusque *B*¹, corr. *B*², perfectisque. ||||| (q. add.
m. 2, 3 uel 4 litt. er.) *P* 19 terrena labe *P*, sed cf. c. 24, 9 ab omni
 labe terrena 20 post hominum 2 litt. er., *B* ista populariter quae *P*,
 populariterque ista *B* 21 si *P*¹, sed *P*² 22 partem *B* 23 nat^{uram} *B*³
 24 utique *B*¹, corr. *B*³ 25 ergo constantior—qui bonos diligit (76, 2)
 in inf. marg. add. *B*³ constantior *P*²

tiam tollunt. in rebus enim diuersis aut in utramque partem
 10 moueri necesse est aut in neutram. ita qui bonos diligit,
 et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit, quia
 et diligere bonos ex odio malorum uenit et malos odisse ex
 11 bonorum caritate descendit. nemo est qui amet uitam sine 5
 odio mortis, nec adpetit lucem nisi qui tenebras fugit: adeo
 natura ista conexas sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat.
 12 si quis dominus habet in familia seruos bonum ac malum,
 utique non aut ambos odit aut ambos beneficiis et honore
 prosequitur — quod si faciat, et iniquus et stultus est —, 10
 sed bonum et adloquitur amice et ornat et domui ac familiae
 suisque rebus omnibus praeficit, malum uero maledictis uer-
 beribus nuditate fame siti conpedibus punit, ut et hic exemplo
 ceteris sit ad non peccandum et ille ad promerendum, ut
 13 alios metus coerceat, alios honor prouocet. qui ergo diligit, 15
 et odit, qui odit, et diligit: sunt enim qui diligi debeant,
 14 sunt qui odio haberi. et sicut is qui diligit, confert bona
 in eos quos diligit, ita qui odit, inrogat mala iis quos odio
 habet: quod argumentum quia uerum est, dissolui nullo pacto
 15 potest. uana ergo et falsa est sententia eorum qui cum 20
 alterum deo tribuant, alterum detrahunt, non minus <quam>
 illorum qui utrumque detrahunt. sed illi, ut ostendimus, ex
 parte non errant, sed id quod melius est e duobus retinent,
 hi uero, quos ratio et ueritas argumenti huius inducit, falsa
 16 omnino sententia suscepta in maximum errorem cadunt. non 25
 enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascitur,

AVCTORES 12 s.] cf. Cyprian. ad Demetr. 8 (p. 356, 20—23).

BPJ 1 utraque parte B (i. e. B³) 2 in om. P 3 malos odit et
 qui om. P 5 qui|||||amet (2 uel 3 litt. er., a add. m. 2) P 6 adeo, P²
 7 sunt] B, est P 8 habet] Heumannus, habens BP, est habens inter-
 pretatur Buenemannus ac (c in 2 litt. er. m. 2) P 9 non utique P
 10 'si' P² iniquu's B² 11 amic*o (a er.) B 12 praeficit B¹,
 corr. B³ 17 sunt] P, et sunt B 18 qui] P, quem B iis] edd.,
 his P, om. B quos odio habet om. B 20 sententia est P 21 deo
 tribuant alterum om. P minus quam] edd., minor BP, minus codd.
 rec. 23 id] BP³, hii ut uid. B¹ 24 hi* (i er.) P

ergo nec gratia commouetur, sed ita: quia gratia deus <com>mo-
uetur, ergo et irascitur. si enim certum et indubitatum fuisset non
irasci deum, tunc ad illud alterum ueniri esset necesse. cum 17
autem magis sit ambiguum de ira, paene manifestum de
5 gratia, absurdum est ex incerto certum uelle subuertere, cum
sit promptius de certis incerta firmare.

6. Hae sunt de deo philosophorum sententiae, aliud prae- 1
terea nihil quisquam dixit. quod si haec quae dicta sunt, falsa
esse deprehendimus, unum illud extremum superest in quo
10 solo possit ueritas inueniri, quod a philosophis nec susceptum
est umquam nec aliquando defensum, consequens esse ut
irascatur deus, quoniam gratia commouetur. haec tuenda 2
nobis et adserenda sententia est: in eo enim summa omnis
et cardo religionis pietatisque uersatur. nam neque honos
15 ullus deberi potest deo, si nihil praestat colenti, nec ullus
metus, si non irascitur non colenti.

7. Cum saepe philosophi per ignorantiam ueritatis a 1
ratione descuerint atque in errores inciderint inextricabiles
— id enim solet his euenire quod uiatori uiam nescienti et
20 non fatenti se ignorare, ut uagetur, dum percontari obuios
erubescit —, illud tamen nullus philosophus adseruit umquam,
nihil inter hominem ac pecudes interesse. nec omnino quis- 2
quam, qui modo uel leuiter sapiens uideri uellet, rationale
animal cum mutis et inrationabilibus coaequauit: quod faciunt
25 quidam inperiti atque ipsis pecudibus similes, qui cum

BP] 1 deus gratia *P* <com>moetur *scripsi*, mouetur *BP* 3 illum *B*
5 absurdu^m *B*³ certe *P*¹ 7 haec *P* 10 possit solo *B* 13 ea *B*
14 et *om.* *B* nam *om.* *P* honos *B*, honos (*s. l. v. er.*) *P* 18 ex-
tricabiles *P* 19 quod^d *B*² 20 percontrari *B*¹, percun^ctari *B*³, per-
contari (*o part. ras. ex u m. 2*) *P* 22 nihil] *B*, nec (*ñeç m. 2*) nihil *P*
23 qui—uellet *scripsi*, *cf. p. 74, 19* (*uix qui omittendum et modo*
uel leuiter sapiens uideri uellet *scribendum uidetur*); modo (*qui s. l.*
add. m. 3) sapiens uideri uellet *B*, qui modo sapiens qui uel leuiter *P*;
modo qui (*uel qui om.*) sapiens uideri uellet (*om. uel leuiter*) uel modo
sapiens, qui uel leuiter rationale *eqs.* (*om. uideri uellet*) *edd.*; modo
sapiens qui uellet uideri *Heusingerus, Emendat. p. 134* 24 co^aequauit
(*a s. l. m. 2, uit m. 3 in 3 litt. er., quarum prima r ?*) *B* 25 si-
milis *F*¹, similes *P*², simillimi *B*

uentri ac uoluptatī se uelint tradere, aiunt eadem ratione se
 natos qua uniuersa quae spirant; quod dici ab homine fas
 3 non est. quis enim tam indoctus ut nesciat, quis tam in-
 prudens ut non sentiat inesse aliquid in homine diuini?
 4 nondum uenio ad uirtutes animi et ingenii, quibus homini 5
 cum deo manifesta cognatio est: nonne ipsius corporis status
 et oris figura declarat non esse nos cum mutis pecudibus
 aequales? illarum natura in humum pabulumque prostrata
 est nec habet quicquam commune cum caelo, quod non in-
 5 fuerit. homo autem recto statu, ore sublimi ad contem- 10
 plationem mundi excitatus confert cum deo uultum et rationem
 6 ratio cognoscit. propterea nullum est animal, ut ait
 Cicero, praeter hominem quod habeat notitiam ali-
 quam dei. solus enim sapientia instructus est, ut religionem
 solus intellegat, et haec est hominis atque mutorum uel 15
 7 praecipua uel sola distantia. nam cetera quae uidentur esse
 homini propria, etsi non sunt talia in mutis, tamen similia
 uideri possunt. proprius est homini sermo, est tamen et in
 illis quaedam similitudo sermonis. nam et dinoscunt inuicem
 se uocibus et cum irascuntur, edunt sonum iurgio similem 20
 et cum se ex interuallo uident, gratulandi officium uoce de-
 8 clarant. nobis quidem uoces eorum uidentur inconditae
 sicut et illis fortasse nostrae, sed ipsis qui<a> se intellegunt,

AVCTORES 12—14] Cic. de legg. I 8, 24. § 6 ss.] cf. Senec.
 de ira I 3, 6—8.

BP] 1 uellint P 2 'uniuersa quae' B³ 3 pr. qui's' B² tā-imprudens
 (ā et i part. m. 2) P 4 homine (e ex i m. 1 uel 2) in diuini B
 6 festa, om. cum deo mani-, P 7 nos om. P 8 aequalis B¹ (corr.
 B²) P illorum B; an retinendum est et pecudibus eiciendum? cf.
 muta § 2. 6. 7. 12. 14 naturā B 9 intuentur (n exp. m. 1) P;
 intuentur codd. rec. et edd. 16 qua P uide'n'tur B² 18 alt. est om. P
 19 quae'dam B² 19 dinoscuntur (sic), om. inuicem se uocibus et cum
 irascuntur, P 20 se (s in er. d ? m. 2) B; cf. Inst. III 10, 2. VI 20, 2
 somnium (m exp. m. 2) P similē (m. 2) B 22 incondite ut
 uid. B¹, inco.gnit'a'e B² 23 et om. B fortasse (f add. m. 2) P
 ante ipsis s. l. add. et B³ quia] Heumannus, qui BP, quae Isaacus

uerba sunt. denique in omni adfectu certas uoces notis ex-
 primunt quibus habitum mentis ostendant. risus quoque est 9
 homini proprius et tamen uidemus in aliis animalibus quae-
 dam signa laetitiae, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent,
 5 rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciuiam
 resoluunt. quid tam homini proprium quam ratio et proui- 10
 dentia futuri? atquin sunt animalia quae latibulis suis diuersos
 et plures exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga
 pateat obsessis: quod non facerent, nisi inesset illis intelle-
 10 gentia et cogitatio. alia prouident in futurum, ut 11
 ingentem formicae farris aceruum
 cum populant hiemis memores tectoque reponunt,
 ut apes,
 quae patriam solae et certos noyere penates
 15 uenturaeque hiemis memores aestate laborem
 experiuntur et in medium quaesita reponunt.
 longum est si exsequi uelim quae a singulis generibus ani- 12
 malium fieri soleant humanae sollertiae simillima. quod si
 horum omnium quae adscribi homini solent, in mutis quoque
 20 deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem cuius
 in mutis nec uestigium aliquod nec ulla suspicio inueniri
 potest. religionis est propria iustitia, quae nullum aliud 13

AVCTORES 11 s.] Verg. Aen. IV 402 s. 14—16] Verg. Georg.
 IV 155—157.

BP] 1 denique] P, dei quae B uoces notis scripsi (cf. Inst. III
 10, 2 suas uoces propriis inter se notis discernunt atque dinoscunt),
 uocis notas edd.; uoces notas (no s. l. B³, sed n in 2 litt. er. et o ex
 u uel e) BP 5 rictum (i m. 2, et in 2 litt. er. m. 3) B 7 ani-
 maliaq. B¹, corr. B² diuersis B¹, corr. B³ 8 e.t., B² pluris B¹,
 corr. B² 11 acerbum B¹, corr. B² 12 cum populant (um in er.
 on ? B²) BP cum codd. Vergili, quod propter editores monendum est
 paene omnes comportant scribentes hiemes P¹ 14 quae] et Vergil.
 solae (e er.) B, solae (a exp. m. 2, sic) P 17 exsequi (x in ras. m.
 3, ante q er. t ?) B uel lim (i minus cert.) m. 1, uelim|ea, add. im
 m. 3, ea in ras. m. 2, B 18 soleat B¹P¹, s. l. corr. B³P² 19 mu-
 (1 er.) B 21 mutis B 22 quā, B²

animal attingit. homo enim solus inperit, cetera sibi conciliata sunt. iustitiae autem dei cultus adscribitur: quem qui non suscipit, hic a natura hominis alienus uitam pecudum
 14 sub humana specie uiuet. cum uero a ceteris animalibus hoc paene solo differamus, quod soli omnium diuinam uim⁵ potestatemque sentimus, in illis autem nullus sit intellectus dei, certe illud fieri non potest ut in hoc uel muta plus sapiant uel humana natura desipiat, cum homini ob sapientiam et cuncta quae spirant et omnis rerum natura subiecta
 15 sit. quare si ratio, si uis hominis hoc praecellit et superat¹⁰ ceteras animantes, quod solus notitiam dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolui.

1 8. Dissoluitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

omnis enim per se diuum natura necesse est¹⁵
 immortali aeuo summa cum pace fruatur
 semota a nostris rebus seiunctaque longe.
 nam priuata dolore omni, priuata periculis,
 ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
 nec bene promeritis capitur neque tangitur ira.²⁰

2 quae cum dicit, utrum aliquem cultum deo putat esse tribuendum an euertit omnem religionem? si enim deus nihil

AVCTORES 15—20] Lucr. II 646—651. 21 ss.] cf. Cic. de nat. deor. I 41, 115.

BPJ 1 ho_mo B² con_ciliat_a, (a in er. u ?) B², con_ciliata P²
 2 sut (n m. 3) B 3 hic (h in ras. et c add. m. 3) a (t er.) B uitā (uidetur esse, uix macula est) P, uita B 4 humaⁿa P² 5 ante solo 2 uel 3 litt. er., B 'uim' P² 9 omni's B², omni B¹P 11 notitia B de'i (i s. l. m. 1 uel 2) B 12s. dis^solui^t soluitur B² credamus, P² epicurū B², corr. m. 1 uel 2 15 diuina ex diuum m. 3, eadem m. rursus um supra scr., B; diuom codd. Lucr. 16 immortali (n ex m) B³ 17 'a' B³; ab codd. Lucr. no_stris B² rebus om. P seiunctaque (i ras. ex p ?, post a er. m) B 18 'dolore omni priuata' B³ 19 nil] P codd. Lucr., nihil B indiget, sed e ex litt. incerta et t in eodem t m. 2, indiga m. 3, B 20 cupitur (pr. u ex a, sic) B³ capitur neq: capitur nec tangitur P nec (neque m. 1) B³ 21 'deo' B³

cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert, quid tam uanum, tam stultum quam templa aedificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil adsequamur? at enim naturam excellentem honorari 3
 5 oportet. quis honos deberi potest nihil curanti et ingrato? an aliqua ratione obstricti esse possumus ei qui nihil habeat commune nobiscum? deus inquit Cicero si talis est ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, ualeat. quid enim dicam 'propitius sit'? esse enim propitius
 10 potest nemini. quid contemptius dici potuit in deum? ualeat 4 inquit, id est abeat ac recedat, quandoquidem prodesse nulli potest. quod si negotium deus nec habet nec exhibet, cur 5 ergo non delinquamus, quotiens hominum conscientiam fallere licebit ac leges publicas circumscribere? ubicumque nobis
 15 latendi occasio adriserit, consulamus rei, auferamus aliena uel sine cruore uel etiam cum sanguine, si praeter leges nihil est amplius quod uerendum sit. haec dum sentit Epi- 6 curus, religionem funditus delet: qua sublata confusio ac perturbatio uitae sequetur. quod si religio tolli non potest, 7
 20 ut et sapientiam, qua distamus a beluis, et iustitiam retineamus, qua communis uita sit tutior, quomodo religio ipsa sine metu teneri aut custodiri potest? quod enim non metuitur, contemnitur, quod contemnitur, utique non colitur. ita fit ut

AVCTORES 4—7] Cic. de nat. deor. I 41, 116. 7—10] ibid. I 44, 124. 12] cf. ibid. I 30, 85 (Epicurea ed. Usener, sentent. I p. 394). 17—19] ibid. I 2, 3.

BP] 3 dono P¹ familiare^m B³ 4 ad B 5 honos (s. l. v er.) P 6 aliqua* (m ? er.) B rati] P¹, one extra uersum add. P² 7 si maxime talis est deus codd. Cic. 8 teneri ex teneatur B² 9 dicam—esse enim om. P 11 habeat B, abeat (h ? er.) P prodesse B 12 ex^hibet B² 14 liceuit B¹, corr. B² res B¹, le^ges B³ 15 occasio (n del. m. 3) B consulamus rei om. P auferamus (t er.) B 16 cum sanguinem (m del. m. 3) B, sanguine (om. cum) P 17 uerendum] B, colendum P, recte? cum B 19 sequitur B quod^{si} P² relio P¹, rele^gio sic P², 20 sapientia* (m er.) sic B qua distamus—iustitiam om. P 21 sit] P, f. it (u er.) B 23 quod contemnitur P²

religio et maiestas et honor metu constet, metus autem non
 8 est ubi nullus irascitur. siue igitur gratiam deo siue iram
 siue utrumque detraxeris, religionem tolli necesse est, sine
 qua uita hominum stultitia scelere inmanitate completur. mul-
 tum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in 5
 conspectu dei uiuere, si non tantum quae gerimus uideri de-
 super, sed etiam quae cogitamus aut loquimur audiri a deo
 9 putemus. at enim prodest id credere, ut quidam putant,
 non ueritatis gratia, sed utilitatis, quoniam leges conscientiam
 punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendeat ad 10
 10 cohibenda peccata. falsa est igitur omnis religio et diuinitas
 nulla est, sed a uiris prudentibus uniuersa conficta sunt, quo
 rectius innocentiusque uiuatur. magna haec et a materia quam
 proposuimus aliena quaestio est, sed quia necessario incidit,
 debet quamuis breuiter attingi. 15

1 9. Cum sententiae philosophorum prioris temporis de pro-
 uidentia consensissent nec ulla esset dubitatio quin mundus
 a deo et ratione esset instructus et ratione regeretur, primus
 omnium Protagoras extitit temporibus Socratis qui sibi diceret
 2 non liquere utrum esset aliqua diuinitas necne. quae dispu- 20
 tatio eius adeo impia et contra ueritatem et religionem iudi-
 cata est, ut et ipsum Athenienses expulerint suis finibus et

AVCTORES 11—13] Cic. de nat. deor. I 42, 118. 19—83, 1] ibid.
 I 23, 63; cf. Minuc. Fel. 8, 3.

BPJ 2 domino B¹, corr. B³ sene P¹ 4 conpecitur ut
 uid. B¹, completur B³ 6 conspectum B tantumq. ue¹ P²
 uideri. (t er.) B 8 prodeest B 9 utilitati P ut quoniam B
 legis P¹ 10 nisi om. B 12 confecta P 13 uibatur B¹, corr. B³
 etamate/ria m. 1, etamat* materia er. e et mate in fine uersus add. m.
 2, B 14 ante aliena add. quae B² 16 ***prioris (pro er.) B proui-
 dentia* (m er.) B 17 ull^a, P² esset—deo et ratione in marg. sup.
 add. P² quin] P¹, quid B¹, quod B³ 18 a add. B² primum P
 19 protagoras ut uid. P¹, p¹i*tagoras P², pytagoras B 20 li'n'quere
 (n m. 1, sic) B, liquer^o (2 puncta er.) P q. ue¹ P² 21 adeo (a add.
 m. 2) B, ad/// (ō ? er., eo m. 2) P impia* (m er.) B iudicat'a B²
 22 atheniensis P¹

libros eius in contione [quibus haec continebantur] exusserint. de cuius sententia non est opus disputare, quia nihil certi pronuntiauit. post haec Socrates ipse et auditor eius Plato 3 et qui de schola Platonis tamquam riuuli diuersas in partes 5 profluxerunt, Stoici et Peripatetici, in eadem fuere sententia qua priores. postea uero Epicurus deum quidem esse dixit, 4 quia necesse sit esse aliquid in mundo praestans et eximium et beatum, prouidentiam tamen nullam: itaque mundum ipsum nec ratione ulla nec arte nec fabrica instructum, sed naturam 10 rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus conglutinatam. quo quid repugnantius dici possit non uideo. etenim 5 si est deus, utique prouidens est ut deus nec aliter ei potest diuinitas tribui, nisi et praeterita teneat et praesentia sciatur et futura prospiciat. cum igitur prouidentiam sustulit, etiam 6 15 deum negauit esse. cum autem deum esse professus est, et prouidentiam simul esse concessit: alterum enim sine altero nec esse prorsus nec intellegi potest. uerum iis postea 7 temporibus quibus iam philosophia defloruerat, extitit Melius quidam Diagoras qui nullum esse omnino deum diceret, ob

AVCTORES 6—11] ad Epicuri frg. 368 Usener (p. 247, 35). 13 s.] cf. Cic. Tusc. I 27, 66 (cf. infra c. 10, 46). 18—24, 2] cf. Cic. de nat. deor. I 1, 2. 23, 63; Minuc. Fel. 8, 3.

BP] 1 contione P² quibus haec continebantur spuria eiecit Heumannus conl. Cic. de nat. deor. I 23, 63 Protagoras... Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione combusti, et Minuc. Fel. 8, 3 cum Abderiten Protagoram Athenienses uiri consulte potius quam profane de diuinitate disputantem et expulerint suis finibus et in contione eius scripta deusserint exusserint B² 2 cuius (ui in ras. et us extra uersum add. m. 2) B certj, B² 4 schola (h exp. et linea del. m. 2) P, sola B¹, scola B³ deuersas B¹, corr. B³ 6 qua, B³ dominum B¹, corr. B³ 7 et om. B 8 prouidentiam, B³ 'tamen nullam' B³ itaque om. B¹, post mundum add. B³ 9 ratione* (m er.) B 10 et er., B 11 quid quod B¹, quid hoc B² 12 si est (d ? er.) B ut, B³ alteri B ei om. B 13 diuinitas, P¹ tribui// (alt. i in ras. m. 2) B teneat B 14 **cum (et er.) B 15 confessus B 17 iis] edd., his BP 18 quibus om. B Melius] Isaeus, alius (u ex a m. 1?) B, aelius P 19 dicere P

eamque sententiam nominatus est atheus, item Cyrenaeus Theodorus, et ambo quia nihil noui poterant reperire omnibus iam dictis et inuentis, maluerunt contra ueritatem id negare in quo priores uniuersi sine ambiguitate consenserant. hi sunt qui tot saeculis, tot ingeniis adsertam atque defensam prouidentiam calumniati sunt. quid ergo? utrumne istos minutos et inertes philosophos ratione an uero auctoritate praestantium uirorum refellemus an potius utroque? sed properandum est, ne longius a materia deuagetur oratio.

10. Qui nolunt diuina prouidentia factum esse mundum, aut principiis inter se temere coeuntibus dicunt esse concretum aut repente natura extitisse, naturam uero, ut Straton ait, habere in se uim gignendi et minuendi, sed eam nec sensum habere ullum nec figuram, ut intellegamus omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice nec auctore. utrumque uanum et impossibile. sed hoc euenit ignorantibus ueritatem, ut quiduis potius excogitent quam id sentiant quod ratio deprecatur. primum minuta illa semina, quorum concursu fortuito cohaesisse mundum locuntur, ubi aut unde sint quaero. quis illa uidit umquam? quis sensit? quis audiuit? an solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus

AVCTORES 10] de cap. 10 cf. 'Lact. u. Lucr.' p. 234 ss. 12—14] Cic. de nat. deor. I 13, 35.

BP] 1 adheus B¹, corr. B² quireneus B, cyreneus P 2 theodorus B¹, corr. B² et] P, etiam B boni ex noui B³ 3 maluerunt (1 er.) B uel contra B dene|gare ex 4 litt. incert. et g|nare B³ 4 quibus B priore P hi* (i er.) P 6 *utrumne P minutos B¹, minutos in ras. B³ 7 auctoritate] codd. rec., ueritate BP 8 properandu sic B 9 longius a materia (a m. 2 supra scripta er.) B deuagetur] edd., diuagetur (sed s. l. B³) BP 12 *repente (e er.) B naturā (m. 2) B 17 quisuis B¹, corr. B³ sententiam B¹, sen***tiant B² 19 fortuito] B, to P¹, tū s. l. add. P², unde totum codd. rec., edd.; cf. Cic. de nat. deor. I 24, 66 concursu quodam fortuito; II 37, 93 concursione fortuita co*isissse (m. 2) P, coisssse codd. rec., edd. loquuntur (alt. u part. exp. et lin. del. m. 1, ut esset i) B 20 ulla B¹, corr. B³, illam P an] ā (minus cert.) P¹, aut P², tam B¹, aut B² 21 leucippus B³

omnium caecus et excors fuit, qui ea loqueretur quae nec aeger quisquam delirare nec dormiens posset somnare. quatuor elementis constare omnia philosophi ueteres disserebant. ille noluit, ne alienis uestigiis uideretur insistere, sed ipsorum elementorum alia uoluit esse primordia quae nec uideri possent nec tangi nec ulla corporis parte sentiri. 'tam minuta sunt' inquit 'ut nulla sit acies ferri tam subtilis qua secari ac diuidi possint'. unde illis nomen inposuit atomorum. sed occurrebat ei quod, si una esset omnibus eademque natura, non possent res efficere diuersas tanta uarietate quantam uidemus inesse mundo. dixit ergo esse leuia et aspera et rotunda et angulata et hamata. quanto melius fuerat tacere quam in usus tam miserabiles, tam inanes habere linguam! equidem uereor ne non minus delirare uideatur qui haec putet refellenda, respondeamus tamen uelut aliquid dicenti. si leuia sunt et rotunda, utique non possunt inuicem se adprehendere, ut aliquod corpus efficiant, ut si quis milium uelit in unam coagmentationem constringere, lenitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. sin aspera et angulata sunt et hamata, ut possint cohaerescere, diuidua ergo et seca-

AVCTORES 2 s.] cf. Lucr. I 763 ss. 4—6] cf. Lucr. I 265 ss. II 730 ss. 842 ss. 6—9] cf. Lucr. I 528 ss. 11 s.] cf. Cic. de nat. deor. I 24, 66; Lucr. II 333 ss. 381 ss. 17—19] cf. Lucr. II 453—455.

BP] 2 delerare B¹, corr. B³ dormiens] P, dolorumiens ut uid. B¹, homodomiens part. in ras. B² 3 desserebant P¹ 4 illa B¹, corr. B³ 5 **quae (pars super. litterae q a m. 2) P possint (i ras. ex u) P 6 sentire P¹ mitia ut uid. B¹, min'ut'a B² 7 qua* (m er.) BP, sed m minus cert. in P 8 a*tho'mo'rum (s ? er., mo s. l. add. m. 1) B 9 'si' B³ natura* (' distinctionem add. m. 2, m er.) B 10 non om. P 11 'in'esse B³ ergo in 8 litt. er., quarum extremae ro.? B³ leui-a** (t et te er.) B 'et aspera fort. post rotunda (cf. 16. 19)' Thilo 13 qua**m (ntu er.) B 14 et quidem P dilerare B¹, corr. B³ 15 putet B¹, pu*et B² 16 utique om. B se in er. rei ? B² 18 una* (m er.) coagmentatione* (m er.) B lenitudo (laeu-) edd., sed nullum uocis antiquum exemplum extare uidetur 19 massa B si B 20 hamata (h in ras. ut uid. m. 2) P possent B coherere (, m. 2) P

bilia sunt; hamos enim necesse est et angulos eminere, ut
 possint amputari. ita quod amputari ac diuelli potest, et
 9 uideri poterit et teneri. 'haec' inquit 'per inane inrequietis
 motibus uolitant et huc atque illuc feruntur, sicut pulueris
 minutias uidemus in sole, cum per fenestram radios ac lumen 5
 inmiserit. ex his arbores et herbae et fruges omnes oriuntur,
 ex his animalia et aqua et ignis et uniuersa gignuntur et
 rursum in eadem resoluuntur'. ferri hoc potest, quamdiu de
 rebus paruis agitur. 'ex his etiam mundus concretus est'.
 10 inpleuit numerum perfectae insaniae, nihil uidetur ulterius 10
 adici posse, sed inuenit tamen ille quod adderet. 'quoniam
 omne' inquit 'infinite est nec potest quicquam uacare, ne-
 11 cesse est ergo innumerabiles esse mundos'. quae tanta uis
 fuerat atomorum, ut moles tam inaestimabiles ex tam minutis
 conglobarentur? ac primum requiro quae sit istorum seminum 15
 uel ratio uel origo. si enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur
 unde esse dicemus? quae natura tantam copiam ad efficiendos
 12 et innumerabiles mundos subministravit? sed concedamus
 ut inpune de mundis delirauerit, de hoc loquamur in quo
 sumus et quem uidemus. ait omnia ex indiuiduis corpusculis 20
 13 fieri. si hoc ita esset, nulla res umquam sui generis semine
 indigeret, sine ouis alites nascerentur aut oua sine partu,

AVCTORES 3—6] cf. Lucr. II 114 ss. 6 s.] cf. Lucr. I 744.
 820 s. 10—13] cf. Lucr. II 1048 ss. 21 ss.] cf. Lucr. I 160 ss.

EXPILATORES § 9] Isidor. orig. XIII 2, 1.

BP] 1 hamis B¹, corr. B², h'amos P² ut (u in er. e ? m. 3) B
 2 possint, B³ pr. amputari B. pr. et alt. amputari (add. et n exp.
 m. 2) P 4 uolitans B¹, corr. B³ atque (t in er. d ? m. 2) P
 5 minutias] P, micas B, quod ex § 32 huc relatum uid.; cf. Lucr. II
 114 ss. (116 multa minuta); sicut tenuissimi pulueres Isidor. orig.
 XIII 2, 1 ac' B² 6 ex] B³P, et B¹ 8 rursus P eadem (n
 er.) B quadiu (m. 2) P 9 malim (sed) uel (at) ex 10 inple-
 uit' B² nume**rum (ro er.) B ptece sic P uidetur om. P
 12 est om. P 14 inaestimabiles (aest in 2 uel 3 litt. er. m. 2) B
 17 unde—natura in sup. marg. add. B³ natura* (m er.) P 18 et (i. e.
 etiam, cf. 9) om. P subministrabit B¹, corr. B² concedam P 19 de-
 lerauerit B¹, corr. B³ 20 ex' P² 22 alitis P¹ oua] B, uas P 'sine' B

item cetera uiuentia sine coitu, arbores et quae gignuntur e terra, propria semina non haberent; quae nos cottidie tractamus et serimus. cur ex frumento seges nascitur et rursum ex segete frumentum? denique si atomorum coitio et conglobatio
 5 efficeret omnia, in aere uniuersa concrescerent, siquidem per inane atomi uolitant. cur sine terra, sine radicibus, sine 14 umore, sine semine non herba, non arbor, non fruges oriri augerique possunt? unde apparet nihil ex atomis fieri, 15 quandoquidem una quaeque res habet propriam certamque
 10 naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam. denique 16
 que Lucretius quasi oblitus atomorum quos adserebat, quo redargueret eos qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis usus est, quae contra ipsum ualerent. sic enim dixit:

nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
 15 omne genus nasci posset, nil semine egeret.
 item postea

nil igitur fieri de nilo posse putandum est,
 semine quando opus est rebus, quo quaeque creatae
 aeris in teneras possint proferrier auras.
 20 quis hunc putet habuisse cerebrum, cum haec diceret nec 17 uideret sibi esse contraria? nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusque rei certum est, nisi forte ignis et aquae naturam ex atomis esse credemus. quid 18

AVCTORES 14 s.] Lucr. I 159 s. 17—19] Lucr. I 205—207

BP] 1 et in er. ac aut ae B³ qu'a'e B³ 2 nos (s ex alia litt. m. 2 ?) P 3 rursus P 4 atomorū (ū add. m. 2) P 5 aera P¹, part. ras. corr. P² concrescerent uniuersa B 8 augerique] B, aut generari P, sed cf. Cic. de nat. deor. I 13, 35 (cf. supra Auctores ad p. 84, 12—14) quae (sc. natura) causas gignendi augendi minuendi habeat 9 'una' P² quae'que B² haberet B¹, habeat B² 11 quo] B, ut P 13 est om. B molirent B¹, corr. B³ 14 omnis ut uid. B¹, omnib. B² 15 nil] codd. Lucr., nihil BP eiceret B 17 nil] codd. Lucr., nihil BP nilo] codd. Lucr., nihilo BP 'posse' P² fatendumst codd. Lucr. 18 quoquequae B, quoq: quē P craeatae B 19 aeres B¹, corr. B³ terras P proferrier] codd. Lucr., proferri per (p P) BP 21 contraria' (' distinctionem add. m. 2, m er.) B 22 cuique B¹, corr. B³ 23 igni B credimus P¹

- quod durissimi rigoris materiae si ictu uehementiore conlidant,
 ignis excutitur? num in ferro aut silice atomi latent? quis
 inclusit? aut cur sua sponte non emicant? aut quomodo
 semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt?
 19 mitto silicem ac ferrum. orbem uitreum plenum aquae si 5
 tenueris in sole, de lumine quod ab aqua refulget ignis
 accenditur etiam in durissimo frigore. num etiam in aqua
 ignem esse credendum est? atquin de sole ignis ne aestate
 20 quidem accendi potest. si cerae inhalaueris uel si uapor
 leue aliquid attigerit, aut crustam marmoris aut laminam, 10
 paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. item de
 halitu terrae aut maris nebula existit: quae aut dispersa
 umefacit quidquid texerit, aut collecta in arduos montes <et>
 in sublime uento rapta stipatur in nubem atque imbres maxi-
 21 mos deicit. ubi ergo dicimus liquores atomos esse? num 15
 in uapore? num in halitu? num in uento? atquin nihil potest
 22 consistere in eo quod nec tangitur nec uidetur. quid ergo
 de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione,
 sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum uidemus, adeo
 ut sollertissima et diligentissima omnium partium membrorum- 20

AVCTORES 11 s.] cf. Lucr. I 305 ss. VI 470 ss. 13.—15] cf.
 Lucr. VI 451 ss.

BP] 1 materies (es ex ae) B² ictu om. B conlida* t (n er.) B;
 conlidantur codd. rec., edd., sed cf. Inst. II 8, 31 conlidant enim necesse
 est ea quorum . . ; Archiu. lexicogr. et gramm. lat. VIII p. 130 2 excutitur
 coni. Buenemannus conl. Verg. Aen. I 174. Ge. I 135. Plin. h. n.
 XVI 40, 77 5 omitto P aque, P² 6 tenuerit B¹, corr. B³
 7 aqua (~ er.) B 8 credendum est] P, credent B ignes B¹, corr. B³
 9 in'h'alauerit P² c'erae (a er.) B 10 laeuis (a del. m. 3) B
 crystam B laminam (~ m. 2) P 12 h'halitu P² pr. aut] P, et B
 aut dispersa] P, aquam dispersam B 13 humifacit B¹, hume- B² et
 add. Heusingerus, Emendat. p. 136; cf. Lucr. VI 451 ss. 14 rapta] P,
 artata aut renouauit aut ex alia primae m. scriptura, de qua ar. . ta
 apparet, fecit B³ 15 deicet B¹, corr. B³, deiçit P ubi] P, humi B
 malim dicemus liquores atomos] B (liquoris at. Thilo), liquoresatos P,
 liquores natos codd. rec., edd. 16 alito^v (corr. m. 2) P ///atquin (1 uel 2
 litt. er.) P 17 ego B 20 membrorum q. ** (punct. in ras. a m. 2, uae ? er.) P

que discriptio casum ac fortunam repellat? sed putemus 23
 artus et ossa et nervos et sanguinem de atomis posse con-
 crescere: quid sensus cogitatio mens memoria ingenium, qui-
 bus seminibus coagmentari possunt? 'minutissimis' inquit.
 5 sunt ergo alia maiora. quomodo igitur insecabilia? deinde, 24
 si ex inuisibilibus sunt quae non uidentur, consequens est ut
 ex uisibilibus sint quae uidentur. cur igitur nemo uidet? 25
 sed siue inuisibilia quae sunt in homine consideres siue tac-
 tilia quae ueniunt sub aspectum, ratione utraque constare quis
 10 non uidet? quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt ali-
 quid efficere rationale? uidemus enim nihil esse in omni
 mundo quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem.
 quae quia supra hominis sensum et ingenium est, cui rectius
 quam diuinæ providentiae tribuenda est? an simulacrum 26
 15 hominis et statuam ratio et ars fingit, ipsum hominem de
 frustis temere concurrentibus fieri putabimus? et quid simile
 ueritatis in ficto, cum summum et excellens artificium nihil
 aliud nisi umbram et extrema corporis liniamenta possit imi-
 tari? num potuit humana sollertia dare operi suo aut motum
 20 aliquem aut sensum? mitto usum uidendi audiendi odorandi 27
 ceterorumque membrorum uel apparentium uel latentium mira-
 biles utilitates: quis artifex potuit aut cor hominis aut uocem
 aut ipsam sapientiam fabricare? quisquamne igitur sanus exi-
 stimat, quod homo ratione et consilio facere non possit, id
 25 concursu atomorum passim cohaerentium perfici potuisse?
 uides in quae deliramenta inciderint, dum nolunt effectiorem
 curamque rerum deo dare. concedamus tamen his ut ex 28

AVCTORES 20—90, 10] ad Epicuri frg. 354 Usener (p. 238, 21).

BP] 1 discriptio sic P, descriptio B 3 mens om. P, sed cf. § 46

uim memoriae mentis cogitationis memor P 4 minutissim^s (u er., i
 add. m. 1) B 5 insecabilia] P, insensibilia B 6 sunt quae—uisi-
 bilibus om. P 7 uidit B 8 consideret P tactibilia P 9 aspectu B
 ,constare P¹ 11 edicere ut uid. B¹, corr. B³ 16 frust^s (r ? er.) P
 concurrentis P¹ 19 potius B¹, corr. B³ 20 sensum (m add. m. 2) P
 o-mitto (m er.) P audiendi^{..} (qu er.) B 23 s^an¹, ('n i. e. us) P²
 existimet Heumannus

- atomis fiant quae terrena sunt: num etiam caelestia? deos
aiunt incorruptos aeternos beatos esse solisque dant immuni-
29 tatem, ne concursu atomorum concreti esse uideantur. si
enim dii quoque ex illis constitissent, dissipabiles fierent
seminibus aliquando resolutis atque in naturam suam recur- 5
rentibus. ergo si est aliquid quod atomi non effecerint, cur
30 non et cetera eodem modo intellegamus? sed quaero, ante-
quam mundum primordia ista generassent, cur sibi dii habita-
culum non aedificauerint? uidelicet nisi atomi coissent cae-
lumque fecissent, adhuc dii per medium inane penderent. 10
31 quo igitur consilio, qua pactione de confuso acervuo se atomi
congregauerunt, ut ex aliis inferius terra conglobaretur, caelum
desuper tenderetur tanta siderum uarietate distinctum, ut
32 nihil umquam excogitari possit ornatus? tanta ergo qui
uideat et talia, potest existimare nullo effecta esse consilio, 15
nulla prouidentia, nulla ratione diuina, sed ex micis sub-
33 tilibus et exiguis concreta esse tanta miracula? nonne pro-
digio simile est aut natum esse hominem qui haec diceret
aut extitisse qui crederent, ut Democritum, qui auditor eius
fuit, uel Epicurum, in quem uanitas omnis de Leucippi fonte 20
34 profluxit? at enim, sicut alii dicunt, natura mundus effectus
est, quae sensu et figura caret. hoc uero multo est absurdius.
si natura mundum fecit, consilio et ratione fecerit necesse
est: is enim facit aliquid qui aut uoluntatem faciendi habet

AVCTORES 21 s.] cf. ad p. 84, 12—14 et Cic. de nat. deor.
I 20, 53.

BPJ 3 concursum B¹, m *del.* B³ 4 quique *ut uid.* B¹, *corr.* B³
5 reuertentibus P 6 ergo *in mg.* P 8 mundus P generarent P
10 pderent P¹, *ras. et s. l. corr.* P² 11 pactione] B, ratione P, *sed*
cf. Inst. III 17, 27 quo foedere inter se. qua mente conueniunt (*sc.*
atomi) confusio, P² 'a'ceruo P² 12 ali'i's B² 15 et *om.* B¹,
'ac' B² consilia P² 16 micis] B, atomis P, *sed cf. Senec. de benef.*
IV 19, 3 te atomi et istae micas tuae forte ac temere conglobauerunt
17 et *om.* P 19 ut] P, aut B 20 omnes P¹ 21 ali'i' B¹? 'effectus' B³
22 quam B¹, *corr.* B³ sensus P 23 efficit B¹, efficit B³ 24 .is
(*h er.*) B qu'i' aut P²

aut scientiam. si caret sensu ac figura, quomodo potest ab 35
 ea fieri quod et sensum habeat et figuram? nisi forte quis
 arbitratur animalium fabricam tam subtilem tamque mirabilem
 a non sentiente formari animarique potuisse aut istam caeli
 5 speciem tam prouidenter ad utilitates uiuentium temperatam
 nescio quo casu sine conditore, sine artifice subito extitisse.
 si quid est inquit Chrysippus quod efficiat ea quae homo, 36
 licet ratione sit praeditus, facere non possit, id pro-
 fecto est maius et fortius et sapientius homine. homo
 10 autem non potest facere caelestia: ergo illud quod
 haec efficiat uel effecerit, superat hominem arte con-
 silio prudentia potestate. quis igitur potest esse 37
 nisi deus? natura uero, quam ueluti matrem esse rerum
 putant, si mentem non habet, nihil efficiet umquam, nihil
 15 molietur. ubi enim non est cogitatio, nec motus est ullus
 nec efficacia. si autem consilio utitur ad incipiendum ali- 38
 quid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, uirtute ad
 consummandum, potestate ad regendum et continendum, cur
 natura potius quam deus nominetur? aut si concursus ato- 39
 20 morum uel carens mente natura ea quae uidemus effecit,
 quaero cur facere caelum potuerit, urbem aut domum non
 potuerit, cur montes marmoris fecerit, columnas et simulacra
 non fecerit. atquin non debuerant atomi etiam ad haec 40
 efficienda concurrere, siquidem nullam positionem relinquunt

AVCTORES 7—13] frg. ex Cic. de nat. deor. II 6, 16 (cf. III
 7, 17, 10, 25) liberius redditum. 19—22] Cic. de nat. deor. II, 37, 94.

BP] 1 sensum B¹, m del. B³ 2 **sensum (in er.) B habet B
 **figuram (in er.) B 3 animalium] B, natura animalium P tamque
 mirabilem om. P 4 a* (t er.) B 5 speciem (ti ? er.) P² utili-
 tatis P¹, corr. P², utilitatem B 7 est inquit] edd., est enim B, inquit
 est P chrysippus B 12 prouidentia ex prudentia B³ 14 habent P
 15 mouetur B alt. 'est' P² 16 consilio] P, consilio suo B 17 faci-
 endum B 18 potestate* (m er.) B 20 efficit B 22 potuerit, P²
 montis B¹, corr. B² 23 fecerit* (n er.) B debuerent ut uid. B¹,
 corr. B³ athomi B 24 relinquunt (pr. u del. m. 3, sic) B,
 relinquunt, P²

quam non experiantur? nam de natura quae mentem non
 41 habeat non est mirandum quod haec facere oblita sit. quid
 ergo est? utique deus cum inchoaret hoc opus mundi, quo
 nihil potest esse nec dispositius ad ordinem nec aptius ad
 utilitatem nec ornatus ad pulchritudinem nec maius ad molem, 5
 quae fieri ab homine non poterant fecit ipse, in quibus etiam
 hominem ipsum: cui particulam de sua sapientia dedit et
 instruxit eum ratione quanta(m) fragilitas terrena capiebat, ut
 42 ipse sibi efficeret quae ad usus suos essent necessaria. si
 uero in huius mundi ut ita dixerim re publica nulla pro- 10
 uidentia est quae regat, nullus deus qui administret, nec
 omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet, unde igitur
 mens humana tam sollers, tam intellegens orta esse credetur?
 43 si enim corpus hominis ex humo fictum est, unde homo
 nomen accepit, animus ergo, qui sapit, qui rector est cor- 15
 poris, cui membra obsecuntur tamquam regi et imperatori,
 qui nec aspici nec comprehendi potest, non potuit in hominem
 44 nisi a sapiente natura peruenire. sed sicut omne corpus
 mens et animus gubernat, ita et mundum deus. nec enim
 ueri simile est ut minora et humilia regimen habeant, maiora 20
 45 et summa non habeant. denique Marcus Cicero in Tuscu-
 lanis et in Consolatione animorum inquit nulla in terris

AVCTORES 22 ss.] Cic. Tusc. I 27, 66 (Consol. frg. 13).

EXPILATORES 14 s.] cf. Isidor. orig. XI 1, 4; de diff. rer.
 XVII 47 (cf. ad Inst. II 10, 3).

BP] 1 experientur, sic B³ nam] P, quā in ras. B³, sed' distincti-
 onem add. m. 2, m fort. a m. 1 scriptum, a m. 2 in aliam litt. mutatum,
 a m. 3 restitutum est; ante m a m. 1 scriptum erat cna uel ona uel ena
 natura (m er.) B 3 quo (d er.) B 4 aptius (c er.) B 5 orna-
 tius P², ordinatus B 6 etiam om. B 7 particula B 8 instruxit B¹,
 corr. B³ quantam scripsi, quanta BP, quantum codd. rec., edd.
 9 esse n't B² 11 quae] B³P, quam B¹ 12 sensum B polle n't B³
 13 intelligens P 15 alt. qui om. P 16 obsecuntur B 17 in] B,
 ad P 18 a sapiente natura] codd. rec., edd., ad sapientem natura (er.), B
 ad sapientē (m. 2) natura P 19 mundus B¹, corr. (mundū) ead. m. ?
 20 et om. P 22 in' P² consolatione (s. l. v er.) P

origo inueniri potest. nihil est enim in animis mix-
tum atque concretum aut quod ex terra natum atque
fictum esse uideatur, nihil ne aut umidum quidem
aut flabile aut igneum. his enim in naturis nihil 46
5 est quod uim memoriae mentis cogitationis habeat,
quod et praeterita teneat et futura prouideat et con-
plecti possit praesentia: quae sola diuina sunt; nec
enim inuenietur umquam unde ad hominem uenire
possint nisi a deo. exceptis igitur duobus tribusue calum- 47
10 niatoribus uanis cum constet diuina prouidentia mundum regi,
sicut et factus est, nec sit quisquam qui Diagorae Theodori-
que sententiam uel Leucippi inane commentum uel Democriti
Epicurique leuitatem praefere audeat auctoritati uel illorum
septem priorum qui appellati sunt sapientes uel Pythagorae
15 uel Socratis uel Platonis ceterorumque summorum philoso-
phorum qui esse prouidentiam iudicauerunt, falsa igitur est
et illa sententia qua putant terroris ac metus gratia religionem
a sapientibus institutam, quo se homines inperiti a peccatis
abstinerent. quod si uerum sit, derisi ergo ab antiquis 48
20 sapientibus sumus. quod si fallendi nostri atque adeo totius
generis humani causa commenti sunt religionem, sapientes
igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. 49
sed fuerint sapientes: quae tanta felicitas mentiendi, ut non

BP] 1 origo inueniri] *P codd. Cic.*, inueniri origo *B* enim est *codd. Cic.* 2 ad ut uid. *B*¹, au't' *B*³ 3 aut om. *P* h'umidum *B*², humidum *P* 4 flauile *B*¹, fleuile *B*³ in naturis] *codd. Cic.*, innatum *B*, naturis *P* 5 'est' *P*²; inest *codd. Cic.* 6 quod] *B codd. Cic.*, quo *P* tenant *B*¹, ten'e'at *B*² praeuideat (ae ex o) *B*² 8 enim om. *codd. Cic.* inuenietur] *codd. Cic.*, inueniuntur *BP* 11 teocritique *B* 12 sententia *B* l'e'ucippi *B* 'in'ane (in s. l. m. 3, s. l. a er., quod add. m. 1 uel 2) *B* democriti** (et er.) epicuriquae (a er.) *B* 13 auctoritatem *B*¹, corr. *B*³ 14 sunt appellati *P* Pythagorae—philosophorum] pythagore (, m. 2) uel socratis uel platonis ceterorum philosophorum *P*, pythagorumque summorum philosophorum *B*¹, rae uel socratis uel platonis cetero in inf. marg. add. *B*³ 17 't'erroris *B*, erroris *P* 19 ergo derisi *P* 20 quo'd'si *B* 21 causa* (m ? er.) *B* sapientis *B*¹, corr. *B*³

modo indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent
 et Pythagoram Zenonem Aristotelem, maximarum sectarum
 50 principes, tam facile deluderent? est igitur diuina prouidentia, ut senserunt hi omnes quos nominaui: cpius ui ac
 51 potestate omnia quae uidemus et facta sunt et reguntur. 5
 nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in
 conseruandis ordinibus temporibusque constantia aut olim
 potuit sine prouido artifice oriri aut constare tot saeculis sine
 incola potenti aut in perpetuum gubernari sine perito ac sen-
 52 tiente rectore: quod ratio ipsa declarat. quidquid est enim 10
 quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. ratio
 autem sentientis sapientisque naturae est, sapiens uero sen-
 tiensque natura nihil aliud potest esse quam deus. mundus
 autem quoniam rationem habet qua et regitur et constat,
 53 ergo a deo factus est. quod si est conditor rectorque mundi 15
 deus, recte igitur ac uere religio constituta est: auctori enim
 rerum parentique communi honos ueneratioque debetur.
 1 11. Quoniam constitit de prouidentia, sequitur ut doceamus
 utrumne multorum deorum esse credenda sit an potius
 2 unius. satis, ut opinor, ostendimus in nostris Institutionibus 20

20 Instit.] I 3 ss.

BP] 1 modo add. B³ indictos B¹, corr. B³ socraten P 2 et
 epythagoram (e exp. m. 2) P aristotelen P 3 deludere n't B³
 4 ut (a er.) P hi* (i er.) P homines P uia (a exp. m. 2) P
 5 facta B³ 6 dei dispositio B in in er. nū? B³ 7 conserendi s, B³
 ordinibus, B³ temporib: quae (a exp. m. 2) P constantiamant B¹,
 constantiahauf B² olim—saeculis] demumpotuitsinealtero quiduxsitfici
 (per s. l. et ci ex ce m. 3) oriaut (ri s. l. m. 3, q m. 1) constaretot
 (ot ex et m. 3) saeculis B 8 constaret P saeculi's' P² 9 incola
 (s ? s. l. er.) B potentia B sentiēte B¹, s'ci'en***te B³ 10 rec-
 tore* (m er.) B 'enim' P² 11 ratione—necesse est in marg. P²
 12 *sapientisque (et er.) B, sapientis quae (a exp. m. 2) P naturae
 —sentiensque om. P 13 natura* (m er.) nihil ulliut m. 1, aliut m. 3 B
 14 quoniam] P, qui eā (~m. 3) B rationē (~m. 3) B 15 quod'si' B³
 rector'que' B³ 17 honos (v s. l. er.) P ueneratio quae (a exp. m.
 2) P 19 utrumne multorum P¹? deorum om. P 20 ostendimus
 (mus add. m. 2) P, docuimus B

deos multos esse non posse, quod diuina uis ac potestas si
 distrahatur in plures, deminui eam necesse sit: quod autem
 minuitur, utique mortale est, si uero mortalis non est, nec
 minui nec diuidi potest. deus igitur unus est, in quo uis 3
 5 et potestas consummata nec minui potest nec augeri. si autem
 multi sint, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis,
 summa ipsa decrescit nec poterunt singuli habere totum quod
 est commune cum pluribus: uni cuique tantum deerit, quan-
 tum ceteri possidebunt. non possunt igitur in hoc mundo 4
 10 multi esse rectores nec in una domo multi domini nec
 in naui una multi gubernatores nec in armento aut grege
 duces multi nec in uno examine multi reges, sed ne in caelo
 quidem multi soles esse poterunt, sicut nec animae plures in
 uno corpore: adeo in unitatem natura uniuersa consentit.
 15 quod si mundum 5

spiritus intus alit totamque infusa per artus
 mens agitat molem et magno se corpore miscet,
 apparet testimonio poetae unum esse mundi habitatorem deum,
 siquidem corpus omne nisi ab una mente incoli regique non
 20 potest. omnem igitur diuinam potestatem necesse est in 6
 uno esse cuius nutu et imperio regantur omnia, et ideo tantus
 est, ut ab homine non possit aut uerbis enarrari aut sensibus
 aestimari. unde igitur ad homines opinio multorum deorum 7

AVCTORES § 4] cf. Minuc. Fel. 18, 7. 9—11] ad Cic. de re
 p. L, XXXVIII dubitanter referebat Maius (ed. 1822 p. 101 adn. 2).
 16 s.] Verg. Aen. VI 726 s. 21—23] cf. Minuc. Fel. 18, 8.

BP] 2 plurimis (*sic*) *B* deminui—minuitur] *B*, diminuitur *P*
 6 potestates *P*¹ 7 poterunt] *P* (*sed potuer, exp. u m. 2) codd. rec.*,
 poterint *B* 8 plurimus *B*^{ac} deerit (*i part. ras. ex a ? m. 2) P*
 11 grege* (*s er.*) *B* armentorum grege *Heumannus*, *sed cf. Epit. 2*,
 4 in armento; *Minuc. Fel. 18, 7* dux unus in gregibus, in armentis
 rector unus 13 potuer *P* 14 unitate *P*, *sed cf. Inst. I 18, 16. V*
 7, 3. 13, 2 16 intus *add. B*³ 19 omne* (*m er.*) *B* una* (*m er.*) *B*
 mente (*er.*) *B* 22 *pr. aut om. B* 23 ad (*d part. ras. ex b ?*
m. 2) P

persuasione peruenit? nimirum ii omnes qui coluntur ut dii, homines fuerunt et idem primi ac maximi reges, sed eos aut ob uirtutem qua profuerant hominum generi diuinis honoribus adfectos esse post mortem aut ob beneficia et inuenta quibus humanam uitam excoluerant inmortalem memoriam consecutos 5
 8 quis ignorat? nec tantum mares, sed et feminas. quod cum uetustissimi Graeciae scriptores, quos illi theologos nuncupant, tum etiam Romani Graecos secuti et imitati docent: quorum praecipue Euhemerus ac noster Ennius, qui eorum omnium natales coniugia progenies imperia res gestas obitus 10
 9 sepulcra demonstrant, et secutus eos Tullius tertio De natura deorum libro dissoluit publicas religiones, sed tamen ueram, quam ignorabat, nec ipse nec alius quisquam potuit inducere.
 10 adeo et ipse testatus est falsum quidem apparere, ueritatem tamen latere. utinam inquit tam facile uera inuenire 15
 possem quam falsa conuincere! quod quidem non dissimulanter ut Academicus, sed uere atque ex animi sententia proclamauit, quia ueritas humanis sensibus erui numquam potest: quod adsequi ualuit humana prouidentia, id adsecutus

AVCTORES 4 s.] cf. Verg. Aen. VI 663. 7 theologos] cf. Cic. de nat. deor. III 21, 53. 8—11] ibid. I 42, 119. 15 s.] ibid. I 32, 91.

BP] 1 persuasioe *ed. Paris. 1513, Heumannus*, persuasioque *Petrus Francius*, cf. *tamen Inst. II 1, 1* (deorum) cultus... consensus hominum stulta persuasioe suscepit ii] *edd.*, hi B, hi* (i *er.*) P *om*nes (i et i *er.*) P 2 et *add.* B³ 3 quia P genere B¹, *corr. fort. ead. m.* 4 iubent a m. 1, inuenta* *corr. m. 2 et iterum m. 3*, B 5 immortalitatem B¹, immortalitatis B² consecutus B¹, *corr. B³* 6 feminas] P, feminas plures B 7 theologi B¹, *corr. B³* 9 praecipui—demonstrant. et (11) *Heumannus* eu'he'merus B² ac] PB³, aut B¹ 10 obitus (us in *er. a et litt. inc. m. 3*) B 11 sepulcra] B³, simulacra B¹P; cf. *Inst. V 19, 15; Epit. 13, 2; Cic. de nat. deor. I 42, 119* mortes et sepulturae demonstrat (n s. l. m. 2, *del. m. 3*) B 12 uera'm' B³ 15 latere (at in *er. ed ? m. 3*) B utinā (~ m. 2) B 16 possim *codd. Cic. falsam (m exp. et del. m. 2) P conuincere (m exp. et del. m. 2) P* 17 achademicus B animi* (s *er.*) B, animis (s *del. m. 2*) P 18 proclamabit B¹, *corr. B²* 19 ualuit] *codd. rec.*, uoluit P, potuit B

est, ut falsa detegeret. quidquid est enim fictum et commen-
 ticiū, quia nulla ratione subnixum est, facile dissoluitur.
 unus est igitur princeps et origo rerum deus, sicut Plato in 11
 Timaeo et sensit et docuit: cuius maiestatem tantam
 5 esse declarat, ut nec mente comprehendere nec lingua
 exprimi possit. idem testatur Hermes, quem Cicero ait 12
 in numero deorum apud Aegyptios haberi, eum scilicet
 qui ob uirtutem multarumque artium scientiam Termaximus
 nominatus est, et erat non modo Platone, uerum etiam Pytha-
 10 gora septemque illis sapientibus longe antiquior. apud 13
 Xenophontem Socrates disputans ait formam dei non oportere
 conquiri, et Plato in Legum libris, quid omnino sit
 deus, non esse quaerendum, quia nec inueniri possit
 nec enarrari. Pythagoras quoque unum deum confitetur 14
 15 dicens incorporalem esse mentem quae per omnem rerum
 naturam diffusa et intenta uitalem sensum cunctis animantibus
 tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem
 deum dixit, quamuis gentes et urbes suos habeant
 populares deos. eadem fere Aristoteles cum suis Peripate- 15
 20 teticis et Zeno cum suis Stoicis. longum est enim singulorum

AVCTORES 4—6] Plat. Tim. p. 28 C (cf. Cic. ibid. I 12, 30. Minuc. Fel. 19, 14). 6—9] Cic. ibid. III 22, 56. 11 s.] Xenoph. Memor. IV 3, 13 (cf. Cic. ibid. I, 12, 31; Minuc. Fel. 19, 13). 12—14] Plat. Legg. VII 821 A (cf. Cic. ibid. I 12, 30). 14—17] Cic. ibid. I 11, 27 (cf. Minuc. Fel. 19, 6). 17—19] Cic. ibid. I 13, 32.

EXPILATORES 8 s. qui ob uirtutem—nominatus est] Isidor. orig. VIII 11, 49.

BP] 1 *alt.* est *om.* *P* commentitium *B* 2 subnixum *B*³ 4 timeo (*m.* 2) *P*, timea *B*¹, timeo *B*³ 5 'ut' *B*² 8 Termaximus] *BP*, Trismegistus id est Termaximus Isidor. orig. VIII 11, 49, recte? 9 est *om.* *P* pythagoram (*m del. m.* 3) *B* 10 'et' septem *B*³ antiquior] *P*, antiquior fuit *B* 11 nosfontem (*m exp. m.* 1 ?) *B*¹, *corr.* *B*³ post ait in spatio qui add. *B*², postea *er.* forma, *m.* *B*³ de, *i.* *B*³ 12 omnino *B*² 15 quam *B*¹, *corr.* *B*³ 16 animalibus *P*¹, animalibus (*t part. ras. ex l*) *P*² 17 antisthenes *B* disico *B*¹, tistico *B*², fisisco *B*³, fysico *P* 19 eadem (*n ? er.*) *B* aristoteles *B*³ peripateticis et zenon cum suis in *inf. marg. add.* *B*³

sententias exsequi: qui licet diuersis nominibus sint abusi,
ad unam tamen potestatem quae mundum regeret concurrerunt.
16 sed tamen summum deum cum et philosophi et poetae et
ipsi denique qui deos colunt saepe fateantur, de cultu tamen
et honoribus eius nemo umquam requisiiuit, nemo disseruit, 5
ea scilicet persuasione qua semper beneficum incorruptumque
credentes nec irasci eum cuiquam nec ullo cultu indigere
arbitrantur. adeo religio esse non potest ubi metus nullus est.
1 12. Nunc, quoniam respondimus in pie quorundam de-
testabilique prudentiae uel potius amentiae, redeamus ad 10
2 propositum. diximus religione sublata nec sapientiam teneri
posse nec iustitiam, sapientiam, quia diuinitatis intellectus
quo differimus a beluis in homine solo reperiatur, iustitiam,
quia nisi cupiditates nostras deus qui falli non potest coer-
3 cuerit, scelerate in pieque uiuimus. spectari ergo actus nostros 15
a deo non modo ad utilitatem communis uitae attinet, sed
etiam ad ueritatem, quia religione iustitiaque detractis uel
ad stultitiam pecudum amissa ratione deuoluimur uel ad
bestiarum inmanitatem, immo uero amplius, siquidem bestiae
4 sui generis animalibus parcunt. quid erit homine truculen- 20
tius, quid inimitius, si dempto metu superiore uim legum
5 aut fallere potuerit aut contemnere? timor igitur dei solus
est qui custodit hominum inter se societatem, per quem uita

11 diximus] c. 8, 7.

BP] 1 qui om. B 2 regere^t B³ 3 cum] PB³, quem B¹ 5 requi-
sibit B¹, corr. B³ 6 benefic^um (i er.) B 7 ,cuiquam B³ 9 est-
aubique B¹, 'de'te'stabilique B² 10 imprudentiae *codd. rec., edd.*
11 sapientia P teneri—sapientia (sic) *part. s. l. part. in marg. add.* B³,
teneri posse nec iustitiam P; sapientiam *Buenemannus* 12 quia om. P
post intellectus s. l. *add.* est B² 13 differimur sic (r exp. m. 2) P
repperire B¹, corr. B³ 14 cupiditatis P¹ 15 actos P¹ nos'tros B²
16 *post* modo s. l. *add.* quae B³ 17 religionem (m del. m. 3) B
iustitiamque (m del. m. 3) B detracta* (s er.) P 19 uestiarum B¹,
corr. B² 20 sui* (s er.) B generi**s (bu er.) B 21 de superiore
codd. rec., probat Buenemannus (cf. Cyprian. p. 12, 8. 359, 3), superi-
oris *Heumannus* 23 homi//num ex hommum (sic) ut uid. P² 'se' B²
uita* (m er.) B

ipsa sustinetur munitur gubernatur. is autem timor aufertur, si fuerit homini persuasum quod irae sit expers deus, quem moueri et indignari, cum iniusta fiunt, non modo communis utilitas, sed etiam ratio ipsa nobis et ueritas persuadet. 5
rursum nobis ad superiora redeundum est, ut quia docuimus a deo factum esse mundum, doceamus quare sit effectus.

13. Si consideret aliquis uniuersam mundi administratio- nem, intelletget profecto quam uera sit sententia Stoicorum, qui aiunt nostra causa mundum esse constructum. omnia 10
enim quibus constat quaeque generat ex se mundus, ad utili- tatem hominis adcommodata sunt. homo igni utitur ad 2
usum calefaciendi et luminis et molliendorum ciborum ferri- que fabricandi, utitur fontibus ad potus et ad lauacra, flumi- nibus ad agros inrigandos terminandasque regiones, utitur 15
terra ad percipiendam fructuum uarietatem, planis ad segetem, collibus ad conserenda uineta, montibus ad usum arborum atque lignorum, utitur mari non solum ad commercia et copias ex longinquis regionibus ferendas, uerum etiam ad 20
ubertatem omnis generis piscium. quod si his elementis utitur 3
quibus est proximus, non est dubium quin et caelo, quoniam et caelestium rerum officia ad fertilitatem terrae ex qua uiui-

AVCTORES 8 s.] cf. Cic. de nat. deor. II 61, 154; Epit. 24 (29), 5. § 2—7] cf. ibid. I 60, 151 s. 39, 98 ss.

BP] 1 his B 2 hominum B¹, corr. B³. post sit expers locus 98, 23—99, 2 societatem—quod ire (sic) sit repetitus a m. 1, nisi quod recte 98, 23 uita, 99, 1 is, 2 homini scriptum est, locum uncis inclusit m. 2, B 5 rursus P superiora, B³ 7 uniuersā (~m. 2) P 8 intellegit B¹, corr. B³ 9 nostri (i ex a) B³ 11 hominis] P, solius hominis B, sed cf. § 25 propter hominem 12 molliendorum] Lengletius, molendorum (i er.) B, mouendorum P, coquendorum codd. rec., edd.; cf. Cic. de nat. deor. I 60, 151 ad mitigandum cibum 13 ac (ante potus) B¹, corr. B² 14 terminandosque B^{ac} 15 percipiendā (~ add. B³ P²?) BP frugum P, sed cf. Cic. de imp. Pomp. 6, 14 uarietate fructuum uarietate m² B³ planis ad segetem om. P 18 longinquis B re**gionibus (li er.) B perferendas B 19 ueritatem B¹, uarietatem B² 20 et (t in er. c ? m. 2) B qñ (i. e. quoniam) ex qñ (i. e. quando) P² 21 'et' B²

- 4 mus temperata sunt. sol inrequietis cursibus et spatiis inaequabilibus orbes annuos conficit et aut oriens diem promit ad laborem aut occidens noctem superducit ad requiem, et tum abscessu longius ad meridiem tum accessu propius ad septentrionem hiemis et aestatis uicissitudines facit, ut et hibernis umoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat et aestiuis caloribus uel herbidae fruges maturitate durentur uel quae sunt in umidis, incocta et feruefacta mitescant.
- 5 luna quoque nocturni temporis gubernatrix amissi ac recepti luminis uicibus menstrua spatia moderatur et caecas tenebris
10 horrentibus noctes fulgore suae claritatis inlustrat, ut aestiua itinera et expeditiones et opera sine labore ac molestia confici possint, siquidem
- nocte leues melius stipulae, nocte arida prata
15 tondentur.
- 16 astra etiam cetera uel ortu uel occasu suo certis stationibus
17 opportunitates temporum subministrant. sed et nauigiis, quominus errabundo cursu per inmensum uagentur, regimen praebent, cum ea rite gubernator obseruans ad portum destinati litoris peruehatur. uentorum spiritu attrahuntur nubes,
20 ut sata imbris inrigentur, ut uites fetibus, arbusta pomis

AVCTORES 14 s.] Verg. Georg. I 289 s.

BP] 1 sunt (add. m. 2) sũnt (exp. m. 1 uel 2) sol** (is er.) B inaequalibus B, sed cf. Inst. VII 14, 8 (siderum) inaequabiles motus 2 orbis P¹ 3 noctem B³ 4 abscessu* (m er.) B longius] edd., longus P, longius—accessu om. B propio (o ex us) sic B³, propi//us ex proprius P² 5 et ut B 6 umoribus (h s. l. er., quod add. m. 2) B, humoribus P *ubertatem (h er.) P 7 aestiuis, B³ uel B³ heruide B¹, herbidae B² 8 umidis (h s. l. er., quod add. m. 2) B micant B¹, mĩtĩgent B², n expunx. B³ 10 uiribus B¹, corr. B³ et B³ 11 suę P² claritates P¹ inlustrat P 12 operas] in B¹, opera sine B² 13 possĩnt B² 16 occansu (n del. m. 3) B stati-onibus B², sationibus P 17 oportunitatis P¹ subministraĩnt B² 18 errabundo (s er.) B curso P¹ 19 portus B destinati (alt. i add. m. 2) P 20 spiritu* (s er.) B atrahuntur (d s. l. m. 2, a s. l. m. 1 uel 2) B 21 inbribus B arbusta (usta in er. ora ? m. 3) B pomis (o in 2 litt. er.) P

exuberent. et haec per orbem uicibus exhibentur, ne desit aliquando quo uita hominum sustineatur. at enim ceteras animantes eadem terra nutrit et eiusdem fetu etiam muta pa-
 8 scuntur. num etiam mutorum causa deus laborauit? minime,
 5 quia sunt rationis expertia. sed intellegimus et ipsa eodem modo in usum hominis a deo ficta partim ad cibos partim ad uestitum partim ad operis auxilia, ut clarum sit diuinam prouidentiam rerum et copiarum abundantia hominum uitam instruere atque ornare uoluisse, ob eamque causam et aerem
 10 uolucris et mare piscibus et terram quadrupedibus inpleuit. sed Academici contra Stoicos disserentes solent quaerere cur, 9 si omnia deus hominum causa fecerit, etiam multa contraria et inimica et pestifera nobis reperiantur tam in mari quam in terra. quod Stoici ueritatem non perspicientes ineptissime
 15 reppulerunt. aiunt enim multa esse in gignentibus et in numero animalium quorum adhuc lateat utilitas, sed eam processu temporum inuentu<i>ri, sicut iam multa prioribus saeculis incognita necessitas et usus inuenerit. quae tandem utilitas
 11 potest in muribus in blattis in serpentibus reperiri, quae
 20 homini molesta et perniciosa sunt? an medicina in his aliqua latet? quae si est, inueniatur aliquando, nempe aduersus

AVCTORES § 8] cf. Cic. de nat. deor. II 63, 158 ss. § 9] cf. Cic. Acad. pr. II 38, 120. 14—20. 102, 1—3] Chrysippea ut uid., cf. Plutarch. de Stoic. rep. 21, 4 (οὐ μὲν).

BP] 1 exhibentur B² 2 quo* (d er.) B sustinetur B 4 mutorum (l er.) B minimo P¹ 5 expertia (i er.) B 6 in usum P facta codd. rec., edd. ad cibos partim om. P 7 opus P¹, ope^{ris} P² 8 abundantia (h er.) P uitam instruere adque (sic) in marg. sup. add. B³ uitā instruere P² 9 ordinare (di exp. m. 3) B ab B¹, corr. B² eaque (er. restituit m. 3) B causam (m er. restit. m. 3) B 10 quadrupedibus P impleuisse Heumannus 12 contrariarum B¹, contraria ab his B² 13 alt. et om. B¹P, s. l. add. B² in add. B² 14 istoici B respiciente, P² 15 aiunt (nt part. in ras. m. 2) P multa* (s er.) B esse om. P 16 quort (add. m. 1 uel 2) B adhuc om. P 17 inuenturi scripsi, inuenturi BP, cf. ad Inst. I 6, 13 (p. 23, 4); inueniri edd. 19 et in blattis et (et s. l. m. 1 uel 2) B 20 sunt B³ 21 inueniatur Heumannus, inuenitur B, inuenietur P

- 12 mala, cum id illi querantur, esse omnino malum! uiperam
ferunt exustam in cineremque dilapsam mederi eiusdem bestiae
morsui. quanto melius fuerat eam prorsus non esse quam
13 remedium contra se ab ea ipsa desiderari! breuius igitur
ac uerius respondere potuerunt in hunc modum: deus cum 5
formaret hominem ueluti simulacrum suum, quod erat diuini
opificii summum, inspirauit ei sapientiam soli, ut omnia im-
perio ac dicioni suae subiugaret omnibusque mundi commodis
uteretur. proposuit tamen ei et bona et mala, quia sapientiam
dedit, cuius omnis ratio in discernendis bonis ac malis sita 10
14 est. non potest enim quisquam eligere meliora et scire
quod bonum sit, nisi sciat simul reicere ac uitare quae mala
sunt. inuicem sibi alterutra conexas sunt, ut sublato alterutro
15 utrumque sit tolli necesse. propositis igitur bonis malisque
tum demum opus suum peragit sapientia et quidem bonum 15
16 adpetit ad utilitatem, malum reicit ad salutem. ergo sicut
bona innumerabilia data sunt quibus frui posset, sic etiam
mala quae caueret. nam si malum nullum sit, nullum peri-
culum, nihil denique quod laedere hominem possit, tolletur
17 omnis materia sapientiae nec erit homini necessaria. positus 20
enim tantummodo in conspectu bonis quid opus est cogita-
tione intellectu scientia ratione, cum quocumque porrexerit

AVCTORES 9—14] cf. Epit. 24 (29), 6 ss.

BP] 1 omnino] PB³, homini non B¹ 2 dilapsā (~ m. 2) B, diem-
lapsam (em exp. m. 2) P uestie B¹, corr. B² 4 semedium B¹,
corr. B² ab eā ipsa B 5 mundum B 6 formasset P diuini
om. P 7 opificiū (c exp. et del. m. 1, i s. l. m. 1 uel 2) B ei] P,
esse B¹, et B³ 8 omnibusq. B³ 9 pr. et] P, ut (z i. e. et m. 3) B
10 omni's B² malis ac bonis P 11 potes't B³ 12 quid edd.
sit (n er.) B scia't (n er.) B 13 alterutra] P, altero B conexas
sunt ut sublato altero (sic!) s. l. add. B³ 14 tolli B² necess.e,* (et
? er.) P 15 suūm (u s. l. m. 1 uel 2) B 17 post sunt add. homini
ed. Venet. 1471, probat Heumannus 18 nullum sit, nullum] edd., sit nullum
(= et — m. 3) B, nullum sit P 19 denique nihil B posset (e ex
i m. 3) B tollitur P 20 sapientia B 21 tantummodum B¹,
corr. B² cogitatione,* (m er.) B 22 intellectu,* (s er.) B cum om. P

manum, id naturae aptum et adcommodatum sit? ut si quis uelit apparatissimam cenam infantibus qui nondum sapiant adponere, utique id adpetent singuli quo unum quemque aut impetus aut fames aut etiam casus attraxerit, et quidquid
 5 sumpserint, id illis erit uitale ac salubre. quid igitur nocebit 18 eos sicuti sunt permanere et semper infantes ac nescios esse rerum? si autem admisceas uel amara uel inutilia uel etiam uenenata, decipientur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientia per quam habeant malorum reiec-
 10 tionem honorumque dilectum. uides ergo magis propter mala 19 opus nobis esse sapientia: quae nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus. quod si haec ratio uera est, quam 20 Stoici nullo modo uidere potuerunt, dissoluitur etiam illud argumentum Epicuri. 'deus' inquit 'aut uult tollere mala et
 15 non potest, aut potest et non uult, aut neque uult neque potest, aut et uult et potest. si uult et non potest, inbe- 21 cillus est, quod in deum non cadit; si potest et non uult, inuidus, quod aequè alienum est a deo; si neque uult neque potest, et inuidus et inbecillus est ideoque nec deus; si et
 20 uult et potest, quod solum deo conuenit, unde ergo sunt

AVCTORES § 19—24] Epicuri frag. 374 Usener (p. 252, 30), sed ad § 20 s. cf. Zellerum *Philos. d. Griechen* III³ p. 428 adn. 4 et Schwenkium *Berliner philol. Wochenschr.* 1888 p. 1308 s., qui locum ad Cic. libri III de nat. deor. partem extinctam referendum esse conicit conl. Minuc. Fel. 12, 2 (Cic. de nat. deor. I 2, 3. Sext. Emp. Hypot. III 10).

BP] 1 manū (~ m. 2) B 'ad'commodatum B³, commodatum P, sed cf. Cic. de fin. V 9, 24 quae naturae sentit apta... quod naturae est accommodatum 2 uelut (1 er.) B cenam (a ? er.) B 4 famis B 5 'ac' B³ quid (d add. m. 3) B igitur in er. dicit ? B³ 6 et del. Heusingerus, Emendat. p. 140 7 amara* (m er.) B 8 benenata B¹, corr. B² decipiuntur P ignorantia (~ m. 2) P 11 bonis P sapientia (~ er., quod add. m. 2 ?) B 12 hec in mg. P¹⁷ 13 Stoici —potuerunt] B (nisi quod stoici), Stoici posuerunt P edd., sed cf. § 10. 13 16 alt. potest] P, non potest B si uult et non potest s. l. add. B³ inbecillus (corr. m. 2) P 17 e's't B³ dño P¹, dñ// P² 18 coeque B¹, qoeque (q ex c et u et d s. l. m. 2, a s. l. m. 3) B pr. neque s. l. add. B³

- 22 mala aut cur illa non tollit?' scio plerosque philosophorum
qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere
et inuitos paene adigi ut deum nihil curare fateantur, quod
maxime quaerit Epicurus, sed nos ratione perspecta formi-
23 dolosum hoc argumentum facile dissoluimus. deus enim 5
potest quidquid uelit et inbecillitas uel inuidia in eo nulla
est, potest igitur mala tollere, sed non uult: nec ideo tamen
inuidus est. idcirco enim non tollit, quia sapientiam, sicut
edocui, simul tribuit et plus est boni ac iucunditatis in
sapientia quam in malis molestiae. sapientia enim facit ut 10
etiam deum cognoscamus et per eam cognitionem immortali-
tatem adsequamur, quod est summum bonum. itaque nisi
prius malum agnouerimus, nec bonum poterimus agnoscere.
24 sed hoc non uidit Epicurus nec alius quisquam, si tollantur
mala, tolli pariter sapientiam nec ulla in homine uirtutis 15
remanere uestigia: cuius ratio in sustinenda et superanda
25 malorum acerbitate consistit. ita propter exiguum compen-
dium sublatorum malorum maximo et uero et proprio nobis
bono careremus. constat igitur omnia propter hominem pro-
posita tam mala quam etiam bona. 20
- 1 14. Sequitur ut ostendam cur fecerit hominem ipsum
deus. sicut mundum propter hominem machinatus est, ita
ipsum propter se tamquam diuini templi antistitem, specta-
2 torem operum rerumque caelestium. solus est enim qui
sentiens capaxque rationis intellegere possit deum, qui opera 25
eius admirari, uirtutem potestatemque perspicere: idcirco enim
consilio mente prudentia instructus est, ideo solus praeter

BP] 2 providentiā (~m. 2) B 3 p^oenae P² 4 formidulosum B
6 ue^olit (1 er.) B eo] B, deo P 8 est om. P sapientiā (~m. 2) B
10 quam enim (exp. m. 3) in B 11 eam in 3 litt. er., quarum
prima e ?, tertia m ? B³ cognitionemortalitate B¹, cognitioneinmortalitate B³ 16 instituen^mda ex in sustinenda ut uid. B³ superanda] PB³,
sufferenda B¹ 17 aceruitate B¹, corr. B² consistit ita] PB³,
constituta B¹ compen^mdium P² 22 sic P machinatus P²
25 operā B

ceteras animantes recto corpore ac statu fictus est, ut ad
 contemplationem parentis sui excitatus esse uideatur, ideo
 sermonem solus accepit ac linguam cogitationis interpretem,
 ut enarrare maiestatem domini sui possit, postremo idcirco
 5 ei cuncta subiecta sunt, ut fictori atque artifice deo esset ipse
 subiectus. si ergo deus hominem suum uoluit esse cultorem 3
 ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium do-
 minaretur, utique iustissimum est et deum qui tanta prae-
 stiterit. amare et hominem qui sit nobiscum diuini iuris
 10 societate coniunctus. nec enim fas est cultorem dei a dei
 cultore uiolari. unde intellegimus religionis ac iustitiae 4
 causa esse hominem figuratum. cuius rei testis est Marcus
 Tullius in libris De legibus ita dicens: sed omnium quae
 in doctorum hominum disputatione uersantur, nihil
 15 est profecto praestabilius quam plane intellegi nos
 ad iustitiam esse natos. quod si est uerissimum, deus 5
 ergo uult omnes homines esse iustos id est deum et hominem
 caros habere, deum scilicet honorare tamquam patrem, ho-
 minem diligere uelut fratrem; in his enim duobus tota iustitia
 20 consistit. qui ergo aut deum non agnoscit aut homini nocet, 6
 iniuste et contra naturam suam uiuit et hoc modo inrumpit
 institutum legemque diuinam.

AVCTORES 1 s.] cf. Cic. de nat. deor. II 56, 140 et ad Inst.
 II 1, 14. 3 linguam—interpretem] cf. Cic. ibid.: sensus interpretes . .
 rerum; Lucr. VI 1149 animi interpret . . lingua. 13—16] Cic. de legg.
 I 10, 28. § 5] cf. Matth. 22, 40.

BP] 1 factus P est om. B 2 uidetur B 4 enarrare* P 5 ut
 pictori* P² deo] suo Heumannus esse t B² 7 illi B³ ut rerum B²
 8 et om. P deum] codd. rec., eum BP 9 et hominem] PB², et do-
 minum B¹; locus in codd. rec. et edd. uarie exhibitus (cf. Buenemannum),
 multi post Egnatium edd. et deum<colere> . . . et amare hominem, sed ad
 unum amare codicum BP cf. § 20 deum et hominem caros habere
 10 coniunctus*** (est er.) B di s. l. et a di cultore in marg. sup.
 add. m. 2, P 11 cultura* (e er.) B intellegitur P, recte? *re-
 religionis (o er.) B 13 omniumq. B¹, -quae B² 14 hominum doctorum
 codd. Cic. et Lact. Inst. VI 25, 9 19 delegere B¹, corr. B² nota B
 20 alt. aut s. l. add. B² 21 rumpit B, sed cf. Inst. I 18, 17 foedus
 inrumpent; de ira 24, 12

- 1 15. Hic fortasse quaerat aliquis unde ad hominem peccata
 peruenerint aut quae prauitas diuini instituti regulam ad
 peiora detorserit, ut cum sit ad iustitiam genitus, opera tamen
 2 efficiat iniusta. iam superius explicauimus simul deum propo-
 suisse bonum ac malum et bonum quidem diligere, malum 5
 autem quod bono repugnat odisse, sed ideo malum permisisse,
 ut et bonum emicaret, quod alterum sine altero, sicut saepe
 docui, intellegimus constare non posse: denique ipsum mun-
 dum ex duobus elementis repugnantibus et inuicem copulatis
 esse concretum, igneo et umido, nec potuisse lucem fieri, 10
 nisi et tenebrae fuissent, quia nec superum esse potest sine
 infero nec oriens sine occidente nec calidum sine frigido nec
 3 molle sine duro. sic et nos ex duobus aequè repugnantibus
 compacti sumus, anima et corpore, quorum alterum caelo ad-
 scribitur, quia tenue est et intractabile, alterum terrae, quia 15
 comprehensibile est: alterum solidum est et aeternum, alterum
 fragile atque mortale. ergo alteri bonum adhaeret, alteri
 malum, alteri lux uita iustitia, alteri tenebrae mors iniustitia.
 4 hinc extitit in hominibus naturae suae deprauatio, ut esset
 necesse constitui legem qua possent et uitia prohiberi et uir- 20
 5 tutis officia imperari. cum igitur sint in rebus humanis
 bona et mala, quorum rationem declarauimus, necesse est in

4 superius] c. 13, 20 ss. 7 sicut saepe docui] cf. ad Epit. 24 (29), 10.

AVCTORES § 5 ss.] ad Epicuri frg. 366 Usener (p. 244, 19).

BP] 1 quaerat aliquis] PB², quae talia quis B¹ 2 aut] P, .at.
 (puncta add. m. 2) B 3 'ut' B³ genitus—iniusta iam s. l. add. B³
 4 proposuisse—repugnat] proposuisse bonum [hs.] (in er. ac m. 3) malum
 m. 1, in marg. sup. add. ac malum et bonum quidem diligere. hd. m. 3
 (hs. et hd. ut p. 6, 10), sequitur autem quod bono repugnat a m. 1, B,
 proposuisse bonum ac malum et bonum quidem diligere pugnat P
 10 'humido B² 11 potest esse P 12 inferos B¹, inferis B³ nec
 —occidente in marg. sup. add. B³ frigore B 14 anima] P, 'quae'
 (s. l. m. 1 uel 2) sunt B altero caelum B¹, corr. B³ 15 est om. B
 16 solidum est et aeternum (= et — m. 3) B, solidum et aeternum
 est P 20 constitui. (t er.) B possint B 21 imperare (alt. e in
 er. i et litt. inc. m. 3) B si//nt (i ras. ex u) B 22 declarari B

utramque partem moueri deum, et ad gratiam, cum iusta fieri uidet, et ad iram, cum cernit iniusta. sed occurrit 6 nobis Epicurus ac dicit: 'si est in deo laetitiae adfectus ad gratiam et odii ad iram, necesse est habeat et timorem et 5 libidinem et cupiditatem ceterosque adfectus, qui sunt inbecillitatis humanae'. non est necesse ut timeat qui irascitur 7 aut maereat qui gaudet: denique iracundi minus timidi sunt et natura laeti minus maerent. quid opus est de humanis adfectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? consideremus diuinam necessitatem, nolo enim naturam dicere, quia deus numquam creditur natus. timoris adfectus habet 8 in homine materiam, in deo non habet. homo quia multis casibus periculisque subiectus est, metuit ne qua uis maior existat quae illum uerberet spoliaret laceret adfligat interimat, 15 deus autem, in quem nec egestas nec iniuria nec dolor nec mors cadit, timere nullo pacto potest, quia nihil est quod ei uim possit adferre. item libidinis ratio et causa in homine 9 manifesta est. nam quia fragilis ac mortalis effectus est, necessarium fuit alterum sexum diuersumque constitui cuius permixtione suboles effici posset ad continuandam generis perpetuitatem. haec autem libido in deo locum non habet, 10 quia et fragilitas et interitus ab eo alienus est, nec ulla est apud eum femina cuius possit copulatione gaudere, nec successione indiget qui semper futurus est. eadem de inuidia 11 25 et cupiditate dici possunt: quae certis manifestisque de causis

BP] 1 dominum B 3 si est in deo add. l³ laetitiae B³
 4 odi B¹, odi^a ut uid., B², odiⁱ B³ iram (m in er. eodem m m. 3) B
 6 <at> non Heumannus 7 iracundis (om. minus) B¹, iracundi^{minus} B³
 8 naturam (m exp. m. 1 uel 2) B 9 succumbit P quod si consideremus
 (con in fine uersus in er. cō ? m. 3) B 10 noli B¹, nolui B², nolo B³
 11 num¹quā B³ cre¹di¹tur P²¹ habet (t in er. nt ? m. 3) B
 12 hominem B in deo] P, ideo B 13 quāuis P 14 interim ait B¹,
 corr. B² 16 est add. B²¹ *ei (d er.) B 18 ac] P, et B 19 con-
 constitui* (t er.) P 20 permixtio^{ne} B² subolis B 22 alt. et] P,
 et (s er.) B in pr. est er. s restituit B² 23 eum] PB³,
 dominum B¹

- 12 in hominem cadunt, in deum nullo modo. at uero et gratia
et ira et miseratio habent in deo materiam recteque illis
utitur summa illa et singularis potestas ad rerum conser-
uationem.
- 1 16. Quaeret quispiam quae sit ista materia. primum acci- 5
dentibus malis adfecti homines ad deum plerumque confugiunt
mitigant obsecrant credentes eum posse ab iis iniurias pro-
pulsare. habet igitur deus causam miserandi: nec enim tam
inmitis est hominumque contemptor, ut auxilium laborantibus
2 deneget. item plurimi quibus persuasum est deo placere 10
iustitiam eumque, quia sit dominus ac parens omnium, uene-
rantur, ei precibus adsiduus ac frequentibus uotis dona et
sacrificia offerunt, nomen eius laudibus prosequuntur, iustis ac
bonis operibus demereri eum laborant. est ergo propter quod
3 deus et possit et debeat gratificari. nam si nihil est tam 15
conueniens deo quam beneficentia, nihil autem tam alienum
quam ut sit ingratus, necesse est ut officiis optimorum sancte-
que uiuentium praestet aliquid ac uicem reddat, ne subeat
4 ingrati culpam, quae est etiam homini criminosa. contra
autem sunt alii facinerosi ac nefarii qui omnia libidinibus 20
polluant, caedibus uexent, fraudent rapiant periurent, nec con-
sanguineis nec parentibus parcant, leges et ipsum etiam deum
5 neglegant. habet igitur in deo ira materiam. non est enim

BP] 1 cadent B uero et om. B¹, uero s. l. add. B³ 2 miseratio*
(ne er.) B 5 quaeret] Heusingerus, Emendat. p. 140 (adde Cic. p.
Arch. 7. 15 quaeret quispiam), quaerit BP; quaerit—materia? Heu-
mannus addicentibus B¹, accedentibus B³ 7 iis] edd., his BP
iniuriis P 8 deus om. P 9 inmites P¹ hominum B contemptu'
(i. e. -us ?) ex contemptor B³ 'ut' P² 10 pluri'mi' B² 'est' B³ 11 eumque
quia] B, eumque qui P; eum, quia Heumannus, eum, quippe qui
Buenemannus 12 ei] Halmius, et BP, del. Heumannus, cum edd.
13 prosequuntur (pr. u del. B³) BP 14 laborant. est scripsi secutus
laborantes* (t er.) B, laborantes P, laborantes. ergo est edd., laborantes.
est Halmius 16 ,quam B³ beneficentia* (m er.) B 18 subea't B²
19 ingratis B 20 facinerosi P ac] B, et P nefari'i' B² 21 peri.rent
(post i er. e, s. l. er. i, add. u m. 2 ? P 22 dominum B 23 materiã
(~ m. 2) B

fas eum, cum talia fieri uideat, non moueri et insurgere ad ultionem sceleratorum et pestiferos nocentesque delere, ut bonis omnibus consulat: adeo et in ipsa ira inest gratificatio. inania ergo reperiuntur argumenta uel eorum qui cum irasci 6
 5 deum nolunt, gratificari uolunt, quia ne hoc quidem fieri sine ira potest, uel eorum qui nullum animi motum esse in deo putant et quia sunt aliqui adfectus qui non cadunt in 7
 deum, ut libido timor auaritia maeror inuidia, omni prorsus adfectu eum uacare dixerunt. his enim uacat, quia uitiorum
 10 adfectus sunt, eos autem qui sunt uirtutis, id est ira in malos, caritas in bonos, miseratio in adfectos, quoniam diuina potestate sunt digna, proprios et iustos et ueros habet. quae 8
 profecto nisi habeat, humana uita turbabitur atque ad tantam confusionem deueniet status rerum, ut contemptis superatisque
 15 legibus sola regnet audacia, ut nemo denique tutus esse possit nisi qui uiribus praeualeat: ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. nunc uero quoniam et mali poenam et boni gratiam et adfecti opem sperant, et uirtutibus locus est et scelera rariora sunt. at enim plerumque et scelerati 9
 20 feliciores sunt et boni miseriores et iusti ab iniustis inpune uexantur. considerabimus postea cur ista fiant: interim de ira explicemus, an sit aliqua in deo, utrum nihil curet omnino nec moueatur ad ea quae impie geruntur.

§ 6 s.] ad Epicuri frg. 366 Usener (p. 244, 28).

BP] 2 sceleratorū (ū part. in ras. m. 2) P 3 nobis B¹, corr. B³
 consula|tadeo B¹, consulat|*adeo B² gratificatio] B, et gratificatio P
 4 er'g'orep'periuntur (g s. l. et o ex e m. 1, re add. m. 1 uel 2, pr. p
 add. m. 3) B post ergo add. et falsa codd. rec., edd. malim dum
 5 domino nolunt sic, n exp. m. 1 uel 2, dñm nolunt m. 3, B nolint Heu-
 mannus gratifica'ri B² hoc] B, homo P 6 'ira' B² 7 qui'a' B³
 effectus B¹, affectus B³ 8 meror B¹, corr. B³ 9 quia (a exp. m. 3) B
 10 adfectus] P, adfectus... (qui er.) nōn (exp. m. 3) B id] ut
 Buenemannus ira* (m er.) B 12 probos ex proprios B³ 14 con-
 tentis B¹, corr. B³ 15 audacię P¹ 16 qui om. B itaqlesi'c' ex
 itaquasi B² 17 depopulauit B¹, corr. B² 19 et om. B scele'ra'
 rariora B² et om. B 21 considerauius B¹, corr. B² 22 an et
 utrum fort. inuerso ordine scribenda esse con. Buenemannus nihil//
 (punctum ? er.) P 23 eaq. B¹, corr. B²

1 17. 'Deus' inquit Epicurus 'nihil curat'. nullam igitur
 habet potestatem — curare enim necesse est eum qui habeat —
 uel si habet et non utitur, quae tanta negligentiae causa est
 ut ei non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit
 2 uilis? 'ideo' inquit 'incorruptus est ac beatus, quia semper
 quietus'. cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si haec
 a deo neglegantur quae uidemus ratione summa gubernari?
 aut quietus esse quomodo potest qui uiuit ac sentit? nam
 3 quies aut somni res est aut mortis. sed nec somnus habet
 quietem. nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, 10
 animus tamen inquietus agitur; imagines sibi quas cernat
 adfingit, ut naturalem suum motum exerceat uarietate uisorum,
 auocatque se falsis, dum membra saturentur ac uigorem
 4 capiant de quiete. quies igitur sempiterna solius mortis est.
 si autem mors deum non attingit, deus igitur numquam 15
 quietus est. dei uero actio quae potest esse nisi mundi ad-
 ministratio? si uero mundi curam gerit, curat igitur hominum
 uitam deus et singulorum actus animaduertit eosque sapientes
 5 ac bonos esse desiderat. haec est uoluntas dei, haec diuina
 lex: quam qui sequitur, qui obseruat, deo carus est. necesse 20
 est igitur ut ira moueatur deus aduersus eum qui hanc
 6 aeternam diuinamque legem aut uiolauerit aut spreuerit. 'si

AVCTORES 1. 5 s.] Epicuri frg. 360 Usener (p. 241, 6); cf. Cic.
 de legg. I 7, 21 (de diuin. II 50, 104); de nat. deor. I 20, 52.

BPJ 1 nullā (~ m. 2) *B* igitur habet potestatem curare enim
 necesse est eum qui habet potestatem curare enim necesse est eum qui
 habet (a s. l. m. 2 ?) uel *P* 3 tantę *P* negligentiae (post ne er.
 c ?) *B*, om. *P* 5 corruptus *B* 6 quietus, *P*²¹? 9 sonis *B*¹,
 sō[ni] (sed ~ fort. iam m. 1) *B*³ 11 tamen] *B*, quidem *P* in...quietus
 (re er.) *B* <et> imagines *Heumannus* 12 naturam *B*¹, corr. *B*³
 exerceat *B*² 13 aduocat.que (d del. m. 3, i er.) *B* 14 de quiete,
 quies *P*²¹, denique et (exp. m. 3) requies *B* igitur linea del. *B*³
 17 curā (~ m. 2) *P* 18 uitā (~ m. 2) *B* animā diuertit (sed ā minus
 cert.) *P*¹, animā ad.uertit *P*² eosque] *P*, 'et' (s. l. m. 2) eos *B*
 19 uoluptas *B*¹, corr. *B*³ 21 irā (sed ~ er. uid.) *B* deus om. *P*
 22 spreuerit, *B*²

nocet' inquit 'alicui deus, iam bonus non est'. non exiguo falluntur errore qui censuram siue humanam siue diuinam acerbitalis et malitiae nomine infamant putantes nocentem dici oportere qui nocentes adficit poena. quod si est, nocentes igitur leges habemus quae peccantibus supplicia sanxerunt, nocentes iudices qui scelere conuictos poena capitis adficiunt. quod si et lex iusta est, quae [et] nocenti retribuit quod meretur, et iudex integer ac bonus dicitur, cum male facta uindicat — bonorum enim salutem custodit qui malos punit —, ergo et deus cum malis obest, nocens non est, is est autem nocens qui aut innocenti nocet aut nocenti parcat, ut pluribus noceat. libet quaerere ab iis qui deum faciunt inmobilem, si quis habeat rem domum familiam seruique eius contemnentes patientiam domini omnia eius inuaserint, ipsi bonis eius fruuntur, ipsos familia eius honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur, utrumne sapiens esse possit qui contumelias non uindicet suisque rebus eos frui patiatur in quos habeat potestatem? quae tanta in quoquam potest patientia reperiri? si tamen patientia nominanda est et non stupor quidam insensibilis. sed facile est ferre contemptum. quid si fiant illa quae a Cicerone dicuntur? etenim quaero si quis pater familias liberis suis a seruo interfectis, uxore occisa, incensa domo, suppli-

AVCTORES 22—112, 3] Cic. in Catil. IV 6, 12.

BP] 1 inquit B alicui, (de scriptura manus 1 ||l||q|||i apparet) B³
 2 errore* (m er.) B 3 acervitatis B¹, corr. B² est (s er.) B
 nocentem—nocentes om. B¹, hoc (sic) nocentem—nocentes s. l. add. B³
 4 adfici, B³ poena, m, B³ si, B³ nocentis B¹, corr. B³
 5 peccantibus B² sanxerunt BP 7 et del. Gemollius, Krit.
 Bemerk. z. lat. Schriftstell., Lignit. 1890 p. 19 8 et s. l. in ras. B²
 10 et om. B is (h er.) B, ipse P 11 parcat B¹, corr. B³
 12 iis] edd., his BP innobilem B¹, ignobilem B² 13 habet B
 14 contemnentes B¹, corr. B² patientiam (ia in er. e ? m. 2) B
 ipsi (alt. i in 1 uel 2 litt. er. m. 2) B 15 honoret (n er.) B
 17 suisque B² 19 patientiam (er.) B 20 est et] PB², esset B¹
 22 quaero] PB³, uero B¹

cium de seruo non quam acerrimum sumpserit, utrum
 is clemens ac misericors an inhumanus et crudelis-
 10 simus esse uideatur. quod si eiusmodi facinoribus igno-
 scere crudelitatis est potius quam pietatis, non est ergo uir-
 11 tutis in deo ad ea quae iniuste fiunt non commoueri. nam 5
 mundus tamquam dei domus est et homines tamquam serui:
 quibus si ludibrio sit nomen eius, qualis aut quanta patientia
 est ut honoribus suis cedat, praua et iniqua fieri uideat et
 non indignetur? quod proprium et naturale est ei cui peccata
 12 non placeant. irasci ergo rationis est: auferuntur enim de- 10
 licta et refrenatur licentia, quod utique iuste sapienterque fit.
 sed Stoici non uiderunt esse discrimen recti et prauī, esse
 iram iustam, esse et iniustam, et quia medellam rei non in-
 ueniebant, uoluerunt eam penitus excidere. Peripatetici uero
 non excidendam, sed temperandam esse dixerunt: quibus in 15
 13 sexto libro Institutionum satis respondimus. nescisse autem
 philosophos quae ratio esset irae, apparet ex finitionibus eorum
 quas Seneca enumerauit in libris quos De ira composuit. ira

15 in sexto libro Institutionum] c. 15, 2. 16.

AVCTORES 6] cf. Cic. de nat. deor. II 62, 154: est enim mun-
 dus—domus. 18—113, 7] uerba 'ira est—nocere uoluit' apud Senecam
 De ira I 2 in lacuna quae est post § 3 fuisse Lipsius (cf. edit. Senecae,
 1605, p. 2, 15 adn.) uidit (cf. Sen. ibid. 3, 2: diximus cupiditatem esse
 poenae exigendae), adiunxit Lactantius locum 'Aristotelis (de anima
 p. 403 a 30; rhet. p. 1378 a 31) — reponendi' ex Sen. ibid. 3, 3 petitum;
 cf. etiam Gertzium in edit. Senecae dialog. p. 53, 5 adn. — Posidonii
 definitio est Zenonis ap. Laert. Diog. VII 113 (cf. Cic. Tusc. IV 9, 21).

BP] 1 non quam] *codd.* Cic., nonnumquam *B*, numquam *P* acer-
 bissimum *codd.* Cic. 2 his (h *er. restituit m.* 3) *B* ac] *codd.* Cic.,
 an *BP* inhumanissimus *codd.* Cic. 3 facinori^{b.} *B*³ 8 caedatur
m. 1, c³ edatur *m.* 2, *B* 9 natura^le *B*² 10 adferuntur *B*¹, corr. *B*²
 enim—refrenatur *om.* *P* dilicta (*pr. i ex e*) *B*³ 11 post refrenatur
 2 *litt. er.*, quarum altera *i*, *B* sapienterque *B* 12 istoici *B* esse—prauī
in marg. inf. add. *B*³ 13 *alt.* et *om.*, quia *m.* 3 in 2 uel 3 *litt. er.*, quarum
prima e, *B* medellam *P* 14 uoluerant *P*^{ae} eam] *PB*³, enim *B*¹ exce-
 dere *B*¹, corr. *B*² 15 temperandā (*m.* 2) *B* 17 esse^t (*n. er.*) *B* de-
 finitionibus *P* 18 qua's *P*², quod *B* senecenumē^rabit (*quart. e fort. in*
eodem e m. 3) *B*¹, seneca^re^rnumē^rabit *B*² ira est — ulciscendae] *P*,

est inquit cupiditas ulciscendae iniuriae aut ut ait
 Posidonius, cupiditas puniendi eius a quo te inique
 putes laesum. quidam ita finierunt: ira est incitatio
 animi ad nocendum ei qui aut nocuit aut nocere
 5 uoluit. Aristotelis definitio non multum a nostra
 abest. ait enim iram esse cupiditatem doloris repo-
 nendi. haec est ira de qua superius diximus iniusta, quae 14
 etiam mutis inest, in homine uero cohibenda est, ne ad ali-
 quod maximum malum prosiliat per furorem. haec in deo
 10 esse non potest, quia inlaesibilis est, in homine autem, quia
 fragilis est, inuenitur. inurit enim laesio dolorem et dolor
 facit ultionis cupiditatem. ubi est ergo ira illa iusta qua 15
 mouentur aduersum delinquentes? quae utique non est cupi-
 ditas ultionis, quia non praecedit iniuria. non dico de iis 16
 15 qui aduersum leges peccant, quibus etsi iudex sine crimine
 irasci potest, fingamus tamen eum sedato animo esse debere,
 cum subicit poenae nocentem, quia legum sit minister, non
 animi aut potestatis suae; sic enim uolunt, qui iram conantur
 euellere. sed de iis potissimum dico qui sunt nostrae pote-

7 superius diximus] § 12.

(cf. locum Senecae de ira I 3, 2 diximus—exigendae supra adlatum)
 ira est in subbona quid alterius ulciscendae B¹, (in ... quid ex
 inquit ortum, praeterea aberrauit librarius ad p. 114, 11 est bono [ad
 om. B¹] alterius), ira est in subeundo inquit alterius ulciscendae B²
 aut] B, alii P 'ut' B² possidonius (pr. s exp. B) BP 3 lapsum B¹.
 corr. B² 4 nocuit aut] P, hoc uitauit B 5 aristoteles P¹ finitio
 cod. Ambros. Senecae 6 abest (st part. in ras. m. 2) P reponendi] B¹
 cum cod. Ambros. Sen., repen'd'endi B², respondendi// (er. punctum?) P
 7 qua—iniusta s. l. add. B³ iniusta del. Heumannus probante ut uid.
 Buenemannus, qui uerba de qua superius—mutis inest ad c. 7, 7 (cum
 irascuntur) refert, sed Lact. ad § 12 esse iram—iniustam respicit
 qua'e' B³ 11 inurit enim] P, inritat'enim B 12 ira—mouentur] B,
 illa ira P; mouemur Halmsius, malim quae mouetur cum Heumannus
 13 aduersus P 14 iis] edd., his BP 15 aduersus P etsi (si m.
 3 in 3 litt. er., quarum prima n) iudex (supra etsi et iudex er. =
 et —, quae add. m. 2) B 17 poena B legem B¹, corr. B²
 animi non B 19 eicere ut uid. B¹, eue'r't-ere B² iis] edd., his BP

- statis, ut serui, ut liberi, ut coniuges, ut discipuli: quos cum
 17 delinquere uidemus, incitatur ad coercendum. necesse est
 enim bono ac iusto displicere quae praua sunt, et cui malum
 displicet, mouetur, cum id fieri uidet. ergo surgimus ad uin-
 dictam non quia laesi sumus, sed ut disciplina seruetur, 5
 18 mores corriganter, licentia comprimitur. haec est ira iusta:
 quae sicut in homine necessaria est ad prauitatis correctionem,
 sic utique in deo, a quo ad hominem peruenit exemplum.
 19 nam sicuti nos potestati nostrae subiectos coercere debemus,
 ita etiam deus peccata uniuersorum debet coercere. quod ut 10
 faciat, irascatur necesse est, quia naturale est bono ad alte-
 20 rius peccatum moueri et incitari. ergo ita definire debuerunt:
 ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. nam
 definitio Ciceronis ira est libido ulciscendi non multum
 21 a superioribus distat. ira autem quam possumus uel furorem 15
 uel iracundiam nominare, haec ne in homine quidem debet
 esse, quia tota uitiosa est, ira uero quae ad correctionem
 uitiorum pertinet, nec homini adimi debet nec deo potest.
 quia et utilis est rebus humanis et necessaria.
 1 18. 'Quid opus est' inquiunt 'ira, cum sine hoc adfectu 20
 peccata corrigi possint?' atquin nullus est qui peccantem
 possit uidere tranquille. possit fortasse qui legibus praesidet,
 quia facinus non sub oculis eius admittitur, sed defertur

AVCTORES 14] Cic. Tusc. IV 19, 44 (cf. III 5, 11).

BP (—23)] 1 alt. ut] B, et P coniunges (n exp. et del. m. 1 et 2) P
 3 bono (b ex n ? m. 2) B quae—displicet in marg. add. P² 4 ante
 mouetur er. et P; moueri Egnatius, moueri eum Heumannus 5 ser-
 metur B¹, corr. B³ 7 correctionem (alt. c in er. p ? m. 3) B 8 utique L²
 a quo—exemplum in 12 fere litt. er., quarum extrema p. B³ 9 pote-
 state P¹ 10 deus post debet P 11 'ad' B³ 12 ita om. P uenire B¹,
 definire B³ 13 insurgentes B¹, corr. B² 15 destat (e ex i) B²
 ira autem om. B 16 homine* (m er.) B debet* (is er.) B
 17 ueroq. B¹, -quae B² correctione m' B³ 18 homini P¹ putet B¹,
 potest B² 19 alt. 'et' B² 21 atquin] P (sed t ex d P²), ad B¹, at in
 ras. corr. B² 23 post admitti haec tur sed defertur—iudex non
 (115, 3) desunt, extrema parte uersus et tribus proximis uacuis, P

aliunde tamquam dubium. nec umquam potest scilicet esse
 tam clarum ut defensionis locus non sit. et ideo potest iudex
 non moueri aduersum eum qui potest innocens inueniri. cum-
 que detectum facinus in lucem uenerit. iam non sua. sed
 5 legum sententia utitur. sed potest concedi ut sine ira faciat
 quod facit. habet enim quod sequatur: nos certe. cum demi-
 peccatur a nostris. siue id cernimus siue sentimus. inliguari
 necesse est: ipse enim peccati aspectus indignus est. nam
 qui non mouetur omnino. aut probat delicta. quod est turpius
 10 et iniustius. aut molestiam castigandi fugit. quam sedatus
 animus et quieta mens aspernatur ac renuit. nisi stimulauerit
 ira et incitauerit. qui autem cum moueatur. tamen intempe-
 stiua lenitate uel saepius quam necesse est uel etiam semper
 ignoscit. is plane et illorum uitam perdit quorum audaciam
 15 nutrit ad facinora maiora. et sibi ipse aeternam molestiarum
 materiam subministrat. uitiosa est ergo in peccatis irae suae
 cohibitio. laudatur Archytas Tarentinus. qui cum in agro
 corrupta esse omnia conperisset uilici sui culpa. 'miserum te'
 inquit 'quem iam uerberibus necassem. nisi iratus essem'.
 20 unicum hoc exemplum temperantiae putant. sed auctoritate
 ducti non uident quam inepta et locutus fuerit et fecerit. nam
 si. ut ait Plato. nemo prudens punit. quia peccatum est.

AVCTORES § 4] Valerium Max. IV, I Ext. 1 potius sequitur Lact.
 quam Ciceronem Tusc. IV 36, 78. 22 s. Plato] ex Seneca de ira I 19.
 7 (Plat. Legg. XI 934 A).

BP (3—19)] 1 saeculus *B*¹, s'c'ae+lus *B*². a *del.* *B*³ 3 aduersus *P*
 'eum' *B*² 4 lucem uenerit (muen in 4 uel 5 litt. er. m. 3) *B* 5 sed *om.* *P*
 6 quod facit *om.* *P* alt. 'quod' *B*² 10 iustius *P* 11 quies tamen-
 'a' aspernatur *B*² 'renn' u'it sic *B*² 12 ira et incitauerit *om.* *P*
 cum moueatur] *Lengetius*, commoueatur *BP* 14 is (h er.) *P* au-
 daciā (~ m. 2) *B*, audictiam *P*^{ae} 15 ipsi (alt. i in er. e ? m. 3) *B*
 molestiarum (rum in er. rā ? m. 2) *B* 16 materiam *om.* *B* 17 arcytas *B*¹.
 arcytas *B*³, archytas *P* tarumtinus *B*¹, tarantinus *B*², tarentinus *B*³
 18 uilici] *P*, ulciscendi *B* sua *B*¹, corr. *B*³ culpam *P*, unde cul-
 pam redarguens *codd. rec.* 19 post miserum te in haec quit quem—leuiter
 ne uer (116, 4) desunt, maiore parte uersus et decem proximis uacuis, *P*
 essem (m add. m. 2) *B* 22 si'c' ut *B*² nemo prudens (o add. m. 2) *B*

sed ne peccetur, apparet quam malum uir sapiens proposuerit
 6 exemplum. si enim senserint serui dominum suum saeuire
 cum non irascitur, tum parcere cum irascitur, non peccabunt
 utique leuiter, ne uerberentur, sed quantum poterunt grauis-
 sime, ut stomachum peruersi hominis incitent atque inpune 5
 7 discedant. ego uero laudarem, si cum fuisset iratus, dedisset
 irae suae spatium, ut residente per interuallum temporis animi
 8 timore haberet modum castigationis. non ergo propter irae
 magnitudinem donanda erat poena, sed differenda, ne aut
 peccanti maiorem iusto dolorem inureret aut castiganti furorem. 10
 nunc uero quae tandem aequitas aut quae sapientia est ut
 aliquis ob exiguum delictum puniatur, ob maximum non
 9 puniatur? quod si naturam rerum causasque didicisset, num-
 quam tam infortunam continentiam profiteretur, ut nequam
 10 seruus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. nam sicut 15
 corpus humanum deus multis et uariis sensibus ad usum
 uitae necessariis instruxit, sic et animo uarios attribuit ad-
 fectus, quibus uitae ratio constaret: ut libidinem prodendae
 subolis gratia dedit, sic iram cohibendorum causa delictorum.
 11 uerum ii qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libi-

*BP (4—15)] 2 sero B¹, seru'i B² suum (s in er. t ? m. 2) B 3 non
 irascitur tum, B³ parcere] Parrhasius, peccare B, pacari ed. Roman. 1470
 4 'ne' B³ a berentur denuo incipit P 5 stomachum B peruersi
 hominis] B, in his P inponendis caedant B¹, corr. B² (pr. a er.)
 6 laudarē (~ m. 2) B 7 residēte (~ m. 3) B, residentem (m exp. m. 2) P
 8 tumorem (alt. m del. m. 3) B iram B¹, corr. B² 10 maiora B
 dolore (~ er.) B inueret B 11 qu'a'e (a s. l. m. 1) uero*** (= et
 — m. 2, que er.) B 12 'ut' maximum B¹, 'ob' maximum corr. B² 13 num-
 quam (pr. m in er. ne ? m. 2) B 14 nequa'm B³ 15 ira'tu'm B³
 post iratum haec sibi fuisse—ad nocendum (117, 2) desunt, uersu paene
 toto et octo proximis uacuis, P 18 prudendae (pr. d statim ex i
 corr.) B¹, prodendae B², quod dubitanter recepi; producendae codd.
 rec.; malim propagandae (cf. Inst. VI 19, 6 data est... libido
 ad subolem propagandam) uel procreandae (cf. Epit. 56, 6 libidinis
 adfectus ad procreandos liberos insitus) 19 gratiam (m exp. m. 3)
 subolis (= et — m. 1 ?) B 20 ii] edd., hii B libidinem (m
 del. m. 3) B*

dine utuntur ad corruptelas et ad uoluptatem, sic irae adfectu ad nocendum, dum iis quos odio habent irascuntur. ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus aut etiam superioribus. hinc cotidie ad inmania facinora prosilitur, hinc
 5 tragoediae saepe nascuntur. esset igitur laudandus Archytas, 12 si cum alicui ciui et pari facienti sibi iniuriam fuisset iratus, repressisset se tamen et patientia furoris impetum mitigasset. haec sui cohibitio gloriosa est, qua conpescitur aliquod imminens magnum malum, seruorum autem filiorumque peccata
 10 non coercere peccatum est: euadent enim ad maius malum per impunitatem. hic non cohibenda ira, sed etiam, si iacet, excitanda est. quod autem de homine dicimus, idem etiam 13 de deo, qui hominem similem sui fecit. omitto de figura dei dicere, quia Stoici negent habere ullam formam deum, et
 15 ingens alia materia nascetur, si eos coarguere uelim: de animo tantum loquor. si deo subiacet cogitare sapere intellegere 14 prouidere praestare, ex omnibus autem animalibus homo solus haec habet, ergo ad dei similitudinem factus est. sed ideo procedit in uitium, quia de terrena fragilitate permixtus non
 20 potest id quod a deo sumpsit, incorruptum purumque seruare, nisi ab eodem deo iustitiae praeceptis inbuatur.

19. Sed quoniam compactus est, ut diximus, e duobus, 1

22 ut diximus] c. 15, 3.

*BP (om. 1 s. 14—16)] 1 corruptellas B uoluptates edd., cf. Inst. VI 19, 10, sed cf. Epit. 56, 6 utuntur (libidinibus adfectu) ad solam uoluptatem. irae adfectu] Buenemannus, iram (m del. m. 3) et adfectum B 2 a dum denuo incipit P iis] edd., his BP 4 at B 5 tragoediae B, tragoedia P¹ esset] edd., est BP arcychiitas B¹, arcychitas B³, architas P 6 si] P, qui ex s ? et i B² iniuria m¹ B³ 7 repressussedse B¹, repressius**est B² se P² et patientia* (m er.) furoris B¹, lineae postea erasae impetum] tigasset B¹, impetummi] tigauit B³ 11 ira B³ 12 id P 13 dei om. B post dei haec dicere—cogitare (16) desunt, dimidio uersus et tribus proximis uacuis, P 14 istoici B negant edd., recte? domini B¹, deum B³ 15 coerguere B² 17 praesentire dubitanter Heusingerus, Emendat. p. 142 autem P² 18 ad dei] P. ad**** (didit er.) B ante factus s. l. add. si B² 21 praeceptis] P, caput B 22 est om. P*

animo et corpore, in altero uirtutes, in altero uitia continentur
 et inpuignant inuicem. animi enim bona, quae sunt in conti-
 nendis libidinibus, contraria sunt corpori, et corporis bona,
 quae sunt in omni genere uoluptatum, inimica sunt animo.
 2 sed si uirtus animi repugnauerit cupiditatibus easque con-
 presserit. erit uere deo similis. unde apparet animam hominis,
 3 quae uirtutem diuinam capit, non esse mortalem. sed dis-
 crimen illud est quod cum uirtus habeat amaritudinem et
 sit dulcis inlecebra uoluptatis, uincuntur plurimi et abstra-
 huntur ad suauitatem. hi uero quia se corpori rebusque terrenis
 addixerunt, premuntur in terram nec adsequi possunt diuini
 muneris gratiam, quia se uitiorum labibus inquinauerunt.
 4 qui autem deum secuti eique parentes corporis desideria con-
 temperint et uirtutem praeferentes uoluptatibus innocentiam
 iustitiamque seruauerint, hos deus ut sui similes recognoscit.
 5 cum igitur sanctissimam legem posuerit uelitque uniuersos
 innocentes ac beneficos esse, potestne non irasci, cum uidet
 contemni legem suam, abici uirtutem, adpeti uoluptatem?
 6 quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utique
 contemnit id quod est in omni mundo uel maximum. si est
 20 prouidus, ut oportet deum, consulit utique generi humano,
 quo sit uita nostra et copiosior et melior et tutior. si est
 pater ac dominus uniuersorum, certe et uirtutibus hominum
 delectatur et uitiiis commouetur. ergo et iustos diligit et in-
 7 pios odit. 'odio' inquit 'opus non est: semel enim statuit 25

BPJ 2 'et' B³ ante inuicem s. l. se er., quod add. m. 2. B
 anima B¹, corr. B³ sunt om. B 5 s. represserit R, sed cf. Buene-
 mannum 6 erit om., sed post similis habet inuenitur B 7 diuina P
 8 illud in marg. P 9 lucis B uoluptates (e ex i) B² 10 suaui-
 tatem B³ hi* (i er.) P ii uero qui edd. corpore B¹, corr. B³
 11 terra (a in 1 uel 2 litt. er. m. 1) B 13 deum | P, domini uel domni
 in domn. ni corr. B¹ eique secuti P parentis B¹, corr. B² cor-
 poris, B² 15 hoc P¹ 17 potestne (i ? er.) P 18 auici ut uid. B¹,
 corr. B² 19 quasi B¹, qu'asi B² administratur B^{ac} 20 omni (i
 in er. e ? m. 3) B 21 dominum B consulti B³ 22 quo* (d er.) P
 copiosior L¹, corr. B³ 23 deus P 'et' B³

bonis praemium et malis poenam'. quod si aliquis iuste inno-
centerque uiuat et idem deum nec colat nec curet omnino,
ut Aristides et Cimon et plerique philosophorum, cedetne
huic inpune quod cum dei legi obtemperauerit, ipsum tamen
5 spreuerit? est igitur aliquid propter quod deus possit irasci s
tamquam fiducia integritatis aduersus eum rebellanti. si huic
potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori qui
legem cum ipso pariter latore contempserit? iudex peccatis 9
dare non potest ueniam, quia uoluntati seruit alienae, deus
10 autem potest, quia ipse est legis suae disceptator et iudex:
quam cum poneret, non utique ademit sibi omnem potestatem,
sed habet ignoscendi licentiam.

20. Si potest ignoscere, potest igitur et irasci. 'cur ergo' 1
inquiet aliquis 'et qui peccant, saepe felices sunt et qui pie
15 uiuunt, saepe miseri?' quia et fugitiui et abdicati libere
uiuunt et qui sub disciplina patris aut domini sunt, strictius
frugaliusque. uirtus enim per mala et probatur et constat, 2
uitia per uoluptatem. nec tamen ille qui peccat sperare debet
perpetuam impunitatem, quia nulla est perpetua felicitas,
20 sed scilicet ultima semper

expectanda dies homini dicique beatus
ante obitum nemo supremaque funera debet,
ut ait poeta non insuauis. exitus est qui arguit felicitatem 3

AVCTORES 20—22] Ouid. Metam. III 135—137.

BPJ 1 ante bonis s. l. add. et B³ quidsi B¹, corr. B³ uiuat
innocenterque B 2 deum om. P 3 aristides (corr. m. 2, sic) P,
aristoteles codd. rec., edd. et chimon et plerique B, et ceterique
sic P; Cimon] Buenemannus conl. Inst. VI, 9, 8 4 legi dei P
5 est] B, et P 6 repellente B¹, rebellante B³ 7 propter] P,
aduersus B 8 latore* (in er.) B 9 ueniam—potest (10) om. P 13 igno-
scere potest om. P 'et' P² 14 inquit B 15 uiuunt B^{ac}, corr.
m. 1 uel 2, item post libere et ante fugitiui om. B, recte? 17 fru-
galiusque] B, et frugalius P 21 dici*que (t er.) B beatus—nemo] P
codd. Ouid., ante homini's' (s m. 2) obitum beatus nemo B 22 sup-
premaque B, supremaque P^{ac}

et nemo iudicium dei potest nec uiuus effugere nec mortuus.
 habet enim potestatem et uiuos praecipitare de summo et
 4 mortuos aeternis adficere cruciatibus. 'immo' inquit 'si ira-
 scitur deus, statim debuit uindicare et pro merito quemque
 punire'. at enim si id faceret, nemo superesset. nullus est
 enim qui nihil peccet et multa sunt quae ad peccandum in-
 5 ritent, aetas uinolentia egestas occasio praemium. adeo
 subiecta est peccato fragilitas carnis qua induti sumus, ut
 nisi huic necessitati deus parceret, nimium fortasse pauci
 uiuerent: propter hanc causam patientissimus est et iram 10
 suam continet. nam quia perfecta est in eo uirtus, necesse
 est patientiam quoque eius esse perfectam, quia et ipsa uirtus
 6 est. quam multi ex peccatoribus iusti posterius effecti sunt,
 ex malis boni, ex improbis continentes! quam multi in prima
 aetate turpes et omnium iudicio damnati postmodum tamen 15
 laudabiles extiterunt! quod utique non fieret, si omne peccatum
 7 poena sequeretur. leges publicae manifestos reos damnant,
 sed plurimi sunt quorum peccata occultantur, plurimi qui
 delatorem conprimunt aut precibus aut praemio, plurimi qui
 8 iudicia eludunt per gratiam uel potentiam. quod si eos omnes 20
 qui humanam poenam effugiunt, censura diuina damnaret, esset
 9 homo aut rarus aut etiam nullus in terra. denique uel una
 illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod
 homines contempto deo uiuo terrenis fragilibusque figmentis
 honorem diuinum tamquam caelestibus deferunt adorantes 25
 10 opera humanis digitis laborata. cumque illos deus artifex
 ore sublimi, statu recto figuratos ad contemplationem caeli

AVCTORES 7] cf. Terent. Ad. III 4, 24.

BP] 1 effugere nec uiuus (ordinem uerborum restituit m. 1 ?) B
 5 id B³ 8 fragilitas peccato B ut] P, et B 12 quia] B, quae P,
 recte ? 13 est om. P quam permulti (= et — m. 2 ?) B
 16 nisi B omnem P 18 occultantur P 19 alt. aut ex as uel ad B²
 20 iudiciæ (ut uid.) ludunt B¹, iudicia eludunt B² in gratiam et
 potentiam eras. m restituit B³ eos om. B 23 potuisset (n er.) B
 26 laborata* (d er.) B, elaborata Petr. Francius 27 contemplationem B³

et notitiam dei excitauerit, curuare se ad terram maluerunt
 et pecudum modo humi repere. humilis enim et curuus et 11
 pronus est qui ab aspectu caeli deiue patris auersus terram
 quam calcare debuerat, id est de terra ficta et formata uene-
 5 ratur. in tanta igitur impietate hominum tantisque peccatis 12
 id adsequitur patientia dei, ut se ipsi homines damnatis uitae
 prioris erroribus corrigant. denique et boni sunt iustique
 multi et abiectis terrenis cultibus maiestatem dei singularis
 agnoscunt. sed cum maxima et utilissima sit dei patientia, 13
 10 tamen quamuis sero noxios punit nec patitur longius pro-
 cedere, cum eos inemendabiles esse peruiderit.

21. Superest una et extrema quaestio. nam dixerit fortasse 1
 quispiam adeo non irasci deum, ut etiam in praeceptis ho-
 minem irasci uetet. possem dicere quod ira hominis refre- 2
 15 nanda fuerit, quia iniuste saepe irascitur et praesentem habet
 motum, quia temporalis est. itaque ne fierent ea quae faciunt 3
 per iram et humiles et mediocres et magni reges, temperari
 debuit furor eius et conprimi, ne mentis inpos aliquod in-
 expiabile facinus admitteret. deus autem et non ad praesens
 20 irascitur, quia aeternus est perfectaeque uirtutis, et numquam
 nisi merito irascitur. sed tamen non ita se res habet. nam 4
 si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor
 opificii sui fuisset, quia in principio iram [iecur] homini in-

BP] 1 excitauerit (n *er.*) *P* 2 humi** (an *er.*) *B*; humi repere
om. *P* 3 aspectu. (i *er.*) *B* a.uersus (d *er.*) *B* terram quam] *P*,
 terrenam *B*¹, terrena, quae *B*² 8 cultibus (or *er.*) *B* singulares *P*
 10 noxius *B*^{ae}, corr. *m.* 1 uel 2 13 irasci—praeceptis *in inf. marg.*
add. *B*³ 14 dicere (s *er.*) *B* 16 nec *B* ea] *P*, quia *B*
 17 reges (*alt. e ex i*) *B* 18 mentis inpos *recepti*, mentis inpos-
 sibile *P* *codd. rec.*, post (*om.* mentis) *B*; *Ianus Gulelmus (Quaest.*
in Plauti Menaechn. cap. IV, Gruteri Lampad. uol. III part.
II p. 406) mentis inpos a bile uel in bile, quem *edd. secuti sunt*;
an mentis inpos ille? 19 admitteret statim ex admittitur *B* et *om.* *B*,
recte? 20 quia] *B*, et quia *P* (*cf. part. I p. CXIII ad 171, 8*)
 21 habent *B* 22 reprehensio (*quamquam antea ipse habet*) *B* 23 quia
uel qui a) in (*leuiter er.*) principio *P*, qui *B*¹, a principio iram s. l.
*(dd. B*³, unde qui a principio iram *Thomasius, fort. recte, cf. frg. V:*

didisset, siquidem creditur causa huius commotionis in umore
 5 fellis contineri. non igitur in totum prohibet irasci, quia is
 adfectus necessario datus est, sed prohibet in ira permanere.
 ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat,
 6 confirmantur inimicitiae ad perniciem sempiternam. deinde 5
 rursum cum irasci quidem, sed tamen non peccare praecepit,
 non utique euellit iram radicitus, sed temperauit, ut in omni
 7 castigatione modum ac iustitiam teneremus. qui ergo nos
 irasci iubet, ipse utique irascitur, qui placari celerius prae-
 cipit, est utique ipse placabilis: ea enim praecipit quae sunt 10
 8 iusta et rebus utilia communibus. sed quia dixeram non
 esse iram dei temporalem sicut hominis, qui praesentanea
 commotione feruescit nec facile regere se potest propter fra-
 gilitatem, intellegere debemus, quia sit aeternus deus, iram
 quoque eius in aeternum manere, sed rursum, quia uirtute 15
 sit maxima praeditus, in potestate habere iram suam nec ab
 ea regi, sed ipsum illam quemadmodum uelit moderari: quod
 9 utique non repugnat superiori. nam si prorsus immortalis
 fuisset ira eius, non esset satisfactioni aut gratiae post de-
 lictum locus, cum ipse homines reconciliari iubeat ante solis 20
 occasum, sed ira diuina in aeternum manet aduersus eos qui
 10 peccant in aeternum. itaque deus non ture, non hostia, non

11 dixeram] c. 17, 14.

AVCTORES 2 s. 6.] Ps. 4, 5. Ephes. 4, 26. 20] Ephes. 4, 26.

hi . . . adfectus a deo ab initio hominis existunt conditi; ad in
 principio cf. de opif. 5. 1 iecur *deleui*; iecur (iecori m. 3) hominis
 (sed s del. m. 1) B, iecoris homini (sic) P; felli hominis *secutus codicem*
recentissimum (Emmanuelensem, in edit. Cantabrigiensi a. 1685) Buene-
mannus conl. etiam Inst. VI 15. 4; de opif. 14, 4 ss.; adde Seru.
Aen. VI 596. VIII 219; Schol. Pers. I 12 1 humore (h del. m. 3) B
 2 tantum B his P 3 sed] B, et P 4 maneant P 6 rursus P
 cum in er. qui ? B³ praecipet B^{ae}, praecipit corr. m. 1 uel 2
 8 irasci nos P 10 praecepit P 12 homines B¹. corr. B² qui'a B²
 praesentanea (a er.) B 13 fragilitatem (r in er. l ? m. 2 ?) P
 14 'irā' P²¹ 16 potestatem (m del. m. 3) B 17 'illā' P²¹ 18 're-
 pugnat B³ nam (n in er. t ? m. 3) B immortalis B² 19 esse't B
 post delictum locus] P, positus locus B 22 turae B

pretiosis muneribus, quae omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur et qui peccare desinit, iram dei mortalem facit. idcirco enim non ad praesens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem.

22. Haec habui quae de ira <dei> dicerem, Donate carissime, ut scires quemadmodum refelleres eos qui deum faciunt immobilem. restat ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandum. sicut ille in Tusculanis de morte disserens fecit, ita nos in hoc opere testimonia diuina quibus credi possit adhibere debemus, ut illorum persuasionem reuincamus qui sine ira deum esse credentes dissoluunt omnem religionem: sine qua, ut ostendimus, aut inmanitate beluis aut stultitia pecudibus adaequamur; in sola enim religione id est in dei summi notione sapientia est. prophetae uniuersi diuino spiritu repleti nihil aliud quam de gratia dei erga iustos et eius aduersus inpios locuntur. quorum testimonia nobis quidem satis sunt, uerum his quoniam non credunt isti qui sapientiam capillis et habitu iactant, ratione quoque et argumentis a nobis fuerant refellendi. sic enim praepostere agitur, ut humana diuinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis diuina debuerint. quae nunc sane omittamus, ne et nihil apud istos agamus et in infinitum materia procedat. ea igitur quaeramus testimonia quibus illi possint aut credere aut certe non repugnare. Sibyllas fuisse multas plurimi et

12 ut ostendimus] c. 12, 2 s.

AVCTORES 8] Tusc. I 47, 112 ss. § 5 s.] cf. Inst. I 6, 7 ss.

BP] 1 corruptilia B 3 quemque] P, aliquem B 4 et corrigendi om. P 5 'que' P² dei] codd. rec., om. BP dicere, m. P² carissimi B^{ae}, corr. m. 1 uel 2 6 refellas B eos om. B deum] P, eam B 8 discernens B 10 persuasione B 11 sine ira] P, iram in B 12 'ut' P² 14 post notione s. l. ac add. B² est] P, est quam (puncta add. m. 1 uel 2, postea er.) B 15 ante ira s. l. de add. B² 17 ipsi B 19 fuerant a nobis P 21 et om. P, recte? 22 'in' infinitum (in s. l. m. 1 uel 2) B 24 nos B sibyllas' P² fuisse multas om. P, sed cf. c. 23, 1 plures ut ostendi—traduntur

maximi auctores tradiderunt, Graecorum Aristonicus et Apollodorus Erythraeus, nostrorum Varro et Fenestella. hi omnes praecipuam et nobilem praeter ceteras Erythraeam fuisse commemorant. Apollodorus quidem ut de ciui ac populari sua gloriatur, Fenestella uero etiam legatos Erythras a senatu esse missos refert, ut huius Sibyllae carmina Romam deportarentur et ea consules Curio et Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Quinto Catulo restitutum, ponenda curarent. apud hanc de summo et conditore rerum deo huiusmodi uersus reperiuntur:

ἄφθαρτος κτίστης αἰώνιος αἰθέρα ναίων,
τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν,
τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκους τε χόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

8 rursus alio loco enumerans quibus maxime facinoribus incitetur deus, haec intulit:

AVCTORES 11—13] Orac. Sibyll. frg. III 17—19 p. 236 Rzach (II 17—19 Friedlieb) ex Theophilo ad Autolyc. II 36 (p. 113 D).

BP] 1 Aristonicus] *P*, aristocus *B*¹, aristo'stoi'cus *B*³; Aristo Chius *Egnatius* 2 hi] *edd.*, hii *BP* 4 ciue *Sparkius* 5 legatus (u ex o) *B*² erythrea sic *P* 6 missus *B*¹, corr. *B*³ refertur (ur exp. m. 3) *B* romanis *B* 9 'et' *B* 11 de locorum graecorum in cod. *P* dispositione cf. *Proleg. part. I p. XXXIX*; interuallis quae in describendis codicum *B* et *P* locis relictæ sunt, uersiculi horum codd. significantur ΑΦΘΑΡΤΟΚΠΙΣΤΗCΑΤΗΩ ΝΙΟCΑΙΘΕΡΑΝΕΩΝ *B*, ΑΦΘΑΡΤΟC CΤΗCΑΙΩΙΩC ΑΙΘΗΡΑΝΑΙΩΝ *P* κτίστης] (in *B* Lactantii leuiter corruptum) codd. *Theophili* αἰθέρα] cum codd. *Theoph. Lactantius*, αἰθέρι *Sibyllista* scripsisse uidetur, cum *Chr. Wolfio* recepit *Rzachius*, cuius cf. *adnot.* 12 ΤΟΙCΑΓΑ ΘΟΝΙΤΡΟΦΕΡΟΝΠΟΛΥ ΜΙΖΟΝΑΜΕCΘΟΝ *B*, ΘΩΙCΑΤΑΘΙC ΑΘΑΘΩΝΠΡΩ ΦΕΡΩΝΠΟΛΥ ΜΕΙΖΩΝΑΜΙ CΘΩΝ *P* τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν] codd. *Theoph.* μείζονα] πλείονα codd. *Theoph.* 13 ΤΟΙCΑΕ ΚΑΚΟΙCΑΜΙ ΚΟΙCΤΕΧΩΔΟΝ ΚΑΙΘΥΜΟΝΕΓΙΡΟΝ *B*, ΘΩΛΕ (AE linea del. et s. l. corr. m. 2) ΚΑΚΩΙCΑΙ ΚΩΙCΤΕΧΩΑΥ ΚΑΙ ΘΥΜΩΝ ΗΘΗΙΩΝ *P* ἀδίκους] codd. *Theoph.* ἐγείρων] codd. *Theoph.*, ἀγείρων 'colligens' *Musurus* interpretationem lat. in marg. add. *B*³, in *P* est haec incorruptibilis et conditor aeternus in 'a'ere habitans bonis bonum proferens et multo maiorem mercedem iniustis autem et malis iram et furorem excitans. de his uerss. cf. *Struuium*, *Opusc. I* 98 14 rursum *P*

φεῦγε δὲ λατρείας ἀνόμους, τῷ ζῶντι λάτρευε·
μοιχείας τε φυλάξαι καὶ ἄρσενος ἄκριτον εὐνὴν·
τὴν δ' ἰδίαν γένναν παίδων τρέφε μηδὲ φόνευσ.
ταῦτα γὰρ ἀθάνατος κεχολώσεται ὅς κεν ἀμάρτη.

5 indignatur ergo aduersus peccatores.

23. Verum quia plures, ut ostendi, Sibyllae a doctissimis 1
auctoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit
ad confirmandam sicut intendimus ueritatem. Cymaeae qui- 2
dem uolumina quibus Romanorum fata conscripta sunt, in
10 arcanis habentur. ceterarum tamen fere omnium libelli quo-
minus in usu sint omnibus, non uetantur. ex quibus alia 3
denuntians uniuersis gentibus iram dei ob impietatem hominum
hoc modo exorsa est:

6 ut ostendi] c. 22, 5

AVCTORES 1—4] III 763—766 Rz. (762—765 Fr.).

BP] 1 ΦΕΥΓΕΔΕΛΑΤΡΙΑCΑΝΟΜΟΥ CΤΟΖΟΝΤΙΑΤΡΕΥΕ B, ΦΕΥΘΗ-
ΑΕΛΑΘΡΙΑC ΑΝΩΜΩΤCΘΩ ΖΩΘΩΝΤΙΑΑΘΡΕΥΕ (ΘΩ exp. m. 2) P
φεῦγε δὲ] φεύγετε codd. Sibyll., φεῦγε τε edd. Lact. λατρείας] codd. Sibyll.
ἀνόμους] ἀδίκου codd. Sibyll. τῷ] codd. Sibyll., consentit TO B, θεῷ edd.
Lact. (cum ΘΩ P) λατρεύετε codd. Sibyll. 2 ΜΟΙΧΙ ΑCΘΕΦΥΛΑΞΕ-
ΚΕΑΡCΕΝΟ CΑΚΡΙΤΟΝΕΥΝΗΝ B, ΜΟΙΧΙΑCΘΕΦΥΛΑΞΑΙΚΕΙΑΡCΕ
ΝΑCΑΚΡΙΘΩΝ ΕΥΝΗΝ P μοιχείαν codd. Sibyll. τε] edd. ex ΘΕ BP;
an δὲ ? Rzachius, Krit. Stud. z. d. Sibyll. Orak., Vindob. 1890, p. 40
τε φυλάξαι (cf. P)] πεφύλαξο codd. Sibyll. καὶ] ἰδ' con. Rzachius ibid.
ἀκρίτου ἄρσενος codd. Sibyll. 3 ΤΕΝΑΙ ΑΙΑΝΓΕΝΝΑΝΔΕΔΟΝΤΡΕ
ΦΗΜΕΔΕΦΟΝΕΥΕ B, ΘΗΝΑΙ ΔΙΑΝΘΗΝ'Ν'ΑΝ ΠΑΙΔΩΝΘΡΗΦΗ ΜΗΔΗ-
ΦΩΝΝΕΥΕ P τὴν δ' ἰδίαν et τρέφε] (in BP leuiter corrupta) codd. Sibyll.
ἰδίην Rzachius γενεάν edd. Lact., γενεὴν con. Rzachius φονεύσης codd. Sibyll.
4 ΤΑΤΤΑΓ ΑΡΑΘΑΝΑΤΟCΚΑΙΧΟΛΟCΕΤ ΔΙΟCΚΑΙΑΜΑΡΤΝ B, ΘΑΥΘΑ-
ΘΡΑΑΝΑ (tert. A ex A m. 2) ΘΩCΚΕΧΩΛΩCΕ ΘΙΩCΚΗΝΑΜΛΡΘΗ P
ταῦτα] τοῖσδε codd. Sibyll. κεχολώσεται et κεν (uel κᾶν) ἀμάρτη] codd.
Sibyll. interpretationem lat. in marg. add. B³, in P est haec fuge scele-
ratas relegiones (alt. e ex i m. 2) et uiuo dō serui ab adulterio te
abstine. et masculi permixtione praua. propriam generationem crea. et
ne occidas. his enim dēs immortalis irascitur qui haec agunt. cf. Struuium
p. 99; Rzachium, Krit. Stud. p. 39 s. 6 ostendi (os exp. m. 3) B
'a' B³ 8 quimeae B¹, cymaeae B³, cymēe (, m. 2) P 9 facta B
10 arcanis (i er.) B libelli (li extra uersum add. m. 2) B 12 gen-
ti'bus B

ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῇ
 ἔσχατον εἰς αἰῶνα θεοῦ μηνίματα φαίνω,
 πᾶσι προφητεύσασα κατὰ πόλιν ἀνθρώποισιν.

4 alia quoque per indignationem dei aduersus iniustos cata-
 clysmum priore saeculo factum esse dixit, ut malitia generis
 humani extingueretur:

ἐξ οὗ μηνίσαντος ἐπουρανίου θεοῦ
 αὐταῖσιν πόλεις καὶ ἀνθρώποισιν ἅπασιν
 γῆν ἐκάλυψε θάλασσα κατακλυσμοῦ ῥαγέντος.

AVCTORES 1—3] VIII 1—3. 7—9] IV 51—53.

BPJ 1 EPXOMENECOPΓECME ΓAHCEΠHKOCMONAPEI Θ B, EPXΩ-
 MHNHC (H s. l. m. 2) ΩPΘHCMHΘA AHCCEΠHKOC MΩNAPEIΘH P
 μεγάλης ὀργῆς *codd. Sibyll.* 2 ECKATONECΔIONAΘEOY MENTMA-
 TAΦAINΩ B, HCXANΩΘHNEIC AIΩNAΘYME NIMAGAΦAI NΩ P
 ἔσχατον] *Lact. cum codd. quibusd. Sibyll.*, ὕστατον alii μηνίματα quod
 meliores *codd. Sibyll. habent*, P secutus recepi, quamquam eius inter-
 pretatio lat. pronuntiationes enarrans uidetur reddere μηνύματα, quod B
 (nisi quod με-) habet cum deterrimis *codd. Sibyll.*; ad μηνίματα cf. etiam
 denuntians.. iram dei p. 125, 12 et μηνίσαντος 7 3 ΦACI ΠPOΦHTET-
 CACA KATAΠO ΔINANΘPOΠOICIN B, HACIΠPΩ ΦHOTCACA KATHA-
 ΠΩTEICIN (lineam in A add. uel restituit et E s. l. add. m. 2) P
 προφητεύουσα *codd. Sibyll.* πόλιν] plerique *codd. Sibyll.*, πόλιν fort.
Lact. scripserat interpretationem lat. in marg. add. B³, in P est
haec uenientis irae magnae super mundum di (di add. m. 2) pro-
nuntiationes enarrans omnibus hominibus (hominibus add. m. 2) in urbi-
bus profetans cf. Struuium p. 101 4 dei aduersus] P, dumaduersos
m. 1, di (add. m. 3) dumaduersus (us ex os m. 2) B 5 priore. (m
er.) B facta B 7 in B omnia recte nisi quod ETIOTPANIOIO
ΘEOI habet, EZΩYMENICAN ΘΩCECITPANIOIO (C exp. et linea del. et
*T add. m. 2) ΘEΩIOC P θεοῖο] *codd. Sibyll.* 8 ATTAICINΠOΔ*
EIECCEIKAIANΘPOΠOICIN AITACIN B, AITACIN ΠOΔ (A ras. ex A)
*IECIKAIAN ΘPΩΠICINAH CIN P αὐταῖσιν] *Lact. cum codd. quibusd.**
*Sibyll., ceteri αὐτῆσιν uel αὐταῖς σὺν πόλεσι uel πόλεσιν τε *codd. Sibyll.**
ad πόλεις καὶ cf. Rzachium, Metr. Stud. z. d. Sibyll. Or. (1892) p. 32
9 FENAIIKAATYFE, cetera recte, B, ΘHNIKATATYFE ΘAΛACCAKA TJA-
KYC (T in ras. m. 2, supra KY er. A, quod add. m. 1 uel 2) MΩIO-
*PAΘOC P γῆν ἐκάλυψε] *codd. Sibyll.* interpretationem lat. in marg.*
add. B³, in P est haec ex quo irascente caelesti deo ipsas ciuitates cum
omnibus hominibus terram mare cooperuit dilunio ruptio (legendum
rupto) cf. Struuium p. 102

simili modo deflagrationem postea futuram uaticinata est, 5
qua rursus inpietas hominum deleatur:

καὶ τότε γινώσκειν θεὸν οὐκέτι πραῶν ἔόντα,
ἀλλὰ χόλῳ βρίθοντα καὶ ἐξολέκοντά τε γένναν
5 ἀνθρώπων ἅμα πᾶσαν ὑπ' ἐμπρησμοῦ μεγάλου.

unde apud Nasonem de Ioue ita dicitur:

esse quoque in fatis reminiscitur adfore tempus 6
quo mare, quo tellus correptaque regia caeli
ardeat et mundi moles operosa laboret.

10 quod tum fiat necesse est, cum honor et cultus dei summi 7
apud homines interierit. eadem tamen placari eum paenitentia factorum et sui emendatione contestans haec addidit:

ἃ μέλαιοι, μετὰδεσθε, βροτοί, τότε μηδὲ πρὸς ὀργὴν
παντοίην ἀγάγητε θεὸν μέγαν.

AVCTORES 3—5] IV 159—161 Rz. (158—160 Fr.) 7—9] Ouid.
Metam. I 256—258. 13 s.] IV 162 s. Rz. (161 s. Fr.)

BP/1 defraglationem B 3 KETOTET (tert. T statim ex C corr.) INΩPEIN-
ΘEO NOYKITITIPAYNONTA B, KAIΩTHTHINΩ (utrumque T in
ras. m. 2, prius ex Θ ?) CKINΘEYOTKEΘI (E exp. m. 1, Θ linea del.
et T add. m. 2) IPATYNΘHNIA P καὶ τότε γινώσκειν] codd. Sibyll.
πραῶν (uel πρηῶν uel αἰὲν) ἔόντα] codd. Sibyll. 4 AA ΛΑΞΑΩBPΘΩNΘA-
KAIE ΞOANTATETENNAN B, M AAXΩAΩBPΘΩN ΘAKAIEΞOAE-
KΩN P ἀλλὰ χόλῳ] (uel χρόνῳ) codd. Sibyll. βρίθοντα] βρώγοντα uel
κραιόντα codd. Sibyll. τε γένναν] γενέθλην uel γενεάν codd. Sibyll.
5 OPOΠONAMAIΓACANTHEM ΠPECMOT sic B, ΘΩΠΩNNAMA HACANT-
PEMΘPHC MOYMOAΩIC P ἀνθρώπων] codd. Sibyll. ἅμα] (uel
μάλα) codd. Sibyll. μεγάλου] codd. Sibyll. interpretationem lat. in
marg. add. B³ hanc et tunc gnoscere deum iam non placatum sed ira-
scens nimis et perdentem generationem hominum totam simul incendus-
tione ut uid. i. e. incendii ustione; deest interpretatio in P cf. Struuium
p. 102 7 post fatis add. ita B³ 8 alt. quo] P, quoque B¹,
quōquo B³ corruptaque P 9 operosa B³ 11 tamen] P, autem B²
13 in B prior pars uersus recte, pro τότε—ὀργὴν haec TEMEΔEII (II
statim ex P corr.) POCOP THN, in P haec AMEΛΩIMHΘA ΘHCΘBPΘEI
ΘΩHMΔHPHΩC ΩPIHN τότε scripturae codicis P (et B TE) subesse
uideri monuit Rzachius, τάδε codd. Sibyll. 14 ΠANTOIEHATAGH
ΘEONMEΓAN B, ΠANΘI HNAΘATHΘH MHΘAN P ἀγάγητε] codd. Si-
byll. interpretationem lat. in marg. add. B³, in P haec omnes ergo homines
transferte uos neque ad iram ducite dñm magnum cf. Struuium p. 140

item paulo post:

οὐδ' ἠλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον, ἣν ἄρα πάντες
εὐσεβίην περτίμον ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

8 deinde alia Sibylla caelestium terrenorumque genitorem diligere oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio eius insurgat:

μήποτε θυμωθείς θεός ἄφθιτος ἐξαπολέσση
πᾶν γένος ἀνθρώπων βίτου καὶ φύλον ἀναιδές.
δεῖ στέργειν γενετῆρα θεὸν σοφὸν ἀέναόν τε.

9 ex his apparet uanas esse rationes philosophorum, qui deum putant à-

AVCTORES 2 s.] IV 169 s. Rz. (168 s. Fr.) 7—9] V 358—360.

BP] 2 ΟΥΔΟΛΕΣΙΠΑΥΣΙΑΕΝΑ ΔΙΝΧΟΛΟΝΕΝΑΡΑΠΟΝ ΤΕC B, ΟΥΔΩ-
ΛΕCΕΙ ΠΑΤΧΙΑΕ ΠΜΙΝΧΩΛΩΝ ΗΝΑΡΑΠΑΝ ΘΗC B, χόλον
πάλιν codd. Sibyll. ἣν περ ἅπαντες codd. Sibyll. 3 ΕΥCΕΒΙΕΝΠΕΡΙΤΩ
ΟΝΕΝΙΦΕCΙΝΑCΧΕCΑΙ ΙΤΑΙ B, ΗΥCΕΒΗΙ ΗΝ^ΠΗΡΙΘΙΩ (corr.
m. 1) ΗΝΗΦΡΗCΙΝ ΑCΚΗCΗΘΗ P περτίμον] (uel ἐρίτιμον [sic etiam
edd. Lact.] uel alia) codd. Sibyll. ἀσκήσητε] (uel ἀσκήσαντες) codd.
Sibyll. interpretationem lat. in marg. add. B³, in P est haec neque
perdet irae autem parcat cum omnes pietatem insignem ex mente per-
cipiatis cf. Struuium p. 105; Rzachium, Krit. Stud. p. 44 4 alia
om. B terrenorum P 7 ΚΑΙΠΟΤΕΘΥΜΘΘΕΙCΘΕΟ CΑΦΘΙΤΟCΕ-
ΕΟΛΕCΑΙ B, ΜΗΠΩΘΗΤΥΜΩ ΘΗCΘCΑΦΘΙ ΘΩCΖΑΠΩΛΕC P μή-
ποτε] (cf. P) codd. Sibyll. ἐξαπολέσση] edd. Lact. et Sibyll., ἐξαπολέση uel
ἐξαπολέσει uel ἐξαπολέσης codd. Sibyll., uix ἐξαπολέσσαι scripsit Lact. (cf. B)
in codd. Sibyll. hic et proximus uersus ordine inuerso 8 ΠΑΝΤΕΝΟC-
ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΒΙΟΤΟΝΚΑΙΦΥΛΟCΑΝΑΙ ΔΕC B, ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΒΙΩΤΩΝ-
ΚΑΙΦΥ ΛΩΝΑΝΑΙΔΕC. P πᾶν] μή codd. Sibyll. γένος] codd. Sibyll.
βίτου] Alexander et Rzachius, recepi, cf. interpret. lat. in P uita, βίτον
(cf. BP) codd. Sibyll. φύλον ἀναιδές] πάντας ἰλέσση codd. Sibyll.
9 ΔΕΙCΤΕΡΓΕΙΝΤΕΝ ΕΤΕΡΑΘΕΟΝCΟΦΟΝΕΝΕ ΑΝΤΕ B, ΔΕΙCΘΗΡΘΕΙΝ
ΘΕΝΗΘΗΡΟΝ CΟΦΩΝΑΕΝΑΩΝΕΕ P γενετῆρα] codd. Sibyll. ἀέναόν
τε in P (et B) potius quam αἰὲν ὄντα, quod est in codd. Sibyll., subesse
uidit Rzachius interpretationem lat. in marg. add. B³, in P est haec
ne forte iratus incorruptibilis deus omne genus hominum perdat uita
tribum improbam oportet enim genitorem deum amare (corr. m. 2) qui
plenus est et sapiens cf. Struuium p. 105; Rzachium, Krit. Stud.
p. 61 10 quia (a exp. m. 3) B dominum B ἀόργητον Halmius,
ΑΡΘΙΟΜ B¹, in marg. sine iracundia B³, sine ira P (sine ira esse Heu-
mannus), haud scio an recte (cf. c. 22, 2 sine ira deum esse credentes),
etiam part. I p. 296, 6 in B graecum ab interpolatore additum est

ὄργητον et inter ceteras laudes eius id ponunt quod est inutilissimum, detrahentes ei quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa maiestas. regnum 10 hoc imperiumque terrenum nisi metus custodiat, soluitur. 5 aufer iram regi, non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio praecipitabitur. immo uero cuilibet humili eripe hunc adfectum, quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non adficiet iniuria? ita nec indumenta nec sedem nec 11 uictum poterit habere aliis quidquid habuerit diripientibus, 10 nedum putemus caelestis imperii maiestatem sine ira et metu posse consistere. Apollo Milesius de Iudaeorum religione 12 consultus responso haec introducit:

ἐς δὲ θεὸν βασιλῆα καὶ ἐς γενετῆρα πρὸ πάντων,
ὄν τρομέει καὶ γαῖα καὶ οὐρανὸς ἡδὲ θάλασσα
15 ταρτάρῃσι τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἐρρίγασιν.

AVCTORES 13—15] cf. Porphyrii De philosophia ex oraculis haurienda librorum reliquiae ed. Wolff (1856) p. 142.

BP] 2 inutilissimum—per quod *om.* P 4 custodiat B¹, *corr.* B²
5 regni P 6 praecipitabitur (a *er.*) B 7 spoliavit B¹, *corr.* B²
quis] P, quis eum B 10 necdum B caelestis imperii] P, caelestē
(ē in *er.* i ? *m.* 2) timeri B maiestatis *m.* 1, maiestatesⁱ, *m.* 2 es
ex is, *m.* 3 i s. l., B 11 posse^t B² 12 indidit P; *an* intulit ? *cf.*
c. 22, 8; *Inst.* VII 13, 3 13 ΕΤΑΕΘΕΟΝΒΑCΙΑΕΑ ΚΑΙCΕΤΕΝΤΕΡΑ
ΗΡΟΠΑΝ ΤΟΝΒ, ΕCΑΕΘΝΒΑCΙΑΗΑ ΚΑΙΕCΤΕΝΕΤΡΑ ΗΡΟΙΤΑΝΤΩΝ P
cum ἐς δὲ (P) *consentit interpretatio Augustini* in deum; ἡδὲ *edd.*, οἷος
Struuius alt. ἐς defenditur *interpretatione Augustini* in regem, *om.* *edd.*
γενετῆρα *scripsi*, γεννητῆρα *edd.*; βασιλῆ καὶ γεννητῆρα *coni.* A. Nauckius,
Diurn. antiqu. Marburg. 1855 p. 120 14 ΟΝΡΕΜΙΚΑΙΤΑΙΑΚΑΙ ΟΥΡΑΝΟ-
ΧΙΑΕΘΑΛΑCCA B, ΟΝΤΡΕΜΕΙΚΑΙΤΑΤΑ ΚΑΙΟΥΡΑΝΩCΗ ΔΕΘΑΛΑC-
CA P τρομέει] Nauckius p. 119, τρέμει *uix Lactantius scripserat*,
τρέμεται *edd.* γαῖα] *edd.* ἡδὲ] *edd.* *ap. Ge. Cedrenum, Histor. com-*
pend. p. 41 C (I p. 74, 4 Bekker) *ex eodem oraculo haec* ὄν τρέμει πᾶν,
οὐρανὸς γαῖα τε καὶ θάλασσα 15 ΤΑΡΤΑΡΕΟΙΤΕΜΟΙΧΟΙΚΕ Δ (*minus*
certum, fort. A *est*) ΕΜΟΙΟΝΕCΕΡΡΙΤΑCΙΝ B, ΤΑΡΘΑΡΕΟΙΤΕΜΥΧΟΙ
ΚΑΙ ΑΑΙΜΟΝΕC ΕΡΡΙΤΑCΙΝ P ἐρρίγασιν] *Halmius ex BP*, ἐκρρίττουσιν
edd. ταρτάρῃσι βύθιοι τε (τε βύθοι καὶ *coni.* Wolffius) δαίμονες ἐρρίγησαν
Cedrenus interpretationem lat. in marg. add. B³, in P *est* haec regem
autem et genitorem ante omnia quem terra contremescit caelumque et
mare et latebrae tartareae et demones abhorrescunt; *ap. Augustin. De ciu.*

- 13 si tam lenis est quam philosophi uolunt, quomodo ad nutum eius non modo daemones et ministri tantae potestatis, sed etiam caelum et terra et rerum natura omnis contremescit? si enim nullus alteri seruit nisi coactus, omne igitur imperium metu constat, metus autem per iram. nam si non moueatur quis aduersus parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium.
- 14 consulat unus quisque adfectus suos, iam intelleget neminem posse sine ira et castigatione imperio subiugari. ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. deus autem habet imperium, ergo et iram, qua constat imperium, habeat necesse est.
- 1 (15) 24. Quapropter nemo uaniloquentia philosophorum inductus ad contemptum se dei erudiat, quod est maximum nefas.
- 2 (16) debemus hunc omnes et amare, quod pater est, et uereri, quod dominus, et honorificare, quod beneficus, et metuere,
- 3 (17) quod seuerus: utraque in eo persona uenerabilis. quis salua pietate non diligat animae suae parentem? aut quis inpune contemnat eum qui rerum dominator habeat in omnes ueram
- 4 (18) et aeternam potestatem? si patrem consideres, ortum nobis ad lucem qua fruimur subministrat, per illum uiuimus, per
- 5 (19) illum in hospitium mundi huius intrauimus. si dominum cogites, ille nos innumerabilibus copiis alit, ille sustentat, in huius domo habitamus, huius familia sumus et si minus obsequens quam decebat, minusque officiosa quam domini et

dei XIX 23 (II 394, 12 Dombart²) haec in deum uero, inquit, generatorem et in regem ante omnia, quem tremit et caelum et terra atque mare et infernorum abdita et ipsa numina perhorrescunt praeter Nauckium et Wolffium cf. Struuium p. 106; Diltheyum, Mus. rhein. XXVII (1872) p. 417; Dieterichium. Ann. philol. suppl. XVI (1888) p. 776 BPJ 1 philosi P 6 pare're B²P² nollentem B¹P¹, pr. 1 del. B³, exp. P² cogere Gemollus p. 19, cogi <is> malim 8 s'ine ira (m er.) B 10 'et' B² irā (~ m. 2) B que B¹, corr. B², quam P 12 uaniloquentia* (m er.) B inductum B¹, corr. B³ 13 se* (d er.) B 16 uenerabiles B^{ao}, corr. m. 1 uel 2 qui B saluat (t exp. m. 2) P 19 ortum] P, ostium ras. ex ostium B 20 quam (m exp. m. 3) B 21 dñm P 22 innumerabiles P¹ alit (t in er. s ? m. 2) B 23 habitauimus B¹, habitabimus B² cuius B¹, corr. B³ 24 docebat P¹ quam officiosa P*

parentis immortalia merita poscebant, tamen plurimum proficit
ad ueniam consequendam, si cultum eius notionemque tenea-
mus, si abiectis humilibus terrenisque tam rebus quam bonis
caelestia et diuina et sempiterna meditemur. quod ut facere (20) 6
possimus, deus nobis sequendus est, deus adorandus et dili-
gendus, quoniam in eo est materia rerum et ratio uirtutum
et fons bonorum. quid enim deo aut potentia maius est aut
ratione perfectius aut claritate luculentius? qui quoniam (21) 7
nos ad sapientiam genuit, ad iustitiam procreauit, non est
fas hominem relicto deo sensus ac uitae datore terrenis fra-
gilibusque famulari aut quaerendis temporalibus bonis inhae-
rentem ab innocentia et pietate desciscere. non faciunt (22) 8
beatum uitiosae ac mortiferae uoluptates, non opulentia libi-
dinum inritatrix, non inanis ambitio, non caduci honores
quibus inlaqueatus animus humanus et corpori mancipatus
aeterna morte damnatur, sed sola innocentia, sola iustitia:
cuius legitima et digna merces est immortalitas, quam statuit (23) 9
a principio deus sanctis et incorruptis mentibus quae se a
uitiis et ab omni labe terrena integras inuiolatasque conser-
uant. cuius praemii caelestis ac sempiterni participes esse (24) 10
non possunt qui fraudibus rapinis circumscriptionibus con-
scientiam suam polluerunt quique iniuriis abominandis
nefariisque commissis ineluibiles sibi maculas inusserunt.

BP] 1 parentes *B*², *corr. m. 1 uel 2* 3 terrenisque *m. 3 in 9—11*
litt. er., quarum 3 primae qua, extremae is, fort. quam bonis fuerat, B
tam—bonis *s. l. add. B*³ tam rebus *bis, pr. er., P* 4 caelestiat
(*alt. t add. m. 2, fort. etiam ex a m. 2*) *B* diuinae *B*¹, diuinae *t B*²
diuina (*om. et*) *P* 5 et] *codd. rec., est B*¹, *ds B*², et diligendus *om. P*
7 potentiam ius *P*¹ aut *ex ait B*² 9 ad iustitiam] *P*, et iusti-
tia *B* 10 sensu *u m B*² dator et *B*¹, datorem *B*² 12 innocentia* (*m*
er.) *B* et inpietate *B* discere *B*¹, dis^cis^cere *B*², discedere *P*
13 beatæ *P*¹ uoluptates] *P*², uoluntates *B*, uoluptatis *P*¹ pollentia *B*¹.
*corr. B*³ libidinum (*u ex alia litt.*) *B* 14 inritatrix *P* 16 etterra *B*¹,
aeter^{na} *B*² iustitia sola *P* 17 mercis *P*¹ immortalita^s *B*²
19 inuiolatusque (*alt. u in er. e uel eodem u m. 1*) *B* 20 huius *P*, *fort. recte*
21 faucibus *m. 1*, faciⁿo^ribus *ead. m. 2*, *B* 22 abominandis *scripsi*
(*cf. Inst. VI 23, 11*), hominum *BP edd.* 23 nefariis *P* commissis
ineluibles *m. 1*, *alt. u in b corr. m. 2*, *i post commissis del. m. 3*, *B*

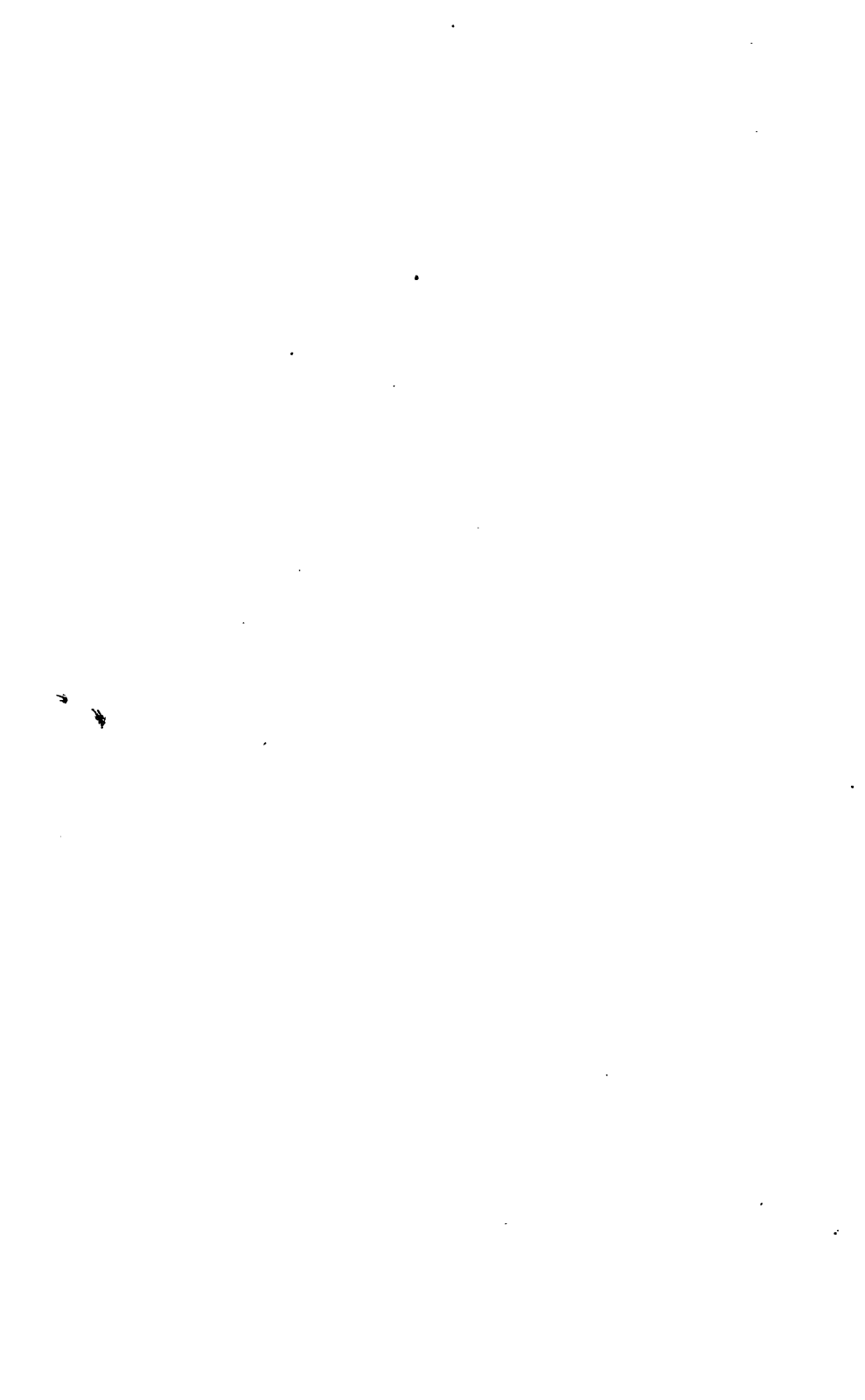
- 11 (25) proinde uniuersos oportet qui sapientes, qui homines merito dici uolunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despicere, ut possint cum deo beatissima necessitudine copulari.
- 12 (26) auferatur impietas, discordiae dissensionesque turbulentae atque pestiferae sopiantur, quibus humanae societatis et publici foederis diuina coniunctio inrumpitur dirimitur dissipatur; quantum possumus, boni ac benefici esse meditemur; si quid nobis opum, si quid suppetit copiarum, non uoluptati unius,
- 13 (27) sed multorum saluti inperitatur. uoluptas enim tam mortalis est quam corpus cui exhibet ministerium, iustitia uero et beneficentia tam immortales quam mens et anima, quae bonis
- 14 (28) operibus similitudinem dei adsequitur. sit nobis deus non in templis, sed in corde nostro consecratus: destructilia sunt omnia quae manu fiunt. mundemus hoc templum, quod non fumo, non puluere, sed malis cogitationibus sordidatur, quod non ceris ardentibus, sed dei claritate ac luce sapientiae in-
- 15 (29) luminatur. in quo si semper deum crediderimus esse praesentem, cuius diuinitati secreta mentis patent, ita uiuemus. ut et propitium semper habeamus et numquam uereamur ratum.

20

AVCTORES 13] cf. Minuc. Fel. 32, 2.

BP] 1 proideo *m.* 1, proin'de* *eadem m.* ?, B 2 dispicere P 3 dō (*m.* 2) P 4 ac P 5 societates P publici* (*s. er.*) B 6 foederes B¹, *corr.* B² coniu'n'ctio P² 8 uoluptati B 10 ex'h'bet B² 11 immortalis B 13 *pr.* 'in' P destr'uctilia P 15 se'd' B² males B¹. *corr.* B² 16 ceris (*m.* 2) P; cereis *edd.*, *sed cf. Inst. VI 2, 5* cerarum lumen dei *om.* P, *fort. recte* 17 domini B¹, domiñ* B² 18 diuinitati—ita] B, diuinitatis patentia P¹, *s. l.* ita *add.* P² 19 uer'e-
amu,r, (*ex habeamus ?*) B³ DE IRA DIVINA EXP. LIB. VIII. INC. DE OPI.FICIO DIVINO LIB. VIII. B; CAECILI FIRMIANI DE IRA DIVINA LIB VIII EXPLIC INCIPIT DE OPIFICIO DĪ LIBER NONVS P

LACTANTI
QVAE FERVNTVR
CARMINA.

LACTANTI

CARMEN

DE AVE PHOENICE.

Est locus in primo felix oriente remotus,
 Qua patet aeterni maxima porta poli,
 Nec tamen aestiuos hiemisue propinquus ad ortus,
 Sed qua sol uerno fundit ab axe diem.

5 Illic planities tractus diffundit apertos,
 Nec tumultus crescit nec caua uallis hiat,
 Sed nostros montes, quorum iuga celsa putantur,
 Per bis sex ulnas eminet ille locus.

A: codex Parisinus 13048 saec. VIII—IX, continet u. 1—110.

B: codex Veronensis 163 saec. IX.

C: codex Leidensis Vossianus Q. 33 saec. X.

codd. rec.: codices quidam recentes.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES Gregor. Tur.

De cursu stellarum c. 12 (Gregor. Tur. ed. Arndt et Krusch II p. 861): Tertium (miraculum) est quod de Phinice Lactantius refert. 'magna est ait corpore' *egs.*; cf. Birtius, Mus. rhein. XXXIV 9; Baehrens, Poet. lat. min. III 250 ss.; Fr. Schoellius, *Vom Vogel Phoenix* (1890) p. 45 s. — Alcuin. De sanct. Euboric. eccl. 1552: 'Quid Fortunatus uel quid Lactantius edunt' ad Phoenicem recte referre uidetur Manilius, *Gesch. der chr.-lat. Poesie* (1891) p. 45. 1 s.] cf. Theodulf. carm. L 1 s. (Poet. lat. aevi Carol. rec. Duemmler I p. 550) 2] Ennius ap. Lactant. Inst. I 18, 11; Obitus Baebiani 124 s. (ed. Guil. Brandes, Stud. Vindobon. XII, 1890, p. 280 ss.): patet ecce sereni Porta poli merito; ibid. 72: aetherii secreta poli; Venant. Fortun. carm. III 9, 2: et maiore poli lumine porta patet (cf. II 7, 1). 7] gramm. d. dub. nom., Gr. Lat. V 581, 12 Keil. 7 s.] Gregor. Tur. p. 861, 4 s.

ABC/ Lactantius de phoenice *m. rec. in A, IT. LACTATHI (sic) DE EADEM AVE (antecedit post alia Claudiani carmina Phoenix eius inscriptus EIUSDEM. DE FOENICE AVE.) B, VERSVS LACTANTH DE AVE FOENICE C* 2 patit A poli] AB, caeli C 3 hiemesue B, hiemisue (a *er.*) C hortus A; aestiuas. . oras *Leyserus* 4 uerbo A axe (e *ex o*) C 5 defundit B 6 *pr.* Nec A 7 sed trimontes *codd. gramm. d. dub. nom. p. 581, 12* 8 sex] mille (*M. scriptum pro VI. lectum*) *Maehlyus, Satura, Basil. 1886. p. 26* imminet AB ille A

- Hic Solis nemus est et consitus arbore multa
 10 Lucus, perpetuae frondis honore uirens.
 Cum Phaethonteis flagrasset ab ignibus axis,
 Ille locus flammis inuiolatus erat,
 Et cum diluuium mersisset fluctibus orbem,
 Deucalionaeas exsuperauit aquas.
 15 Non huc exsanguis morbi, non aegra senectus,
 Nec mors crudelis nec metus asper adest,
 Nec scelus infandum nec opum uesana cupido
 Aut ira aut ardens caedis amore furor:
 Luctus acerbus abest et egestas obsita pannis
 20 Et curae insomnes et uiolenta fames.
 Non ibi tempestas nec uis furit horrida uenti
 Nec gelido terram rore pruina tegit,
 Nulla super campos tendit sua uellera nubes,
 Nec cadit ex alto turbidus umor aquae.

·LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 10] Ouid. Met. I 565; Gregor. Tur. p. 861, 5 s. 15 ss.] cf. Verg. Aen. VI 273 ss.; Ps.-Cyprian. De resurrect. mort. 246 s.: Iraeque insidiaeque absunt et dira cupido, Exclususque metus pulsaeque a limine curae; de Phoenice cf. ibid. 133 s. 16] gramm. d. dub. nom. p. 583, 32. 23] idem p. 593, 26. 24] idem p. 580, 23.

ABC] 9 solus nemos *A* 11 faetontaeis *A*, phaetonteis *B*, foetonteis (*sic*) *C* 14 Deucalionaeas *A*, diocallioneas *B*, Deucalioneas *C* exuperauit *A*, exuperauit (*s er.*) *B* 15 exsanguis (*s er.*) *B*, exsanguis *AC* morbus *C* egra *C* senectus *C* 16 asper *C* adit *C*, adhesit *gramm. d. dub. nom. p. 583, 32* 17 uesana *AB* 18 ira *Bachrensius, quod recepi conl. Ps.-Cyprian. De resurrect. mort. 246* (cf. *supra*), metus *A*, metus *BC*, Mars *edd.*, Venus *Oudendorpius* (*ap. Burmannum*), Pauor *Goetzius, Act. soc. philol. Lips. V p. 327*, Letum *Riesius*, uitium *Schoellius*; Huc meat aut ardens *Birtius, Ad histor. hexam. lat. p. 12 adn. 2*; Ambitus aut ardens *Klappius, Quaest. de Anthol. lat. carmin. nonnull., Vandsbeck. 1875, p. XV* cedis *A*, cedit *B*, adit *C* amore *A* 19 aceruus *AB* abest (*in ? er.*) *C* aegestas *A*, egestas (*a er.*) *B*, egestas *C* 20 insomnis *A* et] *BC*, nec *A* 21 tempes (*om. tas*) *A* furet *C* 22 gelida *A* proina *B* 23 tendit *A*, tendet *codd. gramm. d. dub. nom. p. 593, 26* uellerè *A* 24 Nec cadit] necauit *codd. gramm. d. dub. nom. p. 580, 23* umur *B¹*, corr. *B²*, humor *AC* aq; *C*

- 25 Sed fons in medio <est>, quem uiuum nomine dicunt,
 Perspicuus, lenis, dulcibus uber aquis,
 Qui semel erumpens per singula tempora mensum
 Duodecies undis inrigat omne nemus.
 Hic genus arboreum procero stipite surgens
- 30 Non lapsura solo mitia poma gerit.
 Hoc nemus, hos lucos auis incolit unica Phoenix,
 Unica, sed uiuit morte refecta sua.
 Paret et obsequitur Phoebo memoranda satellites:
 Hoc natura parens munus habere dedit.
- 35 Lutea cum primum surgens Aurora rubeascit,
 Cum primum rosea sidera luce fugat,
 Ter quater illa pias inmergit corpus in undas,
 Ter quater e uiuo gurgite libat aquam.
 Tollitur ac summo consedit in arboris altae
- 40 Vertice, quae totum despicit una nemus,
 Et conuersa nouos Phoebi nascentis ad ortus
 Expectat radios et iubar exoriens.
 Atque ubi Sol pepulit fulgentis limina portae
 Et primi emicuit luminis aura leuis.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 25] Gregor.

Tur. p. 861, 6 s. 26] cf. Ps.-Cyprian. De pascha 27 s. 31] cf. Ouid. Amor. II 6, 54. 34] cf. Lact. Inst. II 8, 21 ss. (cf. § 57): natura—quam deum. 37 s.] Gregor. Tur. p. 861, 11 s. 39] cf. ibid. p. 861, 12. 39 s.] ibid. p. 861, 7 s. 41 s.] ibid. p. 861, 13.

ABC] 25 Sed] Est *Baehrens* <est> *codd. rec. edd., om. ABC* uinu *C^{ae}*, s. l. *corr. m. 1* 27 per—mensum] *BC*, per singulis nubes *A* 28 inrigat (r s. l. m. 2) *B*, irrigat *C* 29 arborem *A*, arbo^{um} ex arbor (sic) *C* 'de' stipite *B²* 31 locus *B¹*, s. l. *corr. B²* fenix *AC*. foenix *B* 32 Unica sed (*distinctione omissa*) *Riesius* sed] si ('i. e. siquidem') *Baehrens*, *Annal. phil. CV 51 et in edit.*, quae *Francius* (ap. *Burmannum*) 33 Paret] sic *B*, Parit *AC* foebo *AC* ueneranda *Baehrens* *ibid.*, miranda dubitanter *Riesius* satellis *B¹*, *corr. B²* (sic) 34 mu-nus *C* 35 surge^{ns} *A* 36 sidera *B²* 37 pia *A* inunda^{ns} *C* 38 surgite (sic) *B¹*, *corr. B²* 39 consedit] *codd. rec.* consedit *ABC* arborē *A* 40 dispicit *A* 41 foebi *C* 42 Ex pectus *A* 43 At quae *A* ibi *P^{ae}*, *pr. i in u corr. m. 1* pepulit *A* 44 laeuis *A*

- 45 Incipit illa sacri modulamina fundere cantus
 Et mira lucem uoce ciere nouam,
 Quam nec aedoniae uoces nec tibia possit
 Musica Cirrhaeis adsimulare modis,
 Sed neque olor moriens imitari posse putetur
 50 Nec Cylleneae fila canora lyrae.
 Postquam Phoebus equos in aperta effudit Olympi
 Atque orbem totum protulit usque means,
 Illa ter alarum repetito uerbere plaudit
 Igniferumque caput ter uenerata silet.
 55 Atque eadem celeres etiam discriminat horas
 Innarrabilibus nocte dieque sonis,
 Antistes luci nemorumque uerenda sacerdos
 Et sola arcanis conscia, Phoebe, tuis.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 45] Gregor. Tur. p. 861, 10 s. 46] cf. Euphorb. de Siren. (Anthol. lat. 637 R.) 2. 50] gramm. d. dub. nom. p. 578, 26.

ABC] 45 sagri *B* modulamina *AB* 46 luce *C* ciere] *A*.
 uerere *B*, referre *C* noua *C* 47 nec *A* edoneae *A*, iduoneae *B*,
 aidoneae *C* uocis *A*, fauces *Baehrensius* 48 cerreis *A*, cirrheis *B*,
 cirreis *C* adsimulare] *A*, assimilare *BC* 49 Et *Baehrensius* holor *A*
 *moriens (o *er.*) *C* imitare *A* posse] se *post lacunam fere 3 litterarum* *A*
 putatur *B* 50 cillineae] *A*, cilleneae *B*, cyllineae *C*
 luere *A*, lyrae *C* 51 phoeus *A*, phoebus *C* diffudit *B*, diffundit *C*
 52 At quae] *A* orbem] ortum *uel aurum coni. Baehrensius, Annal. phil. CVII* 63,
 orbem 'sc. solis, caput dei quasi cingentem' *Riesius* pertulit *codd. rec.* usque] *A*
 medos *B* protulit Oceano *Heinsius* Atque axem totum protulit osque micans
Goetzius, Mus. rh. XXXI 477, Atque orbem in totum propulit usque means
Maehlyus p. 26; quamquam Baehrensius l. c. inprobat, haud scio an poeta locum sic postquam totum
terrae orbem ostendit intellegi uoluerit 53 a'larum *B* 54 Igniferum quae *A*,
 Igneferumque (sic) *B* 55. 56 eicit *Leyserus* 55 At quae *A* celeris *A*
 56 Innarrabilibus *B* noctae die quae *A* 57 Antistis *A*. Antistites (pr. i ex e) *C*
 nemo] *C* ueneranda *BC* 58 arcanis *C* phoeae *A*, phoebe *C* *post hunc u. Baehrensius (Ann. phil. CVII p. 64) uu. 123—150 ponendos esse putat*

- Quae postquam uitae iam mille peregerit annos
 60 Ac se reddiderint tempora longa grauem,
 Ut reparet lapsum spatiis uergentibus aeuum,
 Adsuetum nemoris dulce cubile fugit.
 Cumque renascendi studio loca sancta reliquit,
 Tunc petit hunc orbem, mors ubi regna tenet.
 65 Dirigit in Syriam celeres longaeua uolatus,
 Phoenixes nomen cui dedit ipsa uetus,
 Secretosque petit deserta per aua lucos,
 Sicubi per saltus silua remota latet.
 Tum legit aereo sublimem uertice palmam,
 70 Quae Graium phoenix ex aue nomen habet,
 In quam nulla nocens animans proripere possit,
 Lubricus aut serpens aut auis ulla rapax.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 59] cf. Auson.

Epist. 20, 9; Gregor. Tur. p. 861, 4. 63 s.] cf. Lact. Epit. 22 [27],
 4 s.: eiecit—hominem mors. 69] Gregor. Tur. p. 861, 7 s.

ABC] 59 mille *A*, millae *C* pergerit *B* 60 se] *BC*, si *A*, sibi
cum Hoeufftio (*Peric. crit.* p. 160) *Baehrensius* ('ipsa sibi auis propter
 senium molesta fit'); Et sic *Barthius*; Hanc (*sc. uitam*) et reddiderint
Maehlyus p. 26 reddiderint *C*, reddiderent *A*, reddiderunt *B*; cf.
Claudian. Phoen. 27: Namque ubi mille uias longinqua retorsit
 aestas; *Gregor. Tur. p. 861, 4*: Haec postquam mille transierit annos
 61 repararet *B* fati *C* 62 Assuetum *C* cubile *C* 63 Cum
 que *A* reliquit *AB*, relinquit *C* 64 Tum *C* mors] *cod. Vindob.*
 717. *edd.*, mox *ABC codd. rec.* 65 Derigit *Baehrensius* celeres *B*
 longaeua *AC* 66 Phoenixes] *edd.*, Phoenicis *A*, fenicis *C*, foenice (*sic*) *B*,
 Phoenicem *codd. rec.*, Phoenicen *Baehrensius* uetus] *codd. rec.*,
 uetus *A*, uetustas *B*, Venus *Heinsius* 67 securosque *Baehrensius*,
Annal. phil. CVII 63 et in edit. lucus *B* 68 Hic ubi *codd. rec.*
 (*Vitebergens. Leyseri, Vindobon. 717*) *edd.* satus (*uel sartus*) *B^{no}*,
s. l. corr. m. 1 silua] illa *Heinsius*, sola *Oudendorpius* 69 Cum *A*
 aereo (*sic*) *B* uerticae *A*, uerticæ *B* 70 graium *A*, coniecerat
 etiam *Heinsius*, gratum *BC* foenix *B*, fenix *C* auae *A* habuit *A*
 71 In quam] *C*, Id quam *A*, It qua *B*, Et qua *Goetzius, Act. soc.*
philol. Lips. V 329 nocent's anima'n's *C* proripere *B*, prorum-
 pere *C*

- Tum uentos claudit pendentibus Aeolus antris,
 Ne uiolent flabris aera purpureum
 75 Neu concreta noto nubes per inania caeli
 Submoueat radios solis et obsit aui.
 Construit inde sibi seu nidum siue sepulchrum:
 Nam perit, ut uiuat, se tamen ipsa creat.
 Colligit hinc sucos et odores diuite silua,
 80 Quos legit Assyrius, quos opulentus Arabs,
 Quos aut Pygmeae gentes aut India carpit
 Aut molli generat terra Sabaea sinu.
 Cinnamon hinc auramque procul spirantis amomi
 Congerit et mixto balsama cum folio:
 85 Non casiae mitis nec olentis uimen acanthi
 Nec turis lacrimae guttaque pinguis abest.
 His addit teneras nardi pubentis aristas
 Et sociam myrrae uim, panacea, tuam.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 73] cf. Ouid. Met. XIII 810 s. 77] cf. Ouid. Met. XV 397; Claudian. Phoen. 44. 77. 79—92] Gregor. Tur. p. 861, 8—10. 78] cf. Anthol. lat. 389, 32 R. 83] cento anonymi u. 55 (Cod. Sangall. 870 [olim D. n. 476] saec. IX; cf. Iuuenalis commentarii uetusti ed. Cramer, 1823, p. 17). 83 s.] cf. Ps.-Cyprian. De resurrect. mortuor. 216 s. 85] Verg. Georg. IV 123. 86] Ouid. Met. XV 394. 87] cf. Ouid. Met. XV 398.

ABC] 73 uentus *A* claudent pendentib; *B* eulos *A*, eolus *C*
 74 fabris *B* pūpureum *A*, purpureum *B* 75 concreta *B* notus *B*.
 nothus *C*, notis *Heinsius* 76 redios *A*, radius *C* obsit aui] *codd.*
rec., bosi tui *A*, ussit aui *BC* 77 sepulchum *A* 78 sed *BC* 79 huic
Baehrensius, huc dubitanter *Riesius* odoris *A*, odore's' *C* 80 opo-
 lentus *B* araps *ABC* 81 pigmeę *A*, pigmae (*sic*) *B*, pigme'ae *C*,
 Panchaeae *Heinsius cum codd. rec.* 82 mollit *A* terras ab ea *A*
 sabea *C* 83 Cinnamomum *B*, Cynnammoum *C* hinc] *codd. rec.*, (*cf.*
u. 79), hic *ABC* cento *Sangall.*, huc dubitanter *Riesius* auram quae
A, aurae cento *Sangall.* spumantis *C* 85 caseae *A* mites *A*,
 mittis *C* achi'ti' (*sic*) *B*, 'a'chanti *C* 86 lagrimae *B* gutta quae *A*
 88 sociam] *B*, sociat *A*, socia *C* uini *C* panacea] *codd. rec.*, pana-
 cheę *A*, panachea *BC*, Panachaea (*pro* Panchaea') *cum codd. rec.*
Baehrensius, Nabathaea *Leyserus* tuam] *codd. rec.*, tuę *A*, turis *B*, ture *C*

- Protinus instructo corpus mutabile nido
 90 Vitalique toro membra uieta locat.
 Ore dehinc sucos membris circumque supraque
 Inicit exsequiis inmoritura suis.
 Tunc inter uarios animam commendat odores,
 Depositi tanti nec timet illa fidem.
 95 Interea corpus genitali morte peremptum
 Aestuat et flammam parturit ipse calor,
 Aetherioque procul de lumine concipit ignem:
 Flagrat et ambustum soluitur in cineres.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 93 s.] Luc. 23, 46 ap. Ambros. De spir. sancto II, VII, 56; De incarn. V 42 (II 645 A; 713 B Maur.) et Hilar. Pict. In Ps. 53. 141 (I 138. 802 Zingerle) et in Vulg.: in manus tuas commendo spiritum meum; ap. Tertull. Adu. Prax. 25: in tuis manibus depono spiritum meum; Lact. Inst. IV 19, 2 (Epit. 41 [45], 10): (Iesus) spiritum posuit; Claudian. Phoen. 94: iam flammae commendat opus. 96] gramm. d. dub. nom. p. 577, 14. 97] Gregor. Tur. p. 861, 13. 98] cf. Ps.-Cyprian. De Sodoma 138: soluitur in cinerem, ubi Peiperus (Cyprian. Gall.) adfert Arator. II 1176: soluitur in cinerem (*cineres* edd. Aratoris).

ABC] 89 Protinus] *AC*, His protinus *B* instructo] *Heinsius* et *Francius* (cf. *Baehrensium*, *Mus. rh.* XXX 309); an in structo ? instructos *A*, structis *B*, intractis *C*; Protinus huic tradit *Klappius* p. XVI, Protinus in stragis *Birtius*, *Mus. rh.* XXXIV 9 mobile *C* 90 Vitali quae *A*, Nidaliq; *C* uieta] *Heinsius*, quiete *AB*, quieta *C* edd. 91 sucus *A* circum quae supra quae *A*, circū quaq; sup^ra *C* 92 exequiis *AC* post hunc u. conplura disticha intercidisse existimat *Birtius* p. 8 locum Gregorii Tur. p. 861, 10 adhibens, consentit *Riesius*, sed Gregorius argumentum carminis liberior reddidisse uidetur; cf. etiam *Schoellium* l. c. 93 Tunc] Huic *Klappius* p. XVI, versib. 93. 94 post 90 positis inter] *BC*, in *A* odoris] *A*, -es in *B* minute scriptum euanidumque, fort. -is est inter... odores pro datiuo positum interpretatur *Birtius* p. 9 94 uersum in marg. add. m. 1 *C* Depositam *A*. Depositā *C* tibet *A* 95 et 96 eicit *Leyserus* 95 Interimit *A* mortae *A* 96 protulit *codd. rec.* 97 concepit *A* 98 soluitus (sic) *A* cineres *Ritscheli*, *Opusc. III* 808, cinerem *ABC* (cf. supra *Ps.-Cyprian. Sodom.* 138 et *Arator. II* 1176)

Quos uelut in massam cineres natura coactos
 100 Conflat, et effectum seminis instar habet.
 Hinc animal primum siue membris fertur oriri,
 Sed fertur uermi lacteus esse color.
 Crescit. at emenso sopitur tempore certo
 Seque oui teretis colligit in speciem.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 99 s.] Gregor. Tur. p. 861, 14 s. 103] non conferendum esse Ouid. Fast. V 537 'creuerat immensum' recte monet Riesius; cf. etiam Ps.-Cyprian. De pascha 16 'creuit in immensum', fort. ex corrupta scriptura Phoenicis per imitationem factum 104] Gregor. Tur. p. 861, 15.

ABC] 99 cineris *B*, natura *Ri'schelius*; tennes *coniciebam* (cf. *Venant. Fortun. I 15, 51 s.*: Post cineres consumpta suos tennesque fauillas Sic solet et Phoenix se renouare senex) natura! *Bue'helerus ap. Riesium, Anthol. lat. 731* (adde *Claudian. Phoen. 62 s.*: Parturiente rogo curis natura laborat Aeternam ne perdat auem). *ad conflata suppleuerat natura iam Gryphiander*, in more *ABC*, in morte *codd. rec.*, sine more *Heinsius*, umore *Ri'schelius*; Quos deus (pro uelut, quod cum *AC* etiam *B* habet) in massam cineres umore coactos *Klappius p. XVII*. Quos lux in massam nocturno umore coactos *Baehrensium, Annal. Bursiani I 222*, Quos uelut in massam cineres anima orbe coactos *Birtius p. 9*, Quos uelut in massam Cinyras umore coactos *Froehnerus, Mus. rh. XXXVII 303* coactus *AC* 100 affectu (sic) *A*; effectum *Froehnerus ibid.* habent cum *codd. rec. Ri'schelius* 102 Sed] Sic *Leyserus*, Et *Maehlyus p. 26* uerni *A*, uermis *C* lactibus *A* 103 Crescit, at emenso sopitur scripsi, Creuerit in mensum subitus (sic *Laubmannus Baehrensium ego legimus*, subitur in appar. *Riesii*) *A*, Creuerit inmensum subitur (sic *Riesius et Haberdas*, subitus *Icepheus et Baehrensium*) *B*, Creuerit inmensum subito *C*; Creuerit (uel Creuit uel Crescit) in (uel om. uel et) inmensum subito *codd. rec.*, Creuerit (uel Crescit in uel Creuit in) inmensum subito cum *edd.*, Creuit ubi, mensum sopitur *Klappius p. XVI*, at uermi *XL dies dari solent*, cf. *Schoellium p. 9. 43*; Creuerit in mensum ('i. e. in iustam mensuram'): sopitur *Riesius*, Crescit in inmensum. sopitus *Maehly s p. 26*, It tener in densum duratus *Baehrensium* (cf. *Annal. phil. CV 361*), Corruit is mensum sopitus *Ribbeckius, Mus. rh. XLV 315*; crescit et inmensum subito cum corpore curto *Fritschius ad Crescit cf. Artemidor. IV 47* (p. 229, 14 *Hercher*) καὶ οὕτως δὲ τῆς πυρᾶς μετὰ χρόνον ἐκ τῆς σποδοῦ σκώληκα λέγουσι γεννᾶσθαι, ὅτινα μεταβάλλειν αὐτὸν ἀνόμενον καὶ γίνεσθαι πάλιν φοῖνικα; imitator *Anglosaxo 234* (*Grein*) crescit in umbra (sc. uermis; cf. de hoc loco *Prolegom.*) 104 teritis *C* colligit *B* 107. 108 post 104 posuerunt *Leyserus et Klappius*, post 102 *Baehrensium*

- 107 Ac uelut agrestes, cum filo ad saxa tenentur,
 108 Mutari tineae papilione solent,
 105 Inde reformatur qualis fuit ante figura,
 Et Phoenix ruptis pullulat exuuiis.
 109 Non illi cibus est nostro concessus in orbe
 110 Nec cuiquam implumem pascere cura subest.
 Ambrosios libat caelesti nectare rores,
 Stellifero tenues qui cecidere polo.
 Hos legit, his alitur mediis in odoribus ales,
 Donec maturam proferat effigiem.
 115 Ast ubi primaeva coepit florere iuuenta,
 Euolat ad patrias iam reditura domus.
 Ante tamen proprio quidquid de corpore restat
 Ossaue uel cineres exuuiasque suas
 Unguine balsameo myrraque et ture soluto
 120 Condit et in formam conglobat ore pio.
 Quam pedibus gestans contendit Solis ad urbem
 Inque ara residens promit in aede sacra.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 107 s.] Ouid.
 Met. XV 372—374. 110 s.] Gregor. Tur. p. 861, 16 s.

A—110, BC] 107 uelut C solo C taxa *Thomasius* (edit. *Lact. adn.* 242) 108 Mutare A, Motare C tineae] *Didacus Couaruuias episcopus Segobiensis ap. Thomasium conl. Ouid. Met. XV 372 ss.*, pinnae AB, pennae C papilione] *codd. rec.*, papiliones AB, papilionis C 105 quali *Heinsius* 106 foenix B, fenix C ruptis C pululat B exubiis AC, exuuiis B 107 teneantur B 109 illic ibus A est om. C consuetus *Baehrensius, Annal. phil. CV 361 et in edit.* orbem A 110 Nec A cuique B implumem B in cura subest *desinit A sine subscriptione* 111 Ambrosius B¹, s. l. corr. B² 112 teneri *codd. rec.* 113 dolorib; B 115 Has ubi C coeperit C iuuentus C 116 domos C 117 patrio uel prisco *Wernsdorffus* quidquid B. quicquid C 118 Ossa quae C 119 myrraq; C solo B¹, sabao B², sabao *cum codd. rec. Goetzius p. 330* 121 genstans C urbem] *Gryphiander, ortus BC codd. rec.*, arces *Leyserus* 122 arma C ponit *edd., recte ?* aede C sagra B¹, s. l. corr. B² (sic)

- Mirandam sese praestat praebetque uerendam:
 Tantus aui decor est, tantus abundat honor.
 125 Principio color est, quali est sub sidere Cancri
 Mitia quod corium punica grana tegit,
 Qualis inest foliis quae fert agreste papauer,
 Cum pandit uestes Flora rubente solo.
 Hoc humeri pectusque decens uelamine fulget,
 130 Hoc caput, hoc ceruix summaque terga nitent.
 Caudaque porrigitur fuluo distincta metallo,
 In cuius maculis purpura mixta rubet.
 Alarum pennas insignit desuper iris,
 Pingere ceu nubem desuper acta solet.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 125] cf. Vergil. Ecl. X 68. 125 s.] cf. Ouid. Met. X 736 s.; Fast. IV 607 s. 127] gramm. d. dub.nom. p. 586, 23. 133 s.] cf. Auson. Mos. 110 s. 134] cf. Verg. Aen. X 88.

BC] 123 Mirandum C prestat C prebetque B uerendam] *Baehrensius* *ibid.*, uehentes B, uehementes C, uidenti *edd.* de 123—150 cf. ad 58 124 aui] *Heinsius*, ubi B, ibi C habundat BC 125 Principio] BC, 'i. e. primum' *Schoellius*, Puniceus *Heinsius*, Purpureus *Burmamnus* Praecipuus *Baehrensius* *Annal. phil.* CV 361 et in edit. quali est *scripsi*, qualis BC quali sunt *Baehrensius* sidere C Cancri] *Baehrensius* *ibid.* (cont. Verg. Ecl. X 68). *Klappius* p. XVII (cont. *Colum.* X 413), caeli BC *edd.* sub cortice (uel uellere) laeni *Heinsius* 126 Mittia C quod *scripsi*, quae B, qui C, quem *Heinsius* corium *scripsi* *Goetzius* (corio) *secutus*, cruceo B¹, croceo B²C *edd.*, croceum *Heinsius* pumica C tegit] *Leyserus*, legunt BC, tegunt *Heinsius* qualis sub sidere caeli Mitia qui croceo punica grana tegit *Leyserus*; qualis sub sidere Cancri Cortice cum croceo Punica grana tegit *Riesius*; quali sub sidere caeli Mitia quae corio Punica grana tegunt *Goetzius*; alia M. *Schmidtus*, Mus. rh. VI 319, *Maehlyus* p. 27 128 Flora] *Heinsius*, flore BC (sic) solo] *Heinsius*, caelo B¹C, polo B² *edd.*; rubente peplo uel tepente solo *Riesius*, tepente polo *Maehlyus* p. 27, ruente gelo *Baehrensius*, Mus. rh. XXIX 201, *idem* in edit.: uestes ('puto uestem; intellege calathum') flore ('ipsius scil. papaueris') nouo 129 humeros *Oudendorpius* pectusq; (q; postea inseruit m. 1) C 131 porregitur B¹, corr. B² distincta] *codd. rec.*, distenta BC (cf. 141) 133 Alarum] *Ritscheli* p. 810, Harum BC insignit desuper iris] *Schoellius*, insigne desuper irialis B; insigne superaris C; insigne desuper ex 134 s. inlata esse existimat *Ritscheli* (poetam fort. fulgor conluminat uel sim. scripsisse), rectius fort. de d

- 135 Albicat insignis mixto uiridante zmaragdo
 Et puro cornu gemmea cuspis hiat.
 Ingentes oculi, credas geminos hyacinthos,
 Quorum de medio lucida flamma micat.
 Aptata est rutilo capiti radiata corona
 140 Phoebei referens uerticis alta decus.
 Crura tegunt squamae fuluo distincta metallo,
 Ast ungues roseo tinguunt honore color.
 Effigies inter pauonis mixta figuram
 Cernitur et pictam Phasidis inter auem.
 145 Magnitiem terris Arabum quae gignitur ales
 Vix aequare potest, seu fera seu sit auis.
 Non tamen est tarda ut uolucres quae corpore magno
 Incessus pigros per graue pondus habent,
 Sed leuis ac uelox, regali plena decore:
 150 Talis in aspectu se tenet usque hominum.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 135—147] Gre-
 gor. Tur. p. 861, 1 s. 137] gramm. d. dub. nom. p. 580, 29.

super *quam de* insign. (*de uerbis a poeta repetitis cf. Riesium ad hunc u.*), unde insignit lux nitida, iris coniciebam; Alarum pennas lux pingit discolor, Iris *Baehrensium*, Alarum pennas tingit nitor, Iridis atram *Maehlyus* p. 27 134 Pinguere *B* acta] *Heinsius*, *Baehrensium* (*Mus. rh. XXIX 201*) contulit *Verg. Aen. X 38*, aura *BC Maehlyus*, alta *codd. rec., edd.* 135 insigne *B* mixtis *C* smaragdo *B* 137 oculos gramm. d. dub. nom. p. 580, 29, *codd. rec.*; oculos credas *Baehrensium* iyachintos (*sic*) *B*, hiacinthos *C* 138 lucidâ *C* migat (*sic*) *B* 139 Aptata est] *Ritscheli* p. 811, Aequataque *B*, Aequat aq; *C*, Aptatur *Oudendorpius*, con. etiam *Ritscheli*, Arquata est *Baehrensium*, *Annal. phil. CV 361 et in edit.*, Arquatur *Klappius* p. XVII rutilo] *Baehrensium ibid. conl. Claudian. Phoen. 18*, noto *B*, notho *C*, toto *edd.*, croceo *Klappius*, summo uel nitido *Ritscheli* 140 Foebei *B*, Foeboe (inter o et e punctum) *C* 141 Grura *B* squame *C* flauo *B* distinctâ *C* fuluo distincta metallo *Ritscheli* (p. 810) ex u. 131 inlata uidentur 142 roseus (*sic*) *B* 143 pauones *B* mixtaque *B* figuram] *codd. rec.*, figura *BC* 144 fasidis *BC* 145 Magna etiam *Heinsius* arabum que *B*, arabumq; *C* alis *B* 146 potes *C* auis sit *B* 147 tarda] uel pigra *codd. rec.*, parua *BC* uolucres *B* 149 decora *C* 150 aspectus se *C*

- Huc uenit Aegyptus tanti ad miracula uisus
 Et raram uolucrum turba salutat ouans.
 Protinus exculpunt sacrato in marmore formam
 Et titulo signant remque diemque nouo.
 155 Contrahit in coetum sese genus omne uolantum
 Nec praedae memor est ulla nec ulla metus.
 Alituum stipata choro uolat illa per altum
 Turbaque prosequitur munere laeta pio.
 Sed postquam puri peruenit ad aetheris auras,
 160 Mox redit: illa suis conditur inde locis.
 At fortunatae sortis finisque uolucrum,
 Cui de se nasci praestitit ipse deus!
 Femina <seu sexu> seu mas est siue neutrum,
 Felix, quae Veneris foedera nulla colit.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 163] Gregor. Tur. p. 861, 3 s. 163 s.] cf. Ouid. Met. IV 378 s. 163—169] cf. Zeno Veronensis, Tractat. lib. I, XVI, IX (p. 125 ed. Giuliani): ipsa (sc. Phoenix) est sibi uterque sexus, ipsa omnis affectus, ipsa genus, ipsa finis, ipsa principium. non ex coitu nascitur nec officio alieno nutritur . . . , sepulcrum nidus est illi, fauillae nutrices . . . , mors natalicius dies. denique post momentum festo exsultat in tumulto, . . . non imago, sed Phoenix, non alia, sed quamuis melior alia, tamen prior ipsa. 164 s.] Gregor. Tur. p. 861, 2 s. 164—167] cf. Ambrosius, Exposit. in Ps. 118, Cap. 19, 13 (I 1212 F Maur.): Phoenix coitus corporeos ignorat, libidinis nescit illecebras, sed de suo resurgit rogo sibi auis superstes, ipsa et sui heres corporis et cineris sui factus; Obitus Baebiani 57 ss.: O felix, cui adhuc corporeo datum Aeterni speciem cernere saeculi, In quo conubiis nulla necessitas, Sexus perpetuis corporibus perit.

BC] 151 Huc] *codd. rec.*, Hic BC, hinc *Baehrensius*; Conuenit *codd. rec.* ante aegyptus *er.* in C 152 uolucrum B¹, s. l. *corr.* B² resultat C 153 sculpunt sacrato B¹, *corr.* B² ante marmore *er.* cor (*uix* cori) C 155 coetus C omnē C 156 prede (, m. 2) B, praedae C ullus metus C 157 Alitū C 158 murere B^{ac}, *corr.* m. 1, murmure *Heinsius* 160 post redit *distinxit Riesius*, post illa *prior* unde B 161 At] C, Ad B, A *Is. Vossius*, Ah *Leyserus*, O *Gallaeus*, quod malim *conl. Verg. Georg. II 458*, Sat *Baehrensius* fortunate C finisque uolucrum] *Is. Vossius (recte?)*, filisque uolucrum BC, felixque uolucrum *codd. rec.*, fatique uolucrum *edd. uet. Leyserus (conl. Verg.*

- 165 Mors illi Venus est, sola est in morte uoluptas:
 Ut possit nasci, appetit ante mori.
 Ipsa sibi proles, suus est pater et suus heres,
 Nutrix ipsa sui, semper alumna sibi.
 Ipsa quidem, sed non <eadem est,> eademque nec ipsa est,
 170 Aeternam uitam mortis adepta bono.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 167] cf. Claudian. Phoen. 24. 101. 169] cf. Ouid. Met. XV 170 s.; Tertull. De resurr. carn. 13: semet ipsum... reuocat..., iterum Phoenix ubi iam nemo, iterum ipse qui non iam, alius idem; Auson. Mos. 169.

Aen. X 501 fati sortisque), filique uolucrem *Heinsius*, prolisque uolucrem *Schoellius* 162 dñ ex deus *B*² 163 Femina—neütrum *scripsi*, Femina seu masculus est seu neutrum felix *B*, Femina// (*punctum, ut uid., er.*) seu masculus. ð. seu neutrum *C*, Femina uel mas haec seu neutrum seu sit utrumque *Heinsius*, Femina seu, seu masculus est, seu denique neutrum *Riesius Anthol. lat. 731*, Femina seu mas est seu neutrum: belua felix *Baehrensius, Annal. phil. CVII 64 et in edit.*, Masculus incertum seu femina siue neütrum *Birtius p. 8; cf. Gregor. Tur. p. 861, 3 s.* nam et nescire homines manifestum est cuius sit generis, masculus an femina siue neutrum; *in archetypo codicum* masculus ex mas *fort. effectum est interueniente memoria locutionis* masculus et femina *Gen. 1, 27. 7, 2. Marc. 10, 6 (Vulg.)*, eadem de causa ordo uerborum ap. *Gregor. Tur. inuersus* 164 coit *Baehrensius ibid.* 167 prolis *C* heres (*m. 2*) *B* 169 qdē (*qde partim in ras.*) *C* sed non—eademque] *Baehrensius, Mus. rh. XXIX 201 et in edit.*, sed non eadem (*eaedā B*) que *BC*, sed non eadem, quia et ipsa nec ipsa est *codd. rec., edd.* 170 aeter^{nā} *C* ade^mpta *C* subscriptiones non sunt in *BC*

[LACTANTI]

CARMEN

DE PASSIONE DOMINI.

- Quisquis ades medique subis in limina templi,
Siste parum insontemque tuo pro crimine passum
Respice me, me conde animo, me pectore serua.
Ille ego qui casus hominum miseratus acerbos,
5 Huc ueni pacis promissae interpres et ampla
Communis culpaue uenia: hic clarissima ab alto
Reddita lux terris, hic alma salutis imago,
Hic tibi sum requies, uia recta, redemptio uera,
Vexillumque dei signum et memorabile fati.
10 Te propter uitamque tuam sum uirginis aluum
Ingressus, sum factus homo atque horrentia passus
Funera, nec requiem terrarum in finibus usquam

X: editio s. l. et a.

Ald.: Poetae christiani ueteres. uol. II, Venet. ap. Aldum 1502.

P¹P²: editiones Ascensii Parisinae aa. 1505. 1509.

B¹B²B³: editiones Basileenses aa. 1509. 1513. 1515.

V: editio Vindobonensis a. 1511.

L: editio Lipsiensis a. 1511.

Egn.: Egnatius in Lactantii editione Aldina a. 1515.

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 1] Venant. Fortunat. carm. I 2, 1; X 5, 1. 1 s.] Philomusus, Epitaph. Christi 1 s. (cf. Prolegom.) 4] Philomusus 27 s. — qui ... acerbos] Prudent. Psychom. 1. 9 uexillum] Prudent. Apoth. 448; Paulin. Petricord. Vit. Mart. II 238. 248. IV 599. V 154.

Lactantij Firmiani carmina de Passione Domini X; Lactantii firmiani carmina de passione domini Ald.; Lactantii Firmiani de passione domini carmē heroicū V; LACTANTII FIRMIANI CARMEN De passione Domini Egn.; L. Celij Lactantii Firmiani pia Nenia v̄bis crucifixi P¹; L. Celij (Coelij L) Lactantij Firmiani pia Nenia uerbis Christi domini crucifixi beneficia sua in nos commemorantis P², eadem inscriptio in B¹ (quae tamen Lactantij habet) B²B³L, nisi quod beneficia post commemorantis ponunt; de inscriptionibus carminis quales sunt in titulis editionum X Ald. V P¹ cf. Prolegom. 2 parum] gradum conl. Verg. Aen. I 465 Heumannus. Poecile III 228, sed cf. locum Philomusi (in Prolegom.) 3 pectore] X, in pectore Ald. et cett. 6 culpa P¹ 7 rerris (sic) Ald. 9 fari Egn., probat Barthius, Aduers. p. 1466, qui etiam Phari conicit

- Inueni, sed ubique minas et ubique labores.
 Horrida prima mihi in terris magalia Iudae
 15 Hospitia in partu sociaeque fuere parenti:
 Hic mihi fusa dedit bruta inter inertia primum
 Arida in angustis praeseptibus herba cubile.
 In Phariis primos uixi regionibus annos
 Herodis regno profugus reliquosque reuersus
 20 Iudaeam, semper ieiunia, semper et ipsam
 Pauperiem extremam et rerum inferiora secutus,
 Semper agens monitis humana salubribus almae
 Ingenia ad studium probitatis, aperta salubri
 Plurima doctrinae iniungens miracula. quare
 25 Impia Hierusalem, rabidis exercita curis
 Inuidiae saeuisque odiis et caeca furore
 Insoniti est poenis letalibus ausa cruentam
 In cruce terribili mortem mihi quaerere. quae si
 Latius ipse uelim distinguere sique per omnes
 30 Ire iuuat gemitus mecum et sentire dolores,
 Collige consilia insidiasue meique nefandum
 Sanguinis innocui pretium et simulata clientis
 Oscula et insultus et saeuae iurgia turbae.
 Verbera praeterea et promptas ad crimina linguas
 35 Fige animo et testes et caeci infanda Pilati
 Iudicia ingentemque humeros et fessa prementem
 Terga crucem atque graues horrenda ad funera gressus.
 Nunc me, nunc uero desertum extrema secutum
 Supplicia et dulci procul a genetrice leuatum

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 25 Impia Hierusalem] Elegia in Hierusalem (cf. Prolegom.) 9. 13. 17. 21. 47. 53. 55. 61. 62. — exercita curis] Verg. Aen. V 779. 26 et caeca furore] Verg. Aen. II 244; Philomusus 33.

13 et add. *Ascensius* ($P^1P^2B^1B^2B^3L$), sed *Egn.*, om. *X Ald.* V 17 augustis V 21 sequutus *Ald.* V 22 agens] *Ascensius* ($P^2B^1B^2B^3L$), egens *X Ald.* *Ascensius* (P^1) V *Egn.* 24 doctrinae iniungens] *X Ald.* V *Egn.*, doctrina iniungens *Ascensius* (P^1), doctrinae iungens *Ascensius* ($P^2B^1B^2B^3L$) 25 rabulis V 27 letabilibus P^2 , loetabilibus B^1L 29 uelis *Fabricius* distingue (sic) *Ald.* sicque B^3 31 insidiasue] *X Ald.* V *Egn.*, insidiue (sic) P^1 , insidijsue $P^2B^1B^2B^3L$, insidiasque *Fabricius* 34 et promptas] & promptas & *Ald.* (alt. & fort. ex 36) lingua *Ald.* exempl. *Monacense*, s casu non est expressum, est in exemplari *Göttingensi* 35 Fige] *X Ald.* V *Egn.*, Finge *Ascensius* ($P^1P^2B^1B^2B^3L$), fort. recte 36 et om. *Ald.* primentem V 37 gres *Ald.* exempl. *Monacense*, sus casu non est expressum, est in exemplari *Göttingensi* 38 an uere? sequutum *X Ald.*, sequuntū (sic) V 39 leuatam V

- 40 Vertice ad usque pedes me lustra: en aspice crines
Sanguine concretos et sanguinolenta sub ipsis
Colla comis spinisque caput crudelibus haustum,
Undique diua pluens uiuum super ora cruorem.
Compressos speculari oculos et luce carentes
- 45 Afflictasque genas, arentem suspice linguam
Fello uenenatam et pallentes funere uultus.
Cerne manus clauis fixas tractosque lacertos
Atque ingens lateris uulnus, cerne inde fluorem
Sanguineum fossosque pedes artusque cruentos.
- 50 Flecte genu lignumque crucis uenerabile adora
Flebilis, innocuo terramque cruore madentem
Ore petens humili lacrimis suffunde subortis
Et me nonnumquam deuoto in corde meosque
Fer monitus, sectare meae uestigia uitae
- 55 Ipsaque supplicia inspiciens mortemque seueram,
Corporis innumeros memorans animique dolores.
Disce aduersa pati et propriae inuigilare saluti.
Haec monumenta tibi si quando in mente iuuabit
Voluere, si qua fides animo tibi forte meorum,
- 60 Debita si pietas et gratia digna laborum
Surget, erunt uerae stimuli uirtutis eruntque
Hostis in insidias clipei, quibus acer in omni
Tutus eris uictorque feres certamine palmam.
Haec monumenta tuos si labilis orbis amicos
- 65 Auertent sensus fugiente decoris ab umbra
Mundani, efficient ne spe captatus inani
Mobilis occiduis fortunae fidere rebus
Auseris aut uitae sperare fugacibus annis.

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 40 s. crines s. concretos] Verg. Aen. II 277. 40. 42 s.] Cantalicus, Contemplat. (I) ad crucifixum 7 s. (cf. Prolegom.) 44] Zavenzonius, De passione Christi 33 s. (cf. Prolegom.) — luce carentes] Philomusus 17. 50] Cantalicus, Excusat. ad uirg. Mariam in die passionis Christi 7 (cf. Prolegom.). — lignum... uenerabile] 'Orientius' De trinit. 49. 59 si qua fides animo] Verg. Aen. III 434. 66 spe... inani] Verg. Aen. XI 49.

40 en] an *P*² accipe *V* 45 suscipe *L* 46 funere] *X* *Ald.* *P*¹ *V Egn.*, funera *P*²*B*¹*B*²*B*³*L* 48 lateris] *L* et e coniect. ut uid. *Fabricius*, lateri *cett. ante Fabricium* 50 s. lignumque—Flebilis *eicit Fabricius* 52 perfunde *Fabricius* 53 numquam non *Barthius, Aduers. p. 1467* 57 inuigilate *P*² 58 monimenta *Egn.* lubebit *Riuinus* 59 forte] *Riuinus*, ferre *prioris* 64 monimenta *Egn.* amicus *V* 66 Mundani *P*²*B*¹*L* captatus *X*, capratus *P*² 67 sidere *X* 68 Ausis *Betuleius* fugacius *V*

- Sed te nimirum sic ista caduca uidentem
 70 Saecula et exutum patriae melioris amore
 Orbis opes rerumque usus et uota priorum
 Moribus extollent sacris uitaeque beatae
 Spe duras inter poenas te rore fouebunt
 Caelesti pactique boni dulcedine pascent,
 75 Purpuream donec post ultima fata relicto
 Corpore sublimes animam reuocabit ad auras
 Gratia magna dei. tunc omnem exuta laborem,
 Angelicos tunc laeta choros aciesque beatas
 Sanctorum inspiciens aeternae pacis amoena
 80 Perpetuo felix mecum regnabit in aula.

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 74 dulcedine pascent] Sedul.
 carm. pasch. I 150. 75 s. Purpuream... animam] Verg. Aen. IX 349.
 78—80] Philomusus 49 s. 80 regnabit in aula] Verg. Georg. IV 90.

70 exutam V 71 uisus X 72 extollent] *Barthius*, extollens *priores*,
 expolient *Heumannus* p. 234 74 pratique *Barthius* conl. Ps. XXIII
 (XXII) 2 et *Prudent.* Cathem. VIII 41 77 dei] *Rivinus*, tibi *priores*
 (puncto post auras 76 posito) nunc B¹B²B³L

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
LIBRORVM PERDITORVM FRAGMENTA
ET
VETERA DE EO TESTIMONIA.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
LIBRORVM PERDITORVM FRAGMENTA.
EX EPISTVLIS AD PROBVM.

I.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Galat. l. II praefat.
(VII 425 Vall.): Quod in primo Commentariorum ad Galatas
libro cum de gentium proprietatibus disputarem, intactum
reliqueram, nunc in secundo reddendum uidetur, qui sint
5 Galatae uel quo et unde transierint ... Lactantii nostri
quae in tertio ad Probum uolumine de hac gente opi-
natus sit uerba ponemus. Galli inquit antiquitus a can-
dore corporis Galatae nuncupabantur et Sibylla sic
eos appellat. quod significare uoluit poeta, cum ait:
10 'tum lactea colla Auro innectuntur', cum posset di-
cere 'candida'. hinc utique Galatia prouincia, in quam
Galli aliquando uenientes cum Graecis se miscuerunt.
unde primum ea regio Gallograecia, post Galatia no-
minata est. nec mirum si hoc ille de Galatis dixerit et occi-
15 dentales populos tantis in medio terrarum spatiis praetermissis
in Orientis plaga consedissee memorarit, cum constet Orientis
contra et Graeciae examina ad Occidentis ultima peruenisse.

*de epistulis ad Probum cf. Ueber die Entstehungsverhältnisse der
Prosaschriften des Lact. ... p. 125 s. 8 Sibylla] cf. Orac. Sibyll. III
485. 509. 599. V 340 9 poeta] Verg. Aen. VIII 660 s. loco
Lactantii (uel potius Hieronymi) usus est Isidorus, Orig. IX 2, 68:
Galatae ... Graecis admixti primum Gallograeci, nunc ex antiquo Gallorum
nomine Galatae nuncupantur (idem XIV 3, 40); § 104: Galli a candore
corporis nuncupati sunt: γάλα enim graece lac dicitur. unde et Vergilius
(Sibylla codd. quidam) sic eos appellat, cum ait de iis: 'tum lactea colla
Auro innectuntur'.*

II.

Rufinus, Comment. in metra Terent., GL. VI 564, 7—565, 2 K.: Firmianus ad Probum de metris comoediarum sic dicit: nam quod de metris comoediarum requisisti, et ego scio plurimos existimare Terentianas uel maxime⁵ fabulas metrum non habere comoediae Graecae, id est Menandri Philemonos Diphili et ceterorum, quae trimetris uersibus constat. nostri enim ueteris comoediae scriptores in modulandis fabulis sequi maluerunt, Eupolin Cratinum Aristophanem. prologos¹⁰ igitur et primarum scaenarum actiones trimetris comprehenderunt, deinde longissimos id est tetrametros subdiderunt, qui appellantur quadrati. in consequentibus deinceps uariauerunt: modo enim trimetros, modo addito quadrante uel semisse posuerunt,¹⁵ id est uel semipede adiecto uel integro pede iambo uel sesquipede. haec per medios actus uarie, rursus in exitu fabularum quadratos, quales diximus in secunda scaena. sed idem quadrati cum sedecim syllabis constare debeant, tamen plerumque fiunt uiginti²⁰ aut amplius syllabarum. hinc putantur metro carere nec lege ulla contineri. — Mensuram esse in fabulis Terentii et Plauti et ceterorum comicorum et tragicorum dicunt Cicero Scaurus Firmianus eqs.

*de hoc Lactantii loco, quo etiam Marius Victorinus, Art. gramm. II 3 (cf. Gr. Lat. VI 78, 19. 556, 22 K.; Keilius p. XXVI) usus est cf. Osannus, Beitr. z. griech. u. röm. Literaturgesch. II (1839) p. 366 s.; Hensius, Act. societ. phil. Lips. IV (1875) p. 139 adn. **; Leo, Hermes XXIV (1889) p. 293 adn. 1; dedi ex recensione Keilii, cuius cf. appar. crit.*

EX EPISTVLIS AD DEMETRIANVM.

25

III.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Galat. l. II c. IV (VII 450 D): . . . multi per inperitiam Scripturarum, quod

et Firmianus in octauo ad Demetrianum epistularum libro facit, adserunt spiritum sanctum saepe patrem, saepe filium nominari.

1 octauo] altero *coni. Vallarsius conl. Hieron. de uir. inl. LXXX, cf. tamen Ueb. d. Entstehungsverh. p. 123*

IV.

5 *Hieronymus, Epist. LXXXIV 7 (I 524 E):* Et apostolus praecipit: omnia legentes, quae bona sunt retinentes. Lactantius in libris suis et maxime in epistulis ad Demetrianum spiritus sancti omnino (omnino *om. Martianaeus*) negat substantiam et errore Iudaico dicit eum uel ad
10 patrem referri uel filium et sanctificationem utriusque personae sub eius nomine demonstrari. quis mihi interdicere potest ne legam Institutionum eius libros, quibus contra gentes scripsit fortissime, quia superior sententia detestanda est?

15

INCERTAE SEDIS FRAGMENTA.

V.

Fragmentum codicis excerptorum ecclesiasticorum Ambrosiani (olim Bobiensis) F. 60 Sup. (saec. VIII—IX), fol. 26ⁿ, in marg. lactantius de motibus animi inscriptum: <Spes> timor,
20 amor odium, laetitia tristitia, libido cupiditas, ira miseratio, zelus admiratio, hi motus <animi> uel adfectus a deo ab initio hominis existunt conditi et naturae humanae utiliter et salubriter sunt insiti, ut per eos ordinate et rationabiliter

fragmentum (aut epistularum aut librorum ad Asclepiadem) primus edidit Muratorius, Antiquitat. Ital. III (1740) p. 849, accuratius Reifferscheidus, Biblioth. Patr. Lat. Ital. II p. 36; cf. editoris disputationes Ueber das in dem patristischen Excerptencodex F. 60. Sup. der Ambrosiana enthaltene Fragment des Lactantius De motibus animi, Heidelb. 1891, et Ueb. d. Entstehungsverh. p. 126 s. 19 Spes addidi 20 hodiū cod. letitia cod. cupiditas scripsi, concupiscentia cod. miseratio cod. 21 zelus admiratio in marg. cod. hii cod. animi add. Muratorius affectus cod. ad cod. deo scripsi, domino cod. 23 insiti scripsi, inserti cod.

regendos homo uirtutes bonas uiriliter agendo exercere posset: per quas a deo perpetuam accipere uitam iuste meruisset. hi namque animi motus intra fines proprios coartati, hoc est in bona parte positi, in praesenti uirtutes bonas et in futuro aeterna praemia parant, extra metas uero suas affluentes, hoc est in malam partem declinantes, uitia et iniquitates existunt et aeternas poenas pariunt.

2 deo *scripsi*, domino *cod.* accipe *cod.*, *corr. Muratorius* 3 hii *cod.*
coartati *cod.*, *corr. Muratorius* 4 possiti *cod.* malim futurum
5 eina *cod.* affluentes *scripsi*, affluentes *cod.*

VI.

Victorinus, De metris et de hexametro, GL. VI 209, 11 K.:
Nostra quoque memoria Lactantius de metris pentameter 10
inquit et tetrameter.

fort. ex epistulis ad Probum, cf. frag. II

VII.

Codex Floriacensis plenioris 'Seruii' ad Verg. Aen. VII 543 (II p. 166, 4 Thilo): et caeli conuexa (sc. Allecto) per auras] ... dicit etiam Firmianus commentator (*cod. -tur*) 15
non 'conuexa', sed 'conuecta' legendum, ut sit ipsa conuecta: quod difficile in exemplaribus inuenitur.

codd. Seruiiani: dicit etiam quidam commentarius (Firmiani *add. Thilo Floriacensem secutus*) conuecta legendum ut sit *eqs.* *cf. de hoc frag. Ueb. d. Entstehungsverh. p. 127*

(VIII spurium.)

Anonymus, In oracula Sibyllina praefat., Orac. Sibyll. ed. Rzach p. 6, 64—7, 90: Φιρμιανὸς τοῖνον, οὐκ ἀθαύματος καὶ φιλόσοφος καὶ ἱερεὺς τοῦ προλεχθέντος Καπιτωλίου γενόμενος, πρὸς τὸ αἰώνιον ἡμῶν φῶς τὸν Χριστὸν βλέψας ἐν ἰδίᾳς πονήμασι:

extat praefatio anonymi in codd. Sibyll. Vindobonensi hist. gr. XCVI 6 et Scorialensi II. Σ 7, inde a p. 159, 19 etiam in Monacensi 351, sed etiam cod. Mutinensis III. D. 7 miscellaneus Φιρμιανοῦ λακταντίου τοῦ ῥωμαίου περὶ σιβυλλῶν *continet, cf. Dindorfius, edit. Clem. Alex. I p. VII; Otto, Corp. Apolog. III³ p. XXXI; de aetate huius prologi cf. Alexander, edit*

τὰ εἰρημένα ταῖς Σιβύλλαις περὶ τῆς ἀρρήτου δόξης παρέθηκε καὶ
τὴν ἀλογίαν τῆς Ἑλληνικῆς πλάνης δυνατῶς ἀπῆλγε. καὶ ἡ μὲν
αὐτοῦ ἔκτονος ἐξήγησις τῇ Ἀδσονίᾳ γλώττῃ, οἱ δὲ Σιβυλλιακοὶ
στίχοι Ἑλλάδι φωνῇ ἐξηγήθησαν. ἵνα δὲ τοῦτο μὴ ἀπιστον φαί-
⁵ νηται, μαρτυρίαν τοῦ προμνημονευθέντος ἀνδρὸς παρέξομαι ἔχουσιν
τόνδε τὸν τρόπον· ἐπεὶ οὖν τὰ παρ' ἡμῖν εὗρισκόμενα Σιβυλ-
λιακὰ οὐ μόνον ὡς εὐπόριστα τοῖς νοσοῦσι τῶν Ἑλλήνων
ἐδκαταφρόνητά ἐστι — τὰ γὰρ σπάνια τίμια δοκεῖ —,
ἀλλὰ καὶ ὡς πάντων τῶν στίχων μὴ σφζόντων τὴν ἀκρι-
¹⁰ βειαν τοῦ μέτρου ἀργοτέραν ἔχει τὴν πίστιν· αἰτία δὲ
αὕτη τῶν ταχυγράφων οὐ συμφθασάντων τῇ ῥύμῃ τοῦ
λόγου ἢ ἀπαιδεύτων γενομένων, οὐ τῆς προφητείδος· ἅμα
γὰρ τῇ ἐπιπνοίᾳ ἐπέπαυτο ἡ τῶν λεχθέντων μνήμη. πρὸς
¹⁵ αὐτὸ καὶ ὁ Πλάτων βλέψας ἔφη, ὅτι κατορθώσουσι πολλὰ
καὶ μεγάλα πράγματα μηδὲν εἰδότες ὧν λέγουσιν. ἡμεῖς
οὖν ἐκ τῶν κομισθέντων ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ τῶν πρέσβεων
ὅσα δυνατόν παραθήσομαι· ἐξηγήσατο τοίνυν περὶ τοῦ
ἀνάρχου θεοῦ τὰδε·

εἷς θεός, δς μόνος ἄρχει, ὑπερμεγέθης ἀγέννητος.
²⁰ ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος, δς πεποίηκεν
οὐρανὸν ἡ ἐλεῖόν τε καὶ ἀστέρας ἡ δὲ σελήνην
καρποφόρον γαῖάν τε καὶ ὕδατος οἷδματα πόντου.
δς μόνος ἐστὶ θεὸς κτιστῆς ἀκράτητος ὑπάρχων,
αὐτὸς δ' ἐστήριξε τύπον μορφῆς μερόπων τε —
²⁵ αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων, γενέτης βιότοιο.

Orac. Sibyll. II p. 421 ss.; Tychon Mommsenus, Dionysius der Perieget, Progr. Francof. a. M. 1879 p. 85 adn. 6; C. J. Neumannus apud Bureschium, Klaros, 1889, p. 90 p. 158, 20—159, 15] 'nihil eiusmodi apud Lactantium, videtur anonymus neglegenter hoc loco posuisse, quae alibi afferre in animo habuerit; fons enim huius partis est 'Iustinus' cohort. ad gentil. 37 = uol. II p. 122 Otto³: ἔφασκον — μηδὲν εἰδότες ὧν λέγουσι' Rzachius (secutus Alexandrum II p. 430 ss.) ad p. 6, 71—78 2 τὴν ἀλογίαν Castalio, τῆς ἀλογίας codd. 7 νοοῦσι Rzachius 16—22] ex Lact. Inst. I 6, 14 s. (19 = frg. Sibyll. I 7 Rz., 20—22 = frg. III 3—5) 23—25] ex Lact. Inst. II 11, 18 (frg. V 1—3, u. 24 etiam Sibyll. III 27) 24 δ' ἐστήριξε—μορφῆς cum Lact. Rzachius, στήριξε μορφῆς τε τύπον uel alia (cf. Rzachius ad Sibyll. III 27) codd. Sibyll. 25 αὐτὸς ἔμιξε cum Lact. Rzachius, αὐγὰς μίξε codd. Sibyll. γενέτης Stadtmuellerus

ὅπερ εἶρηκεν ἢ καθὼ συνερχόμενοι εἰς σάρκα μίαν προσγίνονται ἢ καθὼ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων ἐναντίων ζντων ἀλλήλοις καὶ τὸν ὑπουράνιον κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον ἐδημιούργησεν.

in Lactantio, γενεῆς *codd. Lact. et Sibyll.* 1—3] *dubium utrum ut sua an ut Lactantiana anonymus dederit* προσγίνονται] *Alexander*, πρὸς (i. e. πατρὸς) γίνονται *codd.*, προγίνονται *Rzachius*, πατρὸς <ἐνὸς> γίνονται *Hartelius*

VETERA DE LACTANTIO TESTIMONIA

(exceptis locis qui in apparatu commemorantur)¹.

I.

Hieronymus, De uir. infl. LXXX: Firmianus qui et Lactantius Arnobii discipulus sub Diocletiano principe accitus cum Flauio grammatico, cuius De medicinalibus uersu compositi extant libri. Nicomediae rhetoricam docuit ac penuria
 5 discipulorum ob Graecam uidelicet ciuitatem ad scribendum se contulit. habemus eius Symposium, quod adulescentulus scripsit Africae et hodoeporicum Africa usque Nicomediam hexametris scriptum uersibus et alium librum qui inscribitur Grammaticus et pulcherrimum De ira dei et Institutionum
 10 Diuinarum aduersus gentes libros septem et ἐπιτομήν eiusdem operis, librum unum ἀκέφαλον, et Ad Asclepiadem libros duos, De persecutione librum unum, Ad Probum epistularum libros

de hoc cap. cf. *Ueb. das Leben des Lact. passim et Ueb. d. Entstehungsverh. p. 123 ss.* 1 Firmianus rethor qui *cod. Paris. Nouv. acquis. lat. 1460 saec. IX* 3 flauio *cod. Casinensis 294 (saec. X)*, fauio *Reginensis 2077 (saec. VIII—IX)*, fabio *Vercellensis 183 (saec. VIII) Veronensis XXII 20 (saec. VIII)* 6 habemus quid significet demonstratum est *Ueb. d. Entstehungsverh. p. 90* 7 odaepori. cum *Reg. odyporicum in ras. m. 1 Verc.*, odyporicum de *Cas.*, hodoeporicū de *Par.* et — Africa om. *Veron.* 10 EHITOMIN *Cas.*, EHITOMUN *Par.* ENIAAGI *Verc.*, ENIMIN *Veron.* librum unum] in libro uno *Par. ANAKEΦΧΩ Cas.*, ΑΠΟΚΕΦΑΛΩ *Par.*, acefalum *Reg.*, ΜΕΦΑΤΩ *Verc. Veron.* 12 ad epistulas Lactantii cf. *Hadrianus Iunius, Batavia (1588) p. 311:* (Egmondano coenobio longe uetustissimo, Benedictin generis monachis) ubi bibliotheca celebris omnis generis scriptis codicibus et praesertim membranaceis, quos diligenter magna cura cum Priores alii, tum Gerardus ex Poelgeestana stirpe Abbas undecunque conquisiuerant, raros auctores ostendit, e quibus dolet mihi interiisse intra quindecim proximos annos, magno literariae Reipub. detrimento, Lactantii Firmiani epistularum libros duos, quorum meminit nominatim D. Hieronymus: quos dum ad me cogitat editioni destinandos mittere

¹ De his cf. Indicem Expilatorum et Testium.

quattuor, Ad Seuerum epistularum libros duos, Ad Demetrium auditorem suum epistularum libros duos, ad eundem De opificio dei uel formatione hominis librum unum. hic extrema senectute magister Caesaris Crispi filii Constantini in Gallia fuit, qui postea a patre interfectus est. 5

Antonius Houaeus illic religioni operatus, uir doctus, qui postea Abbam Absternacensem prospera fama egit, repperit a bibliotapho quopiam librorum plagiario sublatos: atque ita desperiit ille thesaurus, ab haeredibus sacrifici, in quem cadebat suspicio, in cucullos et piperis inuolucra concisus. 1 s. Ad Seuerum—suum epistularum libros duos *cum codd. deterior. om. Herdingius, sed cf. Ueb. d. Entstehungsverh. p. 123 adn. 1; de Seuero cf. testim. VIII*

II.

Hieronymus, Chronic. ad a. Abr. 2333: Crispus et Constantinus filii Constantini et Licinius adulescens Licini Augusti filius Constantini ex sorore nepos Caesares appellantur. quorum Crispum Lactantius Latinis litteris erudiuit uir omnium suo 10 tempore eloquentissimus, sed adeo in hac uita pauper, ut plerumque etiam necessariis indiguerit.

Prosper Tiro (Aquitanus), Epitoma Chronicon c. 1001 (ad a. post pass. Domini CCLXXXIX, Sabino et Rufino coss.), Chron. min. saec. IV. V. VI. VII. ed. Mommsen, uol. I fasc. 15 2 (1892) p. 449: Crispus et Constantinus filii Constantini et Licinius adulescens Licinii Augusti filius ex sorore Constantini Caesares appellantur. quorum Crispum Lactantius erudiuit uir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac uita pauper, ut plerumque etiam necessariis indiguerit. 20

18 quorum—indiguerit (20) *om. cod. Vaticanus saec VI*

III.

Hieronymus, Epist. LXX 5 (I 427 D): Septem libros Aduersus gentes Arnobius edidit totidemque discipulus eius Lactantius, qui De ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit: quos si legere uolueris, dialogorum Cice- 25 ronis in eis ἐπιτομὴν reperies.

IV.

Hieronymus, Comment. in Ezech. XI, XXXVI (V 422 D): Neque enim iuxta Iudaicas fabulas, quas illi δευτερώσεις appellant, gemmatam et auream de caelo expectamus Ierusalem... quod et multi nostrorum et praecipue Tertulliani liber qui inscribitur De spe fidelium et Laetantii Institutionum uolumen septimum pollicetur.

ad Inst. VII 24, 6 addendum

V.

Hieronymus, Comment. in Isaiam XVIII praef. (IV 767): Non dico de mysterio trinitatis, cuius recta confessio est ignoratio scientiae, sed de aliis ecclesiasticis dogmatibus de resurrectione scilicet et de animarum et humanae carnis statu, de repromissionibus futurorum, quomodo debeant accipere et qua ratione intellegenda sit Apocalypsis Ioannis: quam sicut iuxta litteram accipimus, iudaizandum est, si spiritualiter ut scripta est disserimus, multorum ueterum uidebimur opinionibus contraire, Latinorum Tertulliani Victorini Laetantii

ad Inst. VII 24, 6 addendum

VI.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Ephes. l. II c. IV (VII 628 E): Firmianus noster librum De ira dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit, quem qui legerit, puto ei ad irae intellectum satis abundeque posse sufficere.

VII.

Damasus, Epist. ad Hieronymum, Hieronymi Epist. XXXV 1 (I 157 B): Fateor quippe tibi. eos quos mihi iam pridem Laetantii dederas libros ideo non libenter lego, quia et plurimae epistolae eius usque ad mille spatia uersuum tenduntur et raro de nostro dogmate disputant, quo fit ut et legenti fastidium generet longitudo et si qua breuia sunt,

scholasticis magis sint apta quam nobis, de metris et regionum situ et philosophis disputantia.

epistulas ad Probum Damasus spectare uid., cf. Ueb. d. Entstehungsverh. p. 125 s. 2 'non pauci' codd. disputandis, alii disputantibus' Vallarsius

VIII.

Hieronymus, De uir. inl. CXI: Acilius Seuerus in Hispania, de genere illius Seueri ad quem Lactantii duo epistularum scribuntur libri, composuit uolumen... 5

de his Seueris cf. de Rossi, Bullettino di archeologia cristiana, ser. IV, Rom. 1888—89, p. 47 s. 16 in Hispania om. antiquissimus Hieronymi codex Parisinus 12161 saec. VII; cf. edit. Herdingii p. XL

IX.

Hieronymus, Epist. LVIII 10 (I 324 B): Lactantius, quasi quidam fluuius eloquentiae Tullianae, utinam tam nostra adfirmare potuisset quam facile aliena destruxit! 10

X.

Hieronymus, Comment. in Isaiam l. VIII praefat. (IV 28 s.): Certe nos studiosis scribimus et sanctam scripturam scire cupientibus, non fastidiosis et ad singula nauseantibus. qui si flumen eloquentiae et concinnas declamationes desiderant, legant Tullium Quintilianum Gallionem Gabinianum, et ut ad nostros ueniam, Tertullianum Cyprianum Minucium Arnobium Lactantium Hilarium.

XI.

Hieronymus, Epist. XLVIII 13 (I 220 B; in defensione librorum contra Iovinianum suorum):... didicimus plura esse uidelicet genera dicendi et inter cetera aliud esse ῥημαστικῶς scribere, aliud δογματικῶς: in priori uagam esse disputationem et aduersario respondentem nunc haec nunc illa proponere, argumentari ut libet, aliud loqui, aliud agere... in sequenti autem aperta frons et ut ita dicam ingenuitas necessaria est... 25

(p. 221 A) taceo de Latinis scriptoribus Tertulliano Cypriano Minucio Victorino Lactantio Hilario, ne non tam me defendisse quam alios uidear accusare.

XII.

- 5 *Hieronymus, Comment. in epist. ad Ephes. praefat. (VII 538 s.):* Numquid aut Tertullianus beatum martyrem Cyprianum aut Cyprianus Lactantium aut Lactantius Hilarium deterruit a scribendo?

XIII.

- 10 *Hieronymus, De uir. inl. LVIII (Minucius Felix):* Meminit huius Minucii et Lactantius in libris suis.

cf. Inst. I 11, 55. V 1 22

XIV.

- Hieronymus, Epist. LX 10 (I 336 E):* ... eruditionis gloriam declinando eruditissimus habebatur (*sc. Nepotianus*).
15 illud, aiebat, Tertulliani, istud Cypriani, hoc Lactantii, illud Hilarii est.

XV.

- Augustinus, De doct. christ. II 61 (III 1 p. 42 F Maur.):*
Nam quid aliud fecerunt multi boni fideles nostri? nonne aspi-
20 cimus quanto auro et argento et ueste suffarcinatus exierit de Aegypto (*cf. Exod. 11, 2. 12, 35*) Cyprianus doctor sua-
uissimus et martyr beatissimus; quanto Lactantius, quanto Victorinus Optatus Hilarius, ut de uiuis taceam. quanto in-
numerabiles Graeci?

cf. de hoc loco Ueb. d. Leb. d. Lact. p. 15

- 25 *Cassiodorus, Instit. diuin. litt. c. 28 (II 554 Garet):*
Multi iterum patres nostri talibus litteris eruditi et in lege domini permanentes ad ueram sapientiam peruenerunt, sicut beatus Augustinus in libro De doctrina christiana meminit dicens: non aspicimus quanto auro et argento et ueste

suffarcinatus exierit de Aegypto Cyprianus et doctor suauissimus et martyr beatissimus. quanto Lactantius, quanto Victorinus Optatus Hilarius? nos addimus Ambrosium ipsumque Augustinum atque Hieronymum multosque alios innumera-
biles Graecos.

5

XVI.

Eucherius, Epist. ad Valerian. p. 300 s. Brassican.: Possem etiam, nisi longum esset, multos ex innumeris nominatim retexere, quanti in saeculo inlustrium uirorum hanc artiore¹⁰ diuini cultus obseruantiam uitamque sectati sunt: quorum tamen exempla ne cuncta penitus omittam, cursim pauca subnectam . . . (*p. 301*) . . . Hilarius nuper et in Italia nunc antistes Petronius, ambo ex illa plenissima ut aiunt mundanae potestatis sede, unus in religionis, alius in sacerdotii nomen ascendit. et quando clarissimos facundia Firmianum Minu-¹⁵ cium Cyprianum Hilarium Ioannem Ambrosium ex illo uolumine numerositatis euoluam? dixerant credo et hi sibi quod quidam nostrorum ait. cum se a saeculo in hanc beatior²⁰ uitam hoc uelut stimulo concitaret, dixerant credo: quid hoc est? surgunt indocti et caelum rapiunt. et nos cum doctrinis nostris ecce ubi in carne uolutamur et sanguine! dixerant istud et idcirco ipsi postea uim intulerunt regno (*cf. Luc. 16, 16*).

XVII.

Apollinaris Sidonius, Epist. IV 3, 7 (p. 55, 25 Luet johann): Iam si ad sacrosanctos patres pro comparatione²⁵ ueniatur. instruit (*sc. Mamerti Claudiani De statu animae liber*) ut Hieronymus, destruit ut Lactantius, adstruit ut Augustinus.

cf. testim. IX (destruxit)

XVIII.

Gennadius, De uir. inl. XV: Tertullianum et Lactan-³⁰ tium et Papiam auctores secutus (*sc. Commodianus*) moralem

sane doctrinam et maxime uoluntariae paupertatis amorem prosecutus studentibus inculcauit.

cf. de hoc loco Dombartium, edit. Commod. praef. p. II; Ebertium, Geschichte der Liter. des Abendlandes, I² p. 90 adn. 3

XIX.

Gelasius papa, Epist. 42 seu Decretalis de recipiendis et non recipiendis libris, qui scriptus est a Gelasio papa cum LXX uiris eruditissimis episcopis in sede apostolica urbis Romae, cap. IV. Notitia librorum apocryphorum, qui non recipiuntur, § 8 (Epistolae Romanorum pontificum genuinae ed. Thiel, I p. 467; Credner, Zur Geschichte des Kanons p. 221):

10

Opuscula Lactantii apocrypha.

Opuscula Africani apocrypha.

lactantii siue (siue om. codex quidam) africani firmiani apocrypha, omisso proximo de Africano uersu, codd. deteriores, unde quidam Lactantii siue Africani siue Firmiani fecerunt; cf. Ueber das Leben des Lact. p. 10 s.

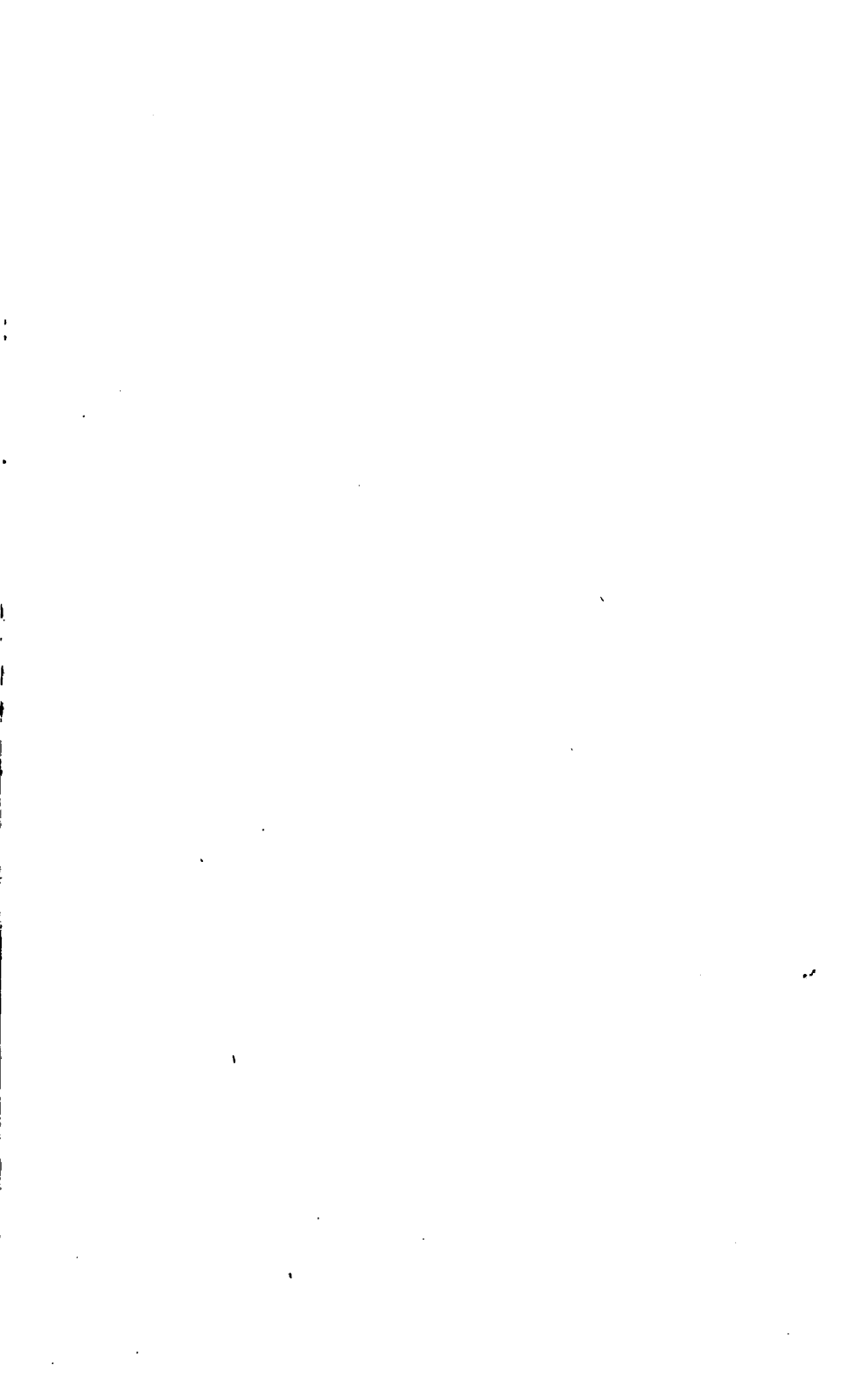
Hormisdas papa, Epist. 125 seu Decretale in urbe Roma ab Hormisda papa editum de scripturis diuinis, quid uniuersaliter catholica recipiat Ecclesia uel quid post haec uitare debeat, cap. V 11 (Thiel p. 937):

15

Opuscula Lactantii apocrypha.

Opuscula Africani apocrypha.

de origine decretalium Gelasii et Hormisdae cf. praeter alios Friedrichium, Ueber die Unechtheit der Decretale de recipiendis et non recipiendis libris des P. Gelasius I., in Relationibus Acad. Monac., classis philos.-philol., 1888 p. 54 ss.

PRESERVATION DECISION
SEE VERSO OF TITLE PAGE

3 2044 010 097 269

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

CANCELLED
JUL 22 1987

STALL STUDY
CANCELLED

WIDENER
BOOK DUE
FEB 1 1987

WIDENER
BOOK DUE
JUL - 24 1987
2250235

